

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE NEOLİBERAL POPÜLİST SİYASET VE
YÜKSELEN İNŞAAT: 2000'Lİ YILLARDA TOKİ**

Doktora Tezi

Özlem BÜLBÜL

Ankara-2024

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE NEOLİBERAL POPÜLİST SİYASET VE
YÜKSELEN İNŞAAT: 2000'Lİ YILLARDA TOKİ**

Doktora Tezi

Özlem BÜLBÜL

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Filiz ZABCI**

Ankara-2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI

TÜRKİYE'DE NEOLİBERAL POPÜLİST SİYASET VE
YÜKSELEN İNŞAAT: 2000'Lİ YILLARDA TOKİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Filiz Zabcı

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Filiz Zabcı

Prof. Dr. Mehmet Yetiş

Prof. Dr. Mustafa Kemal Bayırbağ

Prof. Dr. Mustafa Şen

Doç. Dr. Ozan Zengin

Tez Sınavı Tarihi 30.12.2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Filiz Zabcı danışmanlığında hazırladığım “Türkiye’de Neoliberal Popülist Siyaset ve Yükselen İnşaat: 2000’li Yıllarda TOKİ” başlıklı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.(28.02.2025)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Özlem Bülbül

İÇİNDEKİLER

Giriş: Neden Popülizm, Neden TOKİ?	1
1. Bölüm: Popülizmi Kavramsallaştırmak	16
1.1. Popülizmin “Halk”ı	23
1.2. Seçkinler Karşısında Halk	28
1.3. Popülizmin Siyasetle Olan Gerilimli İlişkisi	34
1.4. Popülizmin Temsili Siyaset Eleştirisi	39
1.5. Siyasal Mobilizasyon Olarak Popülizm	42
1.6. Siyasal Strateji Olarak Popülizm	46
2. Bölüm: Popülizmin Dönüşümü: Klasik Popülizmden Neoliberal Popülizme	64
2.1. Kitle Desteği Açısından Popülizm-Neoliberalizm	69
2.2. Kurum Karşıtlığı Açısından Popülizm-Neoliberalizm	75
2.3. Siyasal Seçkinlerle Mücadele Açısından Popülizm-Neoliberalizm	84
2.4. Yoksullukla Mücadele Açısından Popülizm-Neoliberalizm	88
2.4.1. Kriz ve İstikrar	89
2.4.2. Yoksulluk Siyaseti	99
2.5. Neoliberal Otoriter Devlet ve Popülizmi Yeniden Düşünmek	110
2.5.1. 2008 Finans Krizi ve Neoliberal Otoriter Devletin İnşası	118
2.5.2. Neoliberalizm ve Borç Toplumu	125
3. Bölüm: Neoliberalleşen Türkiye’de Popülist Siyaset, İnşaat ve TOKİ	135
3.1. Neoliberal Yeniden Yapılanma ve Popülist Siyaset	139
3.2. Neoliberalleşen Türkiye’de Finansallaşma ve Borç Sarmalı	157
3.3. İnşaata Dayalı Ekonominin Dayanılmaz Çekiciliği: İnşaat, Kalkınmacılık ve “Büyük Türkiye”	160
3.3.1. Türkiye’de Sağ Siyaset ve İnşaat	161
3.3.2. AKP’nin Hizmet Siyaseti, Popülizm ve İnşaat	163
3.4. Neoliberal Türkiye’de Konut Siyasetinin Dönüşümü ve TOKİ	168
3.4.1. İnşaat-Finans Birlikteliği: Neoliberal Türkiye’de Konut Politikası	168
3.4.2. TOKİ: Nereden Nereye?	175
3.4.3. Toplu Konutun Ayak İzleri	177
3.4.4. 2000’li yıllarda TOKİ’yi Yeniden Düşünmek	188
3.4.5. Neoliberal Kentsel Dönüşüm	192
3.4.6. Piyasalaşma ve Rant	207
3.4.7. Siyasal Mobilizasyon	223
Sonuç: Türkiye’de Neoliberal Popülist Siyaseti TOKİ Üzerinden Düşünmek	237
Kaynakça	245
Özet	268
Summary	270

Giriş: Neden Popülizm, Neden TOKİ?

Popülizm, küresel siyasette yeni bir olgu olmamakla birlikte, günümüzde de siyaseti belirleyicidir. Özellikle son on yılda, Arap Baharı'nın da etkisiyle, popülist siyaset dünya çapında yükselen bir ivme yakaladı. Popülist siyasetin bu yükseliş eğilimi üstelik sadece muhalefet kanadını oluşturan siyasi hareketlerle de sınırlı değil. Bu durum aynı zamanda iktidardaki siyasi partilerin de ağırlıklı olarak popülizmin merkezde olduğu siyasi söylem ve pratikler içerisinde olmaları ile de ilişkilidir. Popülist siyasetin yaygın olarak deneyimlendiği 2000'li yıllarda hem sol hem de sağ popülist partilerin oy oranlarındaki artış dikkat çekicidir (Mounk, 2021: 37). Bir taraftan popülizmin beşiği sayılabilecek Latin Amerika ülkelerinde neoliberal piyasa ekonomisinin gelişimine paralel bir şekilde yeniden ortaya çıkan popülizm dalgası, diğer taraftan ise, Avrupa, Amerika ve hatta Orta Doğu ve Doğu ülkelerinde her ülkenin kendine özgü dinamikleri çerçevesinde şekillenen popülist siyasetler yelpazesinden söz etmek mümkün. Örneğin, Latin Amerika popülizmi çerçevesinde düşünecek olursak, Arjantin'de Carlos Menem, Peru'da Alberto Fujimori, Venezüella'da Hugo Chavez, Brezilya'da Luiz Inacio Lula da Silva, Jair Bolsonaro oldukça bilinen popülist liderler olarak öne çıkmaktadır. Amerika'da Donald Trump, Avrupa söz konusu olduğunda ise, Fransa'da Marine Le Pen, Macaristan'da Viktor Orban, Avusturya'da Jörg Haider, Türkiye'de Recep Tayyip Erdoğan ve İran'da Mahmud Ahmedinejad popülizmin parlayan yıldızları oldular. İlk bakışta bu ülkelerin birbirinden farklı popülist deneyimlere ve popülist siyasetçilere sahip oldukları düşünülebilir. Elbette her ülkenin kendine has dinamikleri popülist hareketlerin tanımlanmasında kilit rol oynamaktadır. Ancak popülist siyasetlerin tümünü kesen bir ortak hat üzerinden düşündüğümüzde, bir diğer deyişle, popülizmin genel olarak kabul gören iki temel niteleyeni (homojen halk anlayışı, seçkin karşıtlığı) olduğu kabulünden hareket

ettiğimizde, aralarındaki farklılıklara rağmen neden bütün bu liderlerin popülist siyaset genel şemsiyesi altında değerlendirilmesi gerektiği daha anlaşılır olacaktır.

Zaman ve mekân boyutlarını aşan bir esnekliğe sahip olan popülizm, aynı zamanda farklı iktisadi siyasi yapılanmalarla da uyum içinde olabilmektedir. Günümüzde geleneksel popülizmden neoliberal popülizme¹ olan dönüşüm bunun açık bir göstergesidir. Popülizmin neoliberalizmle ittifakı olarak da özetlenebilecek bu birliktelik, popülizmin neoliberalizmle simbiyotik bir ilişkisellik içinde olduğu, çok boyutlu olarak değerlendirilebilecek bir politikalar yelpazesini ifade etmektedir. Öte yandan, özellikle 2008 Finans krizinden bu yana neoliberalleşmenin dönüşüme girmesiyle birlikte, pek çok ülkede otoriter popülist eğilimlere sahip siyasi partilerin iktidara geldiği ve halen iktidarda olan popülist partilerin de daha otoriter bir siyaset çizgisine doğru evrildiği görülmektedir. Neoliberal politikalarla uyum içinde bir siyaset anlayışını benimseyen bu iktidarların demokrasi açısından potansiyel tehdit anlamına gelen otoriter popülist politikaları mekân siyaseti anlamında da önemli dönüşümlere yol açmıştır. Dolayısıyla bu dönem aynı zamanda sermayenin kent ve konut siyaseti üzerindeki etkisinin çok daha derinleştiği ve bu kapsamdaki dönüşümün otoriter popülist iktidarlar aracılığıyla hayata geçirildiği bir süreci işaret etmektedir.

Günümüzde konut, küresel bir sorunun kaynağı haline gelmiştir. Konut sorunu dünya çapında pek çok insanın yaşamını etkilemektedir. Dünyada bir milyardan fazla insanın insani koşullarda bir konutta yaşama imkânından mahrum olduğu tahmin edilmektedir (Madden ve Marcuse: 2021: 11). Barınmanın en temel insan haklarından biri olduğu düşünüldüğünde, konut sorununun palyatif birtakım çözüm önerileriyle ortadan

---

¹ Günümüzde popülizmin dönüşümü çerçevesinde, hem sağ hem de sol popülist hareketleri ifade eden “neopopülizm” kavramı kullanılıyor olsa da, bu çalışma kapsamında popülizmin güncel versiyonunun neoliberal ekonomik sistemle olan ilişkiselliği doğrultusunda “neoliberal popülizm” kavramının kullanılması daha uygun görülmüştür.

kaldırılacak bir sorun olmadığı ortadadır. Bu nedenle konut, teknik bir mesele olmanın ötesinde, politiktir. Dolayısıyla konuta salt teknik bakışla yaklaşmak konut sorununu anlamlandırmak açısından yeterli değildir, zira konut politik ekonomik bir yaklaşımı gerektirmektedir. Bu ise, genelde kent siyasetini ve özelde de konut siyasetini kapitalist sistemin işleyişi doğrultusunda analiz etmeyi gerekli kılmaktadır.

Neoliberal dönemde piyasalaşmanın ve metalaşmanın yaygınlaşmasıyla, Henri Lefebvre'in (Lefebvre, 2022) "kent hakkı" olarak dile getirdiği *kentsel yaşam hakkı* her geçen gün daha fazla sistem temelli saldırının hedefi olmaktadır. Finansallaşmayla birlikte her şeyin alınır satılır meta olarak görülmesinin sonucu olarak, konut da önemli bir yatırım aracı haline gelmiştir. Neoliberal dönemde finansal kapitalizmin sanayi kapitalizmine kıyasla iktisadi büyümede ağırlık kazanmaya başlamasıyla bu durum daha da geçerlilik kazanmıştır. Konut sorununun merkezinde, konuta barınma eksenli olarak mesken ile yatırım eksenli olarak gayrimenkul şeklinde yaklaşılmasından kaynaklanan çatışma bulunmaktadır. Burada söz konusu olan, konutun kullanım değeri ile değişim değerini önceleyen bakış arasındaki çatışmanın giderek daha da belirginleşmesidir. Konut sorunu, Friedrich Engels'in (Engels, 2020) belirttiği üzere, sınıflı toplum yapısından kaynaklanan bir sorun olarak geçmişte de var olmuştur, ancak günümüzde finans kapitalin küresel ekonomiye yön vermesiyle birlikte akut bir hal alarak konut krizine dönüşmüştür. Özellikle mortgage krizi olarak da bilinen 2008 Finans krizi ile birlikte konut krizi tanımlaması yeniden yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Madden ve Marcuse, 2021: 15).

Dünya Bankası'nın (DB) öncülüğünde 1990'ların sonlarından itibaren gelişmekte olan ülkelerin içinde bulunduğu neoliberal kapitalistleşme kaynaklı kriz durumlarına çözüm olarak ortaya konulan Post-Washington uzlaşısı kapsamında etkin devlet inşasına dayalı

kalkınma anlayışı gündeme gelmiştir. İktisadi gelişmenin ve kalkınmanın temel dinamiklerinden biri olarak konut sorunu da bu çerçevede değerlendirilmektedir. Burada söz konusu olan, devletin ve piyasanın birbirinin tamamlayıcısı olduğu, devletin etkin müdahalesine dayalı bir kalkınma anlayışının benimsenmesidir. Geç kapitalistleşmiş bir ülke olarak Türkiye’de de benzer bir süreç yaşanmaktadır. 2000’li yılların başından itibaren yönetimde olan Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında deneyimlenen neoliberal kapitalistleşme süreci kapsamında devletin yeniden yapılandırılması doğrultusunda inşaat ve konut piyasasının düzenlenmesi amacıyla önemli birtakım politikalar uygulamaya konulmuştur. Dolayısıyla bu dönemde neoliberal devletin kurumsal boyuttaki dönüşümü, bir diğer deyişle neoliberalizmin etkin devlet inşası doğrultusunda gerek kentsel siyasete ilişkin hayata geçirilen yasal düzenlemelerle gerekse de bu kapsamda uygulamaya konulan politikalarla devletin inşaat ve konut sektöründeki piyasa düzenleyici rolü açığa çıkmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye’de Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) iktidarda olduğu 2000’li yıllarda yaşanan neoliberalleşme sürecine özgü dinamiklerle ilişkili olarak ortaya çıkan neoliberal otoriter popülist siyaset anlayışının mekân siyaseti boyutundaki yansıması olan Toplu Konut İdaresi (TOKİ) üzerine kapsamlı bir analiz sunmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle çalışma, AKP’nin iktidarda olduğu 2000’li yıllar Türkiye’sinde inşaat ve konut sektöründe kilit role sahip bir kamu kuruluşu olan TOKİ’nin bu dönemde uygulamaya konulan neoliberal otoriter popülist politikaların vücut bulduğu bir siyasi aygıt olduğu iddiasındadır. Buradan hareketle, bu çalışma boyunca TOKİ’nin neoliberal popülist politikaların açığa çıktığı otoriter bir siyasi aygıt olmasının nedenleri sorgulanacaktır. Bir diğer deyişle, bu çalışma TOKİ’yi neoliberal popülist politikaların açığa çıktığı otoriter bir siyasi aygıtla dönüştüren politikalara dair bir değerlendirme ortaya koyma amacındadır. Bu değerlendirme kapsamında konuya ilişkin yasal mevzuat, medya

taramaları, parti dökümanları, kurumsal dokümanlar ve istatistiki verilerden faydalanılacak olup, aynı zamanda bu dönemin genel siyasi çizgisi doğrultusunda öne çıkan muhafazakâr demokrasi söylemi, hizmet söylemi mercek altına alınacaktır. Dolayısıyla çalışma boyunca ağırlıklı olarak niteliksel yöntem ve kısmen de niceliksel yöntem kullanılacaktır. Çalışma temel olarak AKP'nin 2002 yılında iktidara gelişinden günümüze kadar olan zaman aralığına odaklanmaktadır. 20 yılı aşkın bir süreyi kapsayan bu zaman aralığı, bir yanıyla çalışmanın sorunsalına odaklanmak açısından bazı zorlukları içeriyor olsa da, aslında geniş bir zaman spektrumuna dayanıyor olması konuyu daha kapsamlı değerlendirmek açısından önemli bir imkân sunmaktadır. Bu ekseninde Türkiye'de neoliberalleşme, popülist siyaset, kent ve konut siyasetinin gelişimi kapsamında 1980'li ve 1990'lı yıllarda öne çıkan söylem ve politikalara da tarihsel çerçeve bağlamında yer verilecektir. Aynı zamanda AKP iktidarının söylem ve politikalarının çalışma boyunca belirli bir dönemlendirme dikkate alınarak inceleniyor olması da konuya sistematik bir şekilde yaklaşılmasında etkili olmaktadır.

Bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümü, popülizmin kavramsal olarak değerlendirilmesini içermektedir. Popülizm, kaygan ve muğlak olan doğası neticesinde tarihsel ve mekânsal bağlama göre değişkenlik gösteren bir yapıya sahiptir. Bu kavramsal kaotikliğe rağmen, popülizm her şeyden önce halka yönelik bir çağrıdır. Halkın biz olma hissiyatına seslenen bir çağrı niteliğindedir. Halkı biz olma, bir bütün olma doğrultusunda mobilize etme çabasıdır. Bu noktada popülist siyasetin temel bir bileşeni olarak halk iradesi öne çıkmaktadır. Halkı ve halkın iradesini baş tacı yapan popülizm halkın bütünselliğine vurgu yaparak, halkı monolitik bir bütün olarak kavrama eğilimindedir. Halkı kendi içinde bölünmez bir bütün, sınıfsal ayrımlardan azade bir şekilde görmenin sonucu olarak, popülizm halkı ve halktan olmayanı net bir şekilde çerçeveleme eğilimindedir. Bu ise, siyasette uyumu ön plana koyan, toplumdaki

sınıfsal, etnik, kültürel ve cinsel farklılıkları görmezden gelen ve bu durumun uzantısı olarak toplumun belirli kesimlerini dışlayıcı bir siyaset anlayışını beraberinde getirmektedir. Bu noktada popülist siyaset ile alaşağı edilen, sadece liberal değerler değildir; popülist siyaset söz konusu olduğunda demokrasinin de tahribata uğradığını düşünmek mümkündür (Mueller, 2019: 1042).

Popülizmin ikinci niteleyeni ise, seçkin karşıtlığıdır. Popülizm halkı yüceltirken seçkinleri bütün kötülüklerin müsebbibi olarak görmektedir. Halk seçkinlerin ötekisi olarak anlam kazanmaktadır. Halk ile seçkinler arasındaki bu ayrım salt menfaate dayalı bir ayrım değildir, aynı zamanda ahlaki bir boyutu da vardır. Bunun yanında, halk ile seçkinler arasındaki antagonizmaya dayalı ilişki, seçkinlere olan düşmanlığın da ifadesidir. Her ne kadar seçkincilik karşıtlığı popülist hareketlerin genelini kapsayan, hem sağ hem de sol popülist hareketler açısından geçerli bir ortak payda olsa da, sağ popülizmin sürekli olarak çoğunlukçuluğa yapmış olduğu vurgu nedeniyle toplumda azınlıkların dışlanmasına yol açtığını iddia etmek mümkündür. Sağ popülizmin özellikle 2000’li yıllarda hem gelişmiş hem de gelişmemiş ülkeleri saran bir siyaset dalgası oluşturduğu düşünüldüğünde, dünya çapında otoriter popülist siyasetin yükselişi bağlamında demokrasi açısından bir tehdit oluşturma potansiyeli olduğunu göz ardı edemeyiz. Öte yandan, her ne kadar otoriter popülizmin faşizm gibi totaliter yönetimlere kayan bazı özellikleri olsa da, aralarında birtakım farklılıkların da olduğunu kabul etmek gerekir. Otoriter popülizm ve faşizm lider kültürü, radikal milliyetçilik, otoriterlik, çatışmacılık, çoğulculuk karşıtlığı gibi pek çok noktada ortak bir duruş sergilese de, otoriter popülizmin, şeklen de olsa, demokrasinin yasal ve kurumsal çerçevesini muhafaza ettiğini belirtmek gerekir. Bu noktada, popülist partiler demokrasinin olmazsa olmazı kabul edilen seçimler yoluyla, güçlü bir halk desteği alarak iktidara gelirler. Aynı zamanda sınırlı da olsa bir siyasi rekabet ortamının olması otoriter popülizmi totaliter

yönetimlerden farklı kılmaktadır. Irkçılık ve şiddet boyutu üzerinden de bir kıyaslama yapıldığında çoğu zaman bir farklılaşmadan bahsetmek mümkündür (Ayata, 2023: 16-17).

Popülizmin siyasetle olan ilişkisi gelgitlidir, gerilime dayanmaktadır. Popülistler genel olarak siyaseti yozlaştırıcı bulmakla beraber, kriz zamanlarında kurtarıcı vasfıyla siyasette yer almayı bir gereklilik olarak görürler. Popülistler siyasetin dışından geliyor olmalarını kullanarak, krizlerin kitlelerde yol açtığı hayal kırıklığını kendileri için fırsata dönüştürürler ve yozlaşmış olarak addettikleri düzene karşı savaş açarlar. Popülizmin siyasete olan mesafeli yaklaşımının temel nedenlerinden biri de, temsili siyaset eleştirisidir. Popülistler kendilerini sıradan halkın temsilcisi olarak gördüklerinden, temsili siyasetin kurumlarının genel iradeyi zayıflattığı iddiasındadırlar. Bu nedenle halk ile lider arasında doğrudan bir bağ olması gerektiğini savunurlar. Popülizmin liberal demokrasinin olmazsa olmazı olarak kabul edilen temsili siyaset karşısındaki eleştirel tutumu, ister istemez lideri ön plana çıkarmaktadır. Popülist liderin halkla olan iletişimde, seçmen tabanıyla özdeşleşmesinde maddi ayrıcalıkların yanı sıra, sembolik bağ kurma arayışı da belirleyicidir. Bu yönüyle popülist lider ve destekçileri arasında klasik bir çıkar ilişkisinin ötesinde, toplumsal değerlerin ve inançların merkezde olduğu sembolik boyuta dayalı bir ilişki bulunmaktadır. Bu ise, popülizmin söylemsel gücünü ön plana çıkarmaktadır. Popülist lider söylemlerinde halkla özdeşleşmeye yönelik bir dil kullanırken, aynı zamanda toplumsal değerleri ve inançları arkasına alarak halkın sözcüsü sıfatıyla statükoyla ve statükonun temsilcileri olarak seçkinlerle hesaplaşma içindedir.

Popülist siyasette liderin ön planda olması, beraberinde iktidarın kişiselleşmesini ve keyfileşmesini getirirken, merkezileşmeye ve otoriterleşmeye yol açmaktadır; ancak yine de bu durum popülizmi tümüyle demokrasi düşmanı yapmayacaktır. Bu noktada

popülizm, aracı kurumları etkisizleştirmesi ve bireysel hakları ikinci planda tutması nedeniyle “illiberal demokrasi”ye² yol açmakla eleştirilmektedir (Rosanvallon, 2023). Dolayısıyla illiberal demokrasi, siyasi seçimler sonucunda iktidara gelen, ancak anayasal kısıtlamaları ve hukukun üstünlüğünü göz ardı eden bir siyasi anlayışın yansımasıdır (Ceyhan, 2024: 218). Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, popülizm demokrasinin önemli bir bileşeni olan siyasal katılımı teşvik etmesiyle, aynı zamanda demokrasinin önünü açan bir siyasi hat oluşturmaktadır.

Günümüzde popülizmin yükselişinde kitlelerin liberal demokrasinin temel kurumları olan parlamenter sisteme ve siyasi partilere karşı olan güvensizliklerinin etkisi belirleyici olmuştur. Bu anlamda, popülizm liberal demokrasinin açmazlarına karşı halkçı bir meydan okumadır. Popülizmin hedef tahtasına oturttuğu sistem bünyesindeki siyasi kriz aynı zamanda iktisadi krizle ilişkilidir. Bu açıdan düşünüldüğünde, popülizm piyasa ekonomisinin neden olduğu toplumsal eşitsizlikler sonucunda kitlelerde oluşan hayalkırıklıklarının ve hoşnutsuzlukların dışavurumudur. Dolayısıyla popülizm hem siyasi hem de iktisadi mağduriyetlerle ilişkilendirilmelidir. Bütün bu mağduriyetler ise, kitleleri sistem dışı bir kurtarıcı arayışına sevk etmekte ve bu da haliyle onları kendilerinden biri olarak gördükleri, kendileriyle özdeşleştirdikleri popülist lidere yakınlaştırmaktadır. Ancak popülizme salt meydan okuma olarak yaklaşmak, provokatif bir değerlendirmeden öteye geçemeyecektir. Popülizm bir yanıyla temsili siyaset eleştirisi ile sisteme karşı doğrultulmuş bir silah görünümünde olsa da, diğer yanıyla piyasa ekonomisinden kaynaklı sınıfsal eşitsizliklerin üstünü örtmesiyle sistemle gayet uyum

---

² Popülizmin liberal olmayan, haklardan, özgürlüklerden sapmış demokrasi olarak nitelendirilen illiberal demokrasiyle ilişkilendirilmesi üzerine Macaristan’ın popülist lideri Orban’ın verdiği cevap dikkat çekicidir: “Evet ben illiberal bir demokrasiyi savunuyorum, ben liberalizmi savunmuyorum. Hakları savunmuyorum. Farklı şeyleri savunuyorum. Benim normlarım var ve ben illiberal bir toplumu savunuyorum. O yüzden göçmen karşıtım, o yüzden özgürlük karşıtım, o yüzden direnişçiler, protestocular karşıtım” (akt. Keyman, 2023: 52-53).

içerisindedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, popülizm sistemin meşruiyeti ve sürekliliği açısından vazgeçilmezdir.

Popülizm üzerine olan literatürde kavramı belirli bir iktisadi model veyahut da belirli bir gelişmişlik düzeyi ile (Germani, 1969; Di Tella, 1965) ilişkilendiren çalışmalar olmuştur. Bunun yanı sıra, popülizmi siyaset yapma tarzı, üslup ve ikna tarzı (Kazin, 1998; Canavon, 2002; Knight 1998), siyasal mobilizasyon (Jansen, 2011) ve siyasal strateji (Weyland, 2001) olarak ele alan değerlendirmeler mevcuttur. Popülist deneyimleri anlamlandırmada iktisadi boyutun önemi yadsınamayacak olsa da, popülizmi belirli bir iktisadi gelişmişlik düzeyi ile sınırlandırmak ister istemez kavrama tek taraflı bir bakışla yaklaşılmasına neden olacaktır. Burada söz konusu olan, popülizmin farklı iktisadi gelişme aşamalarında sürekliliğinin olup olmamasıdır. Böylelikle bu çalışma neoliberal piyasa ekonomisinin hakim sistem haline geldiği günümüzde, popülizmin siyasetteki etkisinin halen devam ediyor olması ve popülist deneyimlerin özgünlüğünü ortaya koyma açısından işlevsel bir analitik çerçeve sunuyor olması nedeniyle popülizmin siyasal strateji olarak ele alınmasının daha anlamlı olacağı kabulünden hareket etmektedir. Bu yönüyle siyasal strateji, popülist liderin iktidarı elde etmek ve iktidarı korumak doğrultusunda başvurduğu yöntemler ve araçlardır. Burada söz konusu olan, popülist liderin halkı politikalarına ikna etmesi doğrultusunda benimsediği siyasal kanallardır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise, popülizm ile neoliberalizm arasındaki “beklenmedik birliktelikler”in (Weyland, 1996) dayandığı temel parametreler, klasik popülizmden neoliberal popülizme doğru, popülizmin dönüşümü çerçevesinde kapsamlı bir şekilde analiz edilecektir. Bu ekseninde, popülizm ve neoliberalizm arasındaki ittifakın hangi ortaklıklar temelinde şekillendiği değerlendirilecektir. Aynı zamanda neoliberal devlete içkin olan otoriter popülist eğilim, Nicos Poulantzas tarafından ortaya konulan “otoriter

devletçilik” (Poulantzas, 2006) kavramını merkeze alan bir teorik çerçeve üzerinden tartışılacaktır. Günümüzde kapitalizmin dönüşümü doğrultusunda neoliberal devletin almış olduğu otoriter form, 2008 Finans krizinin etkileriyle beraber daha da açığa çıkmıştır. Bu süreçte artan otoriterleşme ile ilişkili olarak, finansal kapitalistleşmeye dayalı bir devlet ve toplum yapılanması yerleşik hale gelmiştir.

Çalışmanın son bölümünde, başta belirttiğim tezin temel sorunsalına bağlı olarak, Türkiye’de inşaata dayalı bir iktisadi büyüme ve kalkınma stratejisine geçiş bağlamında etkisi giderek daha da artan bir kurum olan TOKİ’nin çok boyutlu olarak analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda öncelikle Türkiye’nin 2000’li yıllarda deneyimlediği neoliberalleşme sürecine odaklanarak, AKP iktidarı dönemine özgü dinamikler çerçevesinde yaşanan bu neoliberal yeniden yapılanma süreci popülist siyasetin dönüşümü bağlamında değerlendirilecektir. Neoliberal derinleşme olarak da ifade edilen bu süreç zarfında, devlet ve toplum düzeyinde artan otoriterleşmeye bağlı olarak neoliberal otoriter bir yönetimselliğin hakim olduğu bir siyaset anlayışı ortaya çıkmıştır. Neoliberal otoriter yönetimsellik temelinde bu dönemde uygulamaya konulan politikalar, kurumsal ve yasal mekanizmanın yeniden düzenlenmesi ile ilişkilendirilerek ele alınacaktır. Bu kapsamda 20 yılı aşkın süreden bu yana yönetimde olan AKP iktidarının icraatları ve söylemleri belli bir dönemleştirme dahilinde değerlendirilecektir. Bu dönemleştirmede, İslami muhafazakâr bir siyasi bakışın hakim olduğu Milli Görüş çizgisinden gelen AKP’nin iktidara gelişiyle birlikte “muhafazakâr demokrat” kimliği üzerinden ortaya konulan liberal muhafazakâr eksenli siyaset anlayışının zamanla yerini İslami muhafazakâr eğilimli otoriter siyaset anlayışına bırakması temel ayrışma noktası olarak alınacaktır. Bu bağlamda Gezi, iktidarın değişen siyasal stratejisini yansıtmaması açısından önemli bir kırılmayı ifade etmektedir. Bu süreçte AKP iktidarı toplumdaki pek

çok kesime hitap eden, kapsayıcı sağ popülist siyaset anlayışından dışlayıcı, İslami popülist siyaset anlayışına doğru evrilmiştir (Akça ve Özden, 2014).

AKP iktidarı tarafından ayrıcalıklı bir sektör haline getirilen, adeta şahlandırılan inşaat sektörünün ve bu sektörün temsilcisi konumundaki TOKİ'nin 2000'li yıllarda geçirmiş olduğu dönüşüm neoliberal popülist ittifakın dayandığı temel parametreler üzerinden değerlendirilecektir. Bu çerçevede TOKİ üzerine yapılacak kapsamlı analiz, bu dönemde piyasa ekonomisinin gereklilikleri doğrultusunda yaşanan yoğun piyasalaşma ve metalaşmaya bağlı olarak dönüşen kent ve konut siyasetine odaklanacaktır. Bu noktada bir hatırlatma yapmakta fayda var; bu çalışmada vaka analizi olarak TOKİ'nin seçilmesi elbette ki tesadüfi değildir. Öncelikle TOKİ, devletin son dönemdeki dönüşümü anlamında neoliberal otoriter devlet formunun yansıdığı bir kurum olarak işlevsel bir analiz zemini sunmaktadır. Kurum, devletin geleneksel hiyerarşisinin dışında olmasına rağmen, aslında tam da yürütmenin somutlaşmış halidir. Ancak bunun da ötesinde, TOKİ aynı zamanda AKP iktidarı yıllarında neoliberal politikaların derinleşmesiyle kent ve konut siyasetindeki piyasalaşmanın ve metalaşmanın sonucu olarak büyük çaplı bir rant aktarım aracı haline gelmiştir. Çalışmanın son bölümünde, ortaya çıkan bu durum “Piyasalaşma ve Rant” başlığı altında kapsamlı bir şekilde incelenecektir.

AKP iktidarı döneminde gerek yerelde belediyeler bünyesindeki projeler gerekse de merkezden yürütölen ulusal çaplı projeler aracılığıyla inşaat üzerinden daha önce hiç olmadığı kadar yoğun bir rant potansiyeli yaratılması, beraberinde sermayenin farklı kesimlerinin de bu rant mekanizmasına dahil olmasını getirmiştir. Bir diğer deyişle, bu dönemde inşaat temelli rant pastası büyödükçe, bunun sonucu olarak ortaya çıkan sermaye birikiminden faydalanmak isteyenler de artmış ve büyüklü küçüklü pek çok müteahhitlik firması bu amaçla iktidarla yakın ilişkiler içerisinde olma çabası içinde

olmuştur. Bu da iktidar sermaye ilişkisi anlamında İslami muhafazakâr yansımaları olan çok boyutlu bir rant mekanizmasını gündeme getirmiştir. TOKİ bu rant mekanizmasının tam da merkezinde yer almaktadır. TOKİ'nin devlet kurumu olmanın ötesinde, sermaye ile ortaklık temelinde pek çok projeye imza atması, kurumu inşaat sektörüne yön veren en büyük şirket mertebesine taşımıştır. Bu ise, neoliberalizmin temel mottosu olan “artık kürek çeken değil, dümeni tutan devlet istiyoruz” sloganının yansımasıdır (Karahanoğulları, 2012: 142-143).

AKP iktidarı döneminde, özellikle 2008 krizi sonrasında, inşaatın iktisadi büyüme açısından kilit sektör haline gelmesinde finans sermaye ile olan yoğun ilişkisinin etkisi bulunmaktadır. 2000’li yıllar neoliberalleşme yönünde çok kapsamlı bir dönüşümü işaret etmektedir. Bu yıllar finans odaklı kapitalistleşme dinamiklerinin hayata geçirildiği bir dönemdir. Devlet finansal kapitalistleşme sürecinde başat bir role sahip olmakla birlikte, aynı zamanda sürecin işlerliğinin garantörü konumundadır. Bu yönüyle devlet bu süreçte genel çıkarı temsil etmediği gibi, finansal mantığa kökten bağlıdır ve onun bileşenlerinden biri gibi hareket etmektedir (Lazzarato, 2015: 193). Ayrıca bu dönemde üretici sermayenin karşısında finans sermayenin odak noktası haline gelmesiyle birlikte tüketimi önceleyen bir büyüme anlayışı ağırlık kazanmıştır. Bu ise, ister istemez mülkiyete dayalı olan inşaat sektörüne olan ilgiyi artırmıştır. Böylelikle 2000’li yıllarda finansal kapitalizmin gelişimi bir taraftan inşaat sektörünün sermaye kesimleri açısından cazip bir yatırım alanı haline gelmesine ve bunun sonucu olarak konut arzının yükselmesine neden olurken, diğer taraftan ise kitlelerin artan tüketim ve mülk edinme arzuları temelinde genel olarak konuta olan talepte bir patlamanın yaşanmasına yol açmıştır. Dolayısıyla konutta finansallaşmanın yaygın hale geldiği bu dönemde, konut asli olan kullanım değerinden, mesken anlamında barınma amaçlı olmaktan uzaklaşarak, değişim (mübadele) değeri ekseninde bir yatırım aracı, gayrimenkul olarak görülmeye

başlanmıştır. Sektörde devletin temsilcisi olan TOKİ, bizzat yaşanan bu sürecin ana aktörü konumundadır. Çalışmada TOKİ'nin konutta finansallaşma sürecine olan etkileri neoliberal popülist ittifak çerçevesinde kapsamlı bir şekilde değerlendirilecektir.

Neoliberal popülist ittifakın öne çıkan mekânsal stratejilerinden biri de, kentsel dönüşüm uygulamalarıdır. Neoliberalizmin kent siyasetindeki yansımalarından biri olan kentsel dönüşüm, Türkiye'de kente bakışın sermaye ve rant odaklı hale geldiği 1980'li yıllardan itibaren gündeme gelmiştir. Özal liderliğindeki ANAP iktidarının yönetiminde olduğu bu dönemde kentsel siyasetin piyasa yanlısı bir çizgide yürütülmesinin sonucu olarak, konutta, kentin çeperlerine kadar etkisi görülen, ticarileşme ve metalaşmaya dayalı bir süreç yaşanmıştır. Bu yıllarda ithal ikâmecî, sanayileşmeye dayalı iktisadi büyüme stratejisinden ihracata dayalı iktisadi büyüme stratejisine geçilmesiyle beraber, kent merkezi ve çeperi liberalleşme yanlısı politikalarla yeniden yapılandırılmıştır. Kentin kapsamlı bir şekilde dönüştürülmesine yönelik mevzuat ve uygulamaların hayata geçirildiği bu dönemde, belediyelerin de bizzat sürece müdahil olmalarının önü açılmıştır.

Kapitalist kentleşme doğrultusunda adımların atıldığı bu dönemde, kentsel dönüşüm açısından özellikle kent çeperlerinde yer alan gecekondulara yönelik uygulamalar öne çıkmaktadır. Önceki dönemlerin bu bölgeleri görmezden gelen ve radikal siyasi akımlarla özdeşleştiren bakışının aksine, 1980'li yıllarda gecekondulara yasallık kazandırılarak bu alanlar piyasaya kazandırılmıştır. Aynı zamanda gecekonduların bölgelerinin dönüştürülmesi ve yeniden üretilmesi amacıyla toplu konut yatırımları yaygınlık kazanmıştır. Böylelikle bu dönemde toplu konut yatırımlarını teşvik amacıyla TOKİ'nin kurulması oldukça anlamlıdır, zira bu yolla hem gecekondulara sermaye kesimleriyle buluşturulmuş hem de bu sayede Anavatan Partisi (ANAP) iktidarı bu bölgelerde yaşayanları seçmen tabanı olarak kazanmıştır. 1990'lı yıllar ise, her ne kadar

ağırlıklı olarak İslamcı belediyelerin ve iktidarların yönetiminde olsa da, kentsel siyaset ve konut siyaseti anlamında bu dönemin devamı niteliğinde olmuştur. Ancak bu yılları konut siyaseti açısından özgün kılan bir gelişme olarak, Refah Parti’li (RP) siyasetçilerin kent çeperlerinde yaşayan yoksul kesimlerle aralarında İslami muhafazakâr tonu ağır basan bir siyasi bağ kurmayı başarmış olmalarıdır. Bu ise, bir bakıma AKP iktidarı döneminin hazırlayıcısı olmuştur.

Böylelikle çalışma 2000’li yıllarda neoliberal kentsel dönüşümün, TOKİ’nin kurumsal dönüşümüne paralel bir şekilde, devletin sürece aktif müdahalelerinin olduğu, çok daha kapsamlı ve etkili bir politika halini aldığı iddiasını merkeze alan bir değerlendirmeyi de içermektedir. Bu durum neoliberal popülist ittifak açısından düşünüldüğünde, mekânsal strateji anlamında kentin topyekün şantiye ve rant alanı haline gelmesine ve kentsel ayrışmaya dayalı bir siyasi anlayışın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Aynı zamanda kentsel dönüşümün gerçekleştiği bölgelerde yaşayan yoksul kesimlerin borçluluk üzerinden piyasaya kazandırıldığı ve bu yolla pek çok açıdan iktidarın denetimi altına girdiği bir süreci ifade etmesi açısından da anlamlıdır.

Çalışmada ayrıca popülizmin toplumun farklı kesimlerinin rızasını kazanmak doğrultusunda bir siyasal araç olarak siyasal mobilizasyonun özel bir türü (Jansen, 2011) olmasından hareketle, günümüzde neoliberal popülizmin bir yanıyla belirli toplumsal kesimlere sağlamış olduğu iktisadi rant ve dağıtım mekanizmaları ile, diğer yanıyla ise, kitlelerin siyasal mobilizasyonu üzerinden toplum üzerinde hakim duruma gelmesi kapsamında değerlendirmelerde bulunulacaktır. Genel olarak AKP iktidarının politikalarının, özel olarak ise mekân siyaseti bağlamında inşaat ve konut alanında uygulamaya konulan politikaların popülerleştirilmesinde siyasal mobilizasyonun etkisi belirleyicidir. Dolayısıyla, AKP iktidarı yıllarında yaşanan neoliberal kapitalistleşme

sürecine bağlı olarak mekânın dönüşümü doğrultusunda çok boyutlu olarak ele alınması gereken politikaların rant odaklı bir iktisadi dağıtım mekanizmasıyla sınırlı olarak tartışılması konuyu anlaşılır kılmak açısından yeterli olmayacaktır. Bu ise, aynı zamanda libidinal boyutu da içeren bir değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Bu noktada ideolojik yeniden üretimin sağlanmasında kitlelerin siyasal mobilizasyonu öne çıkmaktadır. Böylelikle günümüzde pek çok açıdan etkili bir kurum olan TOKİ'nin AKP iktidarının neoliberal popülist siyaset anlayışı çerçevesinde kapsamlı bir şekilde analiz edilmesini amaçlayan bu çalışma, popülizmin iktisadi dağıtımsal boyutunun yanı sıra, siyasal mobilizasyon boyutunun da göz önüne alındığı bütünsel bir analitik bakışa dayanmaktadır.

1. Bölüm: Popülizmi Kavramsallaştırmak

“Bununla kastettiğim, öyle bir ayakkabı -“popülizm” kavramı- var ki; bir yerlerde ona uygun bir ayak bulunuyor. Bu ayakkabıya aşağı yukarı uyan pek çok ayak bulunmakta; ancak, aşağı yukarı uyan bu ayaklar bizi yanıltmamalı. Prens bu ayakkabıya uyan ayağı sürekli olarak merak etmekte ve inanıyoruz ki, bir yerlerde kusursuz popülizm denilen bir parça bizi bekliyor. İşte bu, popülizmin esasıdır, özüdür.” Isaiah Berlin (akt. Canovan, 1981: 7)

Siyasal teoride günümüzde de muğlaklığını koruyan en önemli kavramlardan biridir “popülizm”. Kavramın yol açtığı bulanıklık, büyük ölçüde, popülizmin farklı coğrafyalarda ve farklı tarihsel konjonktürlerde bünyesinde çok çeşitli anlamları barındırıyor olmasından kaynaklanır. Bir diğer deyişle, *Isaiah Berlin*'in “Külkedisi kompleksi” ile yukarıdaki alıntıda yerinde bir şekilde ifade ettiği üzere (Canovan, 1981: 7), popülizmin kavramsal düzeyde sınırları net olarak çizilmiş bir tanımını çıkarmak pek mümkün görünmemektedir ve kavram, içinde yer aldığı sorunsala bağlı olarak bir bukalemun misali farklı anlamlara gelebilmektedir. Hatta kavram, zaman zaman farklı sorunsallar üzerinden oldukça zıt niteliklere gönderme yapabilme potansiyeline de sahiptir. Bu durum, genel olarak, popülizmin hem kavramsal açıdan hem de ideolojik ve toplumsal göndermeleri açısından her daim keşfedilmeye, geliştirilmeye açık bir yanı olduğunu göstermektedir. Öyle ki, bu nedenlerle popülizm araştırmacılar için çok daha cezbedici olabilmektedir. Aynı zamanda günümüz siyasetinde popülizmin etkisini düşündüğümüzde, bu yöndeki ilginin giderek daha da artmakta olduğunu iddia etmek mümkündür.

Genel olarak, kavramsal düzeyde popülizmi tanımlamanın zorluğunu göz önüne aldığımızda, bu durumda yapılması en makul görünen, “Godot’yu beklemek” yerine, diğer bir deyişle tüm popülist deneyimleri tek bir teorik çerçeve üzerinden açıklama girişiminde bulunmak yerine, popülizmi içinde yer aldığı bağlamı gözeterek düşünmenin daha anlamlı olacaktır. Diğer taraftan, popülizm kavramının sahip olduğu tüm bu muğlaklığa ve kusursuz bir popülizm tanımı aramanın tüm bu beyhudeliğine karşın, kavramı kısmen de olsa anlaşılır kılmak adına günümüze değin ortaya konulmuş belirli teorik çözümlene çabalarının da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bu teorik çözümlene çabaları kaçınılmaz olarak pek çok eleştiriye yol açmış olsalar da ve aynı zamanda günümüze değin yaşanan popülist deneyimleri bütünüyle açıklamakta yetersiz kalmış gibi görünseler de, popülizmin kavramsal düzeyde daha görünür kılınmasına yardımcı olmuşlardır. Bir diğer deyişle, popülizmi merkeze alan kuramsal bakışın zenginleşmesi kısmen de olsa kavramın üzerindeki sis perdesini aralamakta etkili olmuştur. Ancak şunu unutmamak gerekir ki, popülizm tüm bu kuramsal zenginleşmeye karşın, günümüzde de özü itibarıyla güç ve kaygan bir kavram olarak kabul edilmektedir. Popülizm kavramının bünyesinde barındırdığı bu muğlaklık ve dağınıklık onun “Külkedisi kompleksi”nden henüz kurtulamadığını, gelecekte de kurtulmasının pek mümkün görünmediğini ve böylelikle kusursuz bir tanımlama arayışının da bir yanılsamadan ibaret olduğunun göstergesidir.

Popülizmin zaman ve mekân söz konusu olduğunda sahip olduğu bu farklılıklar, biçimsel açıdan da önemli farklılıkları beraberinde getirir; zira hem hareketler, fikirler, rejimler hem de liderler ve tarzlar bağlamında popülizm farklı biçimler altında karşımıza çıkabilir (Taggart, 2004: 6-7). Bu noktada dikkat edilmesi gereken bir husus da, popülizmin popülist tarz bağlamında günlük hayatta çoğunlukla, geniş bir insan kitlesine ulaşmak üzere popüler olma isteği anlamına gelecek şekilde kullanılıyor olmasıdır. Eksik ve aynı

zamanda hatalı olan bu kullanım, popülist tarzı popüler olmak isteyen tarzına indirger. Bu ise, oldukça sınırlayıcı ve yanıltıcı bir bakış açısıdır. Diğer taraftan, popülizmin farklı biçimlerde karşımıza çıkıyor olması popülizmin kavramsal doğası hakkında önemli bir ipucu da sunmaktadır. Bu bağlamda popülizm kavramsal olarak kendi içerisinde açıklayıcı olmaktansa, daha çok “popülist” sıfatı şeklinde bir anlam bulmaktadır. Bir diğer deyişle, popülizm hareket, rejim, fikir, lider ve tarz ile eklemlenerek farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Bu da bir bakıma popülizmin “zayıf” ideolojik duruşunun bir yansımasıdır (Stanley, 2008). Bu eksen üzerinden düşünüldüğünde, popülizm daha çok bir *tamamlayıcı ideoloji* (Stanley, a.g.e.: 107) rolüne bürünmektedir. Sonuç olarak, popülizmin bütünsel bir ideolojik yapıya sahip olmaması, diğer bir deyişle bir ideoloji olmaması, kavramsal bir tutarsızlıktan ziyade, kavramsal bir zayıflığın ifadesidir. Ancak şunu da gözden kaçırmamak gerekir ki, bütüncül bir ideolojik yapıya sahip olmamasına ve “zayıf” bir ideolojik duruş sergilemesine karşın, popülizmin siyasala dönük kendine özgü bir bakışı bulunmaktadır.

1.1. Popülizmin “Halk”ı

Popülizmin siyasala olan bakışı öncelikli olarak siyasetin öznesine, diğer bir deyişle “halk”a vurguyu ifade eder. “Halk”, siyasetin ayrıcalıklı öznesi konumundadır. Popülizm halkı merkeze alan bir siyaset anlayışı sergiler, adeta halkı baş tacı eder. Halk, genel kullanımıyla sıradan halk, tüm erdemlerin sahibidir. Popülizmin halkı siyasetin merkezine koyan bu bakış açısı, aynı zamanda toplumun bir bütün olarak algılanmasını da beraberinde getirir. Bu bağlamda, bir bütün olarak halk ile homojen bir topluluğa gönderme yapılmaktadır. Bu ise, sınıf başta olmak üzere toplum bünyesindeki her türlü farklılığı dışlayıcı ve toplumu sadece uyum eksenli algılama yoluna giden, monolitik bir

toplum tasavvuruna dayalı bir siyasal anlayışın ürünüdür. Bu siyasal anlayış, halkın çıkarlarının temelde bir uzlaşısı içinde olduğunun ve bunun doğrudan uzantısı olarak da halk iradesinin toplumda kararların alınmasında temel bir norm olarak kabul edilmesi gerektiğinin ifadesidir. Bu açıdan bakıldığında, popülizmin halkın temsiline yönelik iddiasını vurgulamak kaçınılmaz olacaktır, zira popülizm toplumsal bütünü temsil ettiğini iddia eder ve bunu da en kestirme şekilde “halk iradesi” kavramı üzerinden söylemleştirme yoluna gider.

Popülizmi kitle tabanı açısından iki farklı şekilde değerlendirmek mümkündür. Popülizm kitle tabanı ile bir taraftan kolektif, kamusal bir kimliğe, diğer taraftan ise, tek tek bireylerin oluşturduğu dağınık bir topluluğa göndermede bulunmaktadır. Popülist liderler bir yandan hayali bir tekil aktör olan halka, diğer yandan da, özel alan üzerinden kendilerine ulaştıkları aktörler çoğulluğuna çağrıda bulunmaktadır. İlkinde, popülist liderler Rousseaucu bir yaklaşımla halk iradesini (*volonté générale*); ikincisinde ise, farklı bireylerin isteklerinden oluşan bütünü (*volonté des tous*) temsil ettikleri iddiasındadırlar. Kitle tabanı üzerinden ortaya çıkan bu farklı popülizm anlayışları karşılığını ilkinde kabaca 1930’lardan 1960’lara kadar olan geleneksel popülizmde, ikincisinde ise, 1980’lerden günümüze değin süregelen neopopülizmde bulmaktadır (Weyland, 2001: 14-15). Sonuç olarak, popülizmde birey, özerk ontolojik statüsünün dışında belirli bir kolektivite üzerinden bir kimliğe sahip olmaktadır. Birey, halk ve devlet gibi kolektivitelerle birlikte kimliklendirilmektedir (Khoros, 1984: 89).

Popülizmin ideoloji olamamasında ve kaygan bir anlam dünyasına sahip olmasında “halk” kavramının muğlaklığının etkisi belirleyicidir. Popülizmin temel dayanak noktasını oluşturan “halk”, Latince karşılığı ile *populus*, aynı zamanda popülizmin kavramsal belirsizliğinin de temel nedenidir. Popülizmde “halk”, genellikle milliyetçilikteki ulus benzeri bir “hayali cemaat”i işaret etmektedir (Mudde, 2004: 546).

“Halk” kavramının sahip olduğu bu muğlaklık ve elastikiyet, onu popülizmin elinde dışlama (*exclusion*) ve içirme (*inclusion*) açısından önemli bir kriter ve hatta kilit bir siyasal fırsat haline getirmektedir (Stanley, 2008: 107). “Halk” hem soyut anlamda “halk egemenliği” doğrultusunda tüm toplumu ifade eder şekilde kullanılmaktadır, hem de yeri geldiğinde “halk” ile toplumun özellikle bazı kesimleri kastedilerek popülizm bu öncelikli kesimlere yönelik bir çağrı niteliğine bürünmektedir (Canovan, 2004: 248-250). Dolayısıyla popülizm bir yandan toplumsal bütünü ifade eden kapsayıcı bir işlev görürken, diğer yandan da toplumun belirli kesimlerine hitap eden ve diğer toplumsal kesimleri dışlayan, ötekileştiren bir anlayışı beraberinde getirmektedir. Bu haliyle, popülizm oldukça pragmatik bir siyaset anlayışının da ifadesi olabilmektedir.

Diğer taraftan, “halk”ın toplumsal yapısı farklı popülist siyasetlerde de çeşitlilik göstermektedir. Genelde, toplumun yoksul kesimlerini işaret eden bir popülist siyasal çizgi yaygın olmakla beraber, popülizmin “halk”ı bu kesimlerle sınırlı değildir. Örneğin, bazı durumlarda popülist siyasette “halk”, şehirlerde yaşayan, çoğunlukla enformel sektörlerdeki, girişimci kesimleri de kapsayabilmektedir. Dolayısıyla, popülizmde belirli bir sınıfsal tabandan söz etmek mümkün değildir. Popülist liderler toplumdaki yoksul kesimlerden destek alma çabası içinde oldukları gibi, aynı zamanda toplumun zengin kesimlerinden de hatırı sayılır oranlarda destek alabilmektedirler (Weyland, 2001: 11).

Popülist siyaset, aynı zamanda, belirli bir dönemleştirme üzerinden değerlendirilmeyi gerektirmektedir, zira popülizmin siyasette sınırlı bir “raf ömrü” vardır. Zamanla ivme kaybedebilir ve hatta tümünden düşüşe geçebilir. Bazı durumlarda ise, başlangıçtaki taşkınlığı belirli bir “rutinleşme” içine giren popülizm, kendini kurumsal kanallar aracılığıyla toplumda daha kalıcı hale getirebilir (Knight, 1998: 231). Benzer bir şekilde, popülist söylemde zaman içinde “halk”ın kapsamında da değişiklikler olabilmektedir. Başlarda tüm siyasal topluluğu işaret eden halk, zamanla yerini statükoyu temsil edenleri

dışlayan bir anlama bürünebilir. Bu da statükonun temsilcileri dışında kalan herkesi kapsayan bir topluluğu işaret etmektedir. Ancak yine zamanla halk kavramının içi toplumun çalışan kesimleriyle sınırlı hale gelebilir. Bu durumda sadece statükonun temsilcileriyle değil, orta sınıflarla olan bir çatışma halinden de söz edilebilir. Kısacası, popülist söylemde halk kavramı kitle siyasetinin hedefleri doğrultusunda oldukça değişken bir kapsam içine oturmaktadır (Canovan, 1984: 315-323). Böylelikle halk kavramının içinin nasıl doldurulduğuyla, bir diğer deyişle halkın hangi toplumsal kesimleri kapsayıp, hangi toplumsal kesimleri dışladığıyla ilişkili olarak tarihsel ve mekânsal boyutta birbirinden farklı popülist siyaset anlayışları ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda popülizmde halk temel belirleyici konumundadır.

Popülist söylemde halk bir bütün olarak algılanmaktadır. Popülizmde halkın bir olduğu ve tek bir temsilci tarafından temsil edildiği iddiası esastır. Dolayısıyla popülist liderler sürekli olarak halkın birlik beraberliğine vurgu yaparlar. Daha önce de belirtildiği üzere, popülizm toplumları özünde homojen birimler olarak görür ve bunun sonucu olarak toplumların bünyesindeki her türlü farklılığı göz ardı eden bir bakış açısına sahiptir. Bu da siyasetin sınıfsız ve toplumun da bir cemaat (*Gemeinschaft*) olarak algılanmasını beraberinde getirir (Taggart, 2004: 19-20). Bu açıdan bakıldığında, popülizmin çoğulcu bir toplum anlayışı ile uzlaşması oldukça zordur (Canovan, 1984: 324). Böylelikle, popülizm toplumda çoğulluğu değil, ama çoğunluğu gözeten bir siyasal tasavvura sahiptir. Popülistler, halkı ortak bir irade etrafında bir bütün olarak gören bu anlayışın sonucu olarak, halk egemenliğine ve çoğunluğun yönetimine özellikle vurgu yaparlar. Popülizmin merkezinde yer alan halk iradesi, çoğunlukçuluğu ve otantisiteyi öne çıkarır. Popülizm açısından çoğunlukçuluğun önemi, halk iradesinin otantisitesinin güçlendirilmesiyle ilişkilidir. Popülizm halka olan siyasal çağrısını halkın otantikliğinin ve sıradanlığının vurgulanması doğrultusunda gerçekleştirir. Bu sayede popülistler halkın sahici temsilcisi oldukları iddiasını ortaya koyarlar. Kendilerini sıradan halk ile

özdeşleştirirler. Sürekli olarak sıradan halkın gerçeklerine olan yakınlıklarını gösterme çabası içindedirler. Bunun için de, kendilerini seçkinlerden ayırıştırarak, kültürel ve sembolik anlamdaki yakınlığın yanı sıra, halkla fiziksel anlamda da yakın olduklarını vurgulamaktadırlar (Stanley, 2008: 104-105). Ancak diğer taraftan, popülizm ile sürekli olarak eleştirdiği seçkincilik, homojen toplum tasavvuru üzerinden birbirlerine ayna görevi görmektedirler. Bu açıdan hem popülizm hem de aynı kaderi paylaşmaktan kaçamadığı seçkincilik, çoğulculuğun farklı düşünce ve istekleri olan insanlardan oluşan heterojen toplum anlayışını reddetmektedir (Mudde, 2004: 543-544).

Söylemlerinde kendilerini pek çok yönden halk ile özdeşleştirme yoluna başvuran ve bunu da her fırsatta dile getirme çabası içinde olan popülistler, bu bağlamda halkın siyasete doğrudan katılımının sağlayıcısı olarak gördükleri *referandum* ve *plebisit* gibi yöntemlere özellikle vurgu yaparlar. Sürekli olarak mesafe ile yaklaştıkları temsili siyaset karşısında halk oylamasını, halk iradesinin siyasete doğrudan yansması olarak yüceltirler. Ancak şunu da gözden kaçırmamak gerekir ki, halk oylamasına her başvuru doğrudan demokratik bir nitelik taşımaz. Bir diğer ifadeyle, halk oylamasına başvurmanın demokrasideki yeri tartışmalıdır. Her ne kadar halk oylaması doğrudan demokrasinin bir yöntemi olarak genel kabul görüyor olsa da, bazı durumlarda siyasal iktidarın politikalarını meşru kılmak adına başvurduğu bir seçenek anlamına da gelebilmektedir. Böylelikle, siyasal iktidar halk oylaması aracılığıyla resmi düzeyde halkın onayını alarak politikalarına meşruiyet kazandırma yoluna gidebilmektedir. Bu durumda halk, popülizm açısından sadece siyasal bir çağrının hedefi olmaktan çıkar, popülizmin siyasal meşruluğunun da yegâne temelidir. Halkının gücünü arkasına aldığı iddia eden popülist lider için halk, hem uygulamakta olduğu politikaların toplum tarafından onaylanması, meşruiyet kazanması hem de siyasal otoritesini sağlamlaştırması adına vazgeçilmezdir.

1.2. Seçkinler Karşısında Halk

Popülist siyasette halk, aynı zamanda toplumdaki seçkinler üzerinden de anlam kazanmaktadır. Popülizmde halk ve seçkinler adeta birbirine zıt iki kutbun temsilcileridirler. Bu haliyle halk ile seçkinler arasındaki ilişkisellik hem bir antagonizmanın hem de bir düşmanlığın göstergesidir. Burada söz konusu olan, siyasalın birbirine zıt ve düşman iki kampa bölünmesidir. Bir diğer deyişle, popülizm, indirgeyici bir siyaset anlayışı çerçevesinde, her türlü sınıfsal, etnik, kültürel ve cinsel farklılığı ve eşitsizliği kasıtlı olarak dışlayarak, toplum anlayışını halk/seçkinler dikotomisi ile sınırlandırma yoluna gitmektedir (Comaroff, 2011: 104-105). Popülist siyasette halk, seçkinlerle olan ilişkiselliği üzerinden bir kimlik kazanır. Bu ise, *öteki* aracılığıyla edinilen bir kimliktir. Bu bağlamda halk ve öteki sosyolojik kategoriler olmaktan ziyade, antagonist ilişki üzerinden tanımlanan siyasal ürünlerdir (Panizza, 2000: 179). Ancak, “biz” olarak konumlanan halk bu haliyle bile kavramsal bulanıklıktan kurtulamaz. “Bu da kasti bir bulanıklıktır, zira ‘halk’ın dış hatlarının, ekonomik, siyasi veya kültürel elitlerin hegemonyasındaki kamusal bir etkileşim ve karar alanından açıkça dışlanma etrafında yapılandırılan bir sıkıntıya herkesi dahil etmeye yetecek kadar bulanıklaştırılmasına olanak sağlar” (Arditi, 2010: 88).

Popülizmde halk ve seçkinler iki homojen kampı oluştururlar; bir tarafta, tüm erdemlerin sahibi olarak yüceltilen “halk”, diğer tarafta ise, tüm kötülüklerin müsebbibi olarak “seçkinler”. Burada söz konusu olan derin bir ötekiliktir, hatta bir çatışma halidir. Bu noktada popülizm tam da siyasalın ifadesidir. Carl Schmitt’in siyasal kavramını tanımlamak üzere kullandığı dost ve düşman ayrımı üzerinden düşünecek olursak:

“Dost ve düşman ayrımının işlevi, bir bağın ya da ayrılığın, bir birleşme ya da ayrışmanın en uç yoğunluk derecesini ifade etmektir. Dost ve düşman ayrımı, diğer tüm ahlaki, estetik, ekonomik ya da diğer ayrımların kullanılmasına gerek kalmadan pratik ve teorik olarak varlığını sürdürebilir. Siyasal düşmanın ahlaki açıdan kötü, estetik açıdan çirkin ya da ekonomik anlamda rakip olması gerekmez... Önemli olan, siyasal düşmanın öteki, yabancı olmasıdır. Siyasal düşmanın varoluşsal anlamda en yoğun haliyle başka bir varlık ya da yabancı olması yeterlidir” (Schmitt, 2006: 47-48).

Schmitt'e göre, siyasal karşıtlık en yoğun ve uç karşıtlıktır ve en uç noktadaki dost-düşman karşıtlığına yaklaşan her somut karşıtlık da o oranda siyasallaşır (Schmitt, 2006: 50). Popülizm de sahip olduğu seçkin karşıtı söylem ve anti-statükoculuk eğilimi kapsamında siyasalı oluşturan dost-düşman ayrımı üzerinden değerlendirilmeye açıktır. Popülist söylemde halk, siyasete hâkim olan seçkinlerin ihanetine uğramıştır (Mény ve Sural, 2002: 11-13).

Popülizmin genel olarak sistematik bir bütünlükten yoksun olması ve ahlaki bir duruşa sahip olması nedeniyle, seçkinler ve halk arasındaki ayrım ampirik değil, ama normatif bir temele oturmaktadır. Bu yönüyle, popülist söylem seçkinleri halktan farklı değerlere ve önceliklere sahip olarak görmenin de ötesinde, düşmanlaştırır (Mudde, 2004: 544). Böylelikle popülizmin seçkinleri halkın düşmanı şeklindeki tanımlaması, salt bir menfaat çatışması ya da iktidara dayalı bir çatışmadan ibaret olmayıp, aynı zamanda duygulanım boyutunu da ifade eden bir düşmanlaştırmayı içermektedir. Dolayısıyla popülizmde söz konusu olan hem toplumsal hem de ahlaki boyutları olan bir ayrımdır. Bu anlamda seçkinler ve halk arasındaki menfaat çatışmasını tamamlayan ve pekiştiren duygulanımsal vurgu önemlidir (Rosanvallon, 2023: 26). Tam da bu noktada, Müeller'in popülist mantığı açıklayıcı unsurlardan biri olarak, popülizmin siyasetin özgül bir ahlakçı bakışla tasavvur edilmesine dayandığı yönündeki ifadesini hatırlamak gerekir. Gerçek

halkın ahlaken saf ve iradi olarak mükemmel olduğu varsayımına dayanan popülizme has bu halk tasavvuru çerçevesinde, sadece popülist partileri desteklemeyenler bu gerçek halk tanımlamasının dışında bırakılmakla kalmaz, ama aynı zamanda gerçek halk tüm mevcut yurttaşlar topluluğu arasından itinayla ayıklanıp çıkartılmalıdır. Buradan hareketle, popülizm ahlakileştirilmiş bir çoğulculuk karşıtlığı savunusuna dayanmaktadır (Müeller, 2018: 36-37). Bununla ilişkili olarak, “iktidardaki popülistler her durumda kendilerinin halkın ahlaken meşru tek temsilcisi olduğu, ayrıca halkın sadece bir kısmının gerçek halk olduğu ve sadece onların desteklenmeyi ve iyi idareyi hak ettiği” iddiasındadırlar (Müeller, a.g.e.: 62).

Hal böyle iken, popülist lider tehlike olarak addettiği düşmana karşı halkını koruma vaadinde bulunmaktadır. Düşmanın varlığı, popülist lider açısından önemli bir siyasal nemalanma aracı haline gelir. Popülistler iktidara geldikten sonra da seçkin karşıtlığına ısrarla tutunurlar, zira başarısız olmaları halinde bunun tek nedeni olarak seçkinleri işaret ederler. Bu anlamda popülistler iktidara gelmeden önce de geldikten sonra da mağdur rolüne bürünmeyi sürdürürler. Seçkinler/halk karşıtlığı üzerinden kurmuş oldukları çatışma durumunu mağduriyet ekseninde yansıtma çabasındadırlar. Aslında burada esas olan, çatışmanın gerçek ya da hayali olması da değildir. Yönetmenin sürekli bir seferberlik haliyle özdeşleştirildiği popülizmde önemli olan, sembolik de olsa bir çatışma halinin mevcudiyetidir. Dolayısıyla popülizm, ister gerçek isterse de hayali bir çatışmaya dayansın, bütünüyle siyasalı ifade etmektedir (Weyland, 2001: 11). Bu yönüyle popülizm, çatışma halinin sürekliliği temelinde gündelik yaşamda çok çeşitli boyutlarda karşımıza çıkan, hatta yeri geldiğinde ırkçılığı dahi sıradanlaştırabilen bir hınçla beslenen hamaset siyasetine dayanmaktadır (Fassin, 2018: 33-34).

Ernesto Laclau'nun da ifade ettiği üzere, popülizm toplumun dikomotik olarak iki kampa bölünmesini gerektirir. Popülizm bir siyasal antagonizmanın ürünüdür. Bu antagonist

bölünmenin bir tarafında rejim, oligarşi, egemen gruplar, diğer tarafında ise, halk, ulus, “sessiz çoğunluk” gibi baskılanan güçsüzler yer almaktadır (Laclau, 2007: 105). Ancak Laclau’ya göre, “bir ideolojik söylemi popülist bir söyleme dönüştüren şey, içindeki popüler-demokratik adlandırmaların özel bir eklemlenmiş biçimidir. Popülizm, popüler demokratik adlandırmaların, egemen ideolojiye göre yapay-antagonist bir kompleks olarak sunulduğunu içerir” (Laclau, 1985: 187). Bir diğer deyişle, popüler adlandırmalar, salt bir farklılık içinde değil, bir antagonizma biçimindedir.

Böylelikle, Laclau’ya göre, bir söylemde halk ögesinin varlığı, bu söylemi popüler bir söyleme dönüştürmek için yeterli değildir:

“Popülizm, popüler-demokratik öğelerin egemen blok ideolojisine karşı antagonist bir seçenek olarak sunulduğu noktada başlar. Bunun, popülizmin *daima* devrimci olacağı anlamına gelmediğine dikkat etmeli. Popülist deneyin mümkün olabilmesi için iktidar bloğunda esaslı bir dönüşüme ihtiyaç duyması yeterlidir. Bu anlamda bir egemen sınıflar popülizminden ve bir ezilen sınıflar popülizminden söz edebiliriz” (Laclau, age.: 188)

Laclau’nun popülizm anlayışında, “egemen sınıflar popülizmi” egemen blok içindeki siyasal bir krize işaret etmektedir. Bu bağlamda, yeni bir fraksiyon siyasal hegemonya kurma çabası içindedir. Ancak, iktidar blokunun var olan yapısı içinde bunu gerçekleştirememektedir. Bu durumda bu yeni fraksiyon, devlete karşı antagonizmalar geliştirmek yoluyla kitlelere başvurur. Diğer taraftan ise, ezilen sınıfların ideolojik mücadelesi açısından düşündüğümüzde, “ezilen sınıflar popülizmi”, popüler-demokratik adlandırmalardaki üstü kapalı antagonizmaların geliştirilmesini ve bu antagonizmaların kendi sınıf söylemleriyle eklemlenmesini içerir. Sonuç olarak Laclau’ya göre, bir ideolojiyi popülist kılan, popüler-demokratik adlandırmaların özgül antagonizmalar şeklinde sunulmalarıdır. Aynı zamanda bu, antagonistik unsurun farklı sınıf söylemleri

içinde eklememesini içermektedir. Böylelikle, popülist hareketler sınıflar üstü olarak nitelendirilemeyecekleri gibi, popülist öge de belirli bir toplumsal sınıfın söylemine doğrudan bağlanamaz (Laclau, age.: 188-190). Buna ek olarak, “egemen sınıflar popülizmi” toplumsal çelişkilerin üstünü örten bir popülizm anlayışını işaret ederken, “ezilen sınıflar popülizmi” ise, toplumsal çelişkilerin devrim yoluyla çözümüne dayanmaktadır.

Laclau’nun “egemen sınıflar popülizmi” ve “ezilen sınıflar popülizmi” temelinde yaptığı ayırım üzerinden düşünecek olursak, popülizmi doğuran toplumsal talepler aynı zamanda sol bir siyasal platform oluşturma potansiyeline de sahiptir. Bir diğer deyişle, popülizm sadece sağ siyaset üzerinden değerlendirilen bir olgu değildir. Popülizmin seçkin karşıtlığı, sol siyasetin sınıf bilinci vurgusu ile belirli bir noktaya kadar uzlaşabilir. Ancak diğer taraftan, popülizmde halk ile doğrudan sınıfa gönderme yapılmaz, zira popülizm için halk genellikle toplumda çoğunluğu ifade etmek üzere kullanılır. Dahası, popülistlere göre, sol siyasetin topluma sınıf çatışması eksenli olan bakışı toplumsal bütünlüğü parçalayıcıdır ve toplumu birbirine yabancılaştırmaktadır. Popülistler genel olarak toplumu farklılıklardan arınmış uzlaşmacı bir temelde algılamaktan yanadırlar. Popülist liderler söylemlerinde toplumun bütününe kucakladıkları iddiasındadırlar. Bir diğer nokta olarak da, popülizmde seçkin karşıtlığı üzerinden toplumun bazı varlıklı kesimlerine yönelik belirli bir eleştirel yaklaşım olsa da, bu yaklaşım sol siyasetin sınıfsal bakışından oldukça uzaktır. Bu bağlamda sol siyasetin aksine, popülist siyaset genellikle sendikalara karşı mesafelidir. Popülistlere göre sendikalar, toplumun çıkar bütünlüğünü bölme çabası içindedirler ve sıradan insanların isteklerine karşı da duyarsızdırlar (Canovan, 1984: 325). Ancak şu noktayı da göz ardı etmemek gerekir ki; popülist siyaset, genel olarak sendikaların varlığından oldukça rahatsız bir görünüm sergilese de, popülist liderler nihai olarak kendi kontrolleri ve denetimleri altında oldukları sürece belirli bir

dereceye kadar sendikaları kabullenebilirler. Aslında işin özü, sendikalar korporatist anlayış doğrultusunda popülist iktidarlar tarafından ehlileştirilmeye çalışılmaktadır.

Popülizmdeki statüko karşıtlığı, aynı zamanda toplumu yenilemeye dönük bir iddiayı da beraberinde getirmektedir. Sürekli olarak iktisadi ve siyasi düzenin kirlenmişliğinden yakınan popülistler, toplumu belirli bir siyasal rota üzerinden değiştirme ve dönüştürme iddiasındadırlar. Ancak bu, tek koldan bir değişim değildir. Popülist liderler toplumda hem maddi hem de manevi alanda değişim vaat etmektedirler (Corniff, 1999: 4-7). Ancak nihai olarak bu, devrimsel bir değişim ve dönüşüm değildir, daha çok reform odaklı bir toplumsal yenilenmeye tekabül etmektedir. “Popülistlere göre, sistemin kökten bir biçimde yeniden şekillenmesi gerekmez, sistemin tek ihtiyacı özellikle de büyük kriz zamanlarında kitlelerin bilgeliğini kendinde toplayan büyük liderlerdir. Böylelikle liderlik, devrimin yerini alır” (Taggart, 2004: 84).

Popülizmin toplumu dönüştürme yönündeki bu iddiası, aynı zamanda popülizmin seçkin karşıtlığı ve yine bununla ilişkili olarak statüko karşıtlığında temellenmektedir. Böylelikle, popülizmin toplumu yenileme iddiası belirli toplumsal kesimlerin statükodan duydukları rahatsızlık ile birleşince bu durum popülist liderin hatırı sayılır oranda bir seçmen tabanı kazanması sonucunu doğurmaktadır. Popülist lideri destekleme eğiliminde olan söz konusu toplumsal kesimler, genel olarak, hem pek çok yönden hedeflerini gerçekleştiremedikleri düşüncesinde olan eğitimlileri hem de düşük toplumsal statüleri ve yoksul yaşam koşulları nedeniyle genel bir memnuniyetsizlik içinde olan eğitimsiz kitleyi kapsar (Taggart, 2004: 18). Böylelikle popülist hareketler, pek çok nedenden dolayı kendini toplumdaki “sessiz çoğunluk”a ait hisseden bu kitleleri kazanma çabası içinde olup, bunu bir taraftan popülizmin temel bileşenlerinden biri olan kitle mobilizasyonu, diğer taraftan ise, birtakım dağıtım dayalı politikalar üzerinden gerçekleştirme arayışı içindedirler.

1.3. Popülizmin Siyasetle Olan Gerilimli İlişkisi

Popülizm aslında gönülsüz bir biçimde siyasetin içindedir. Popülizmin genel olarak siyasete olan yaklaşımı mesafelidir. Siyaset kirlî ve yozlaştırıcıdır. “Popülistler gönülsüzce siyasete girdiklerini sık sık vurgularlar, böylelikle hem siyasete karşı genel kararsızlıklarını sembolik olarak ifade etmiş olurlar hem de gerçekten siyasete girmiş olurlar” (Taggart, 2004: 77). Popülistler ancak çoğunlukla kriz anlarında bu gönülsüzlüklerinden taviz verirler (Taggart, age.: 3-4). Krizin kitlelerde yarattığı hayal kırıklığının popülizmin yükselişindeki etkisi önemlidir. Bir bakıma popülistler krizlerin toplumlarda yarattığı hayal kırıklıklarından siyasal açıdan istifade etmektedirler. Genel olarak krizleri kendileri için siyasal fırsat haline getirme çabası içindedirler. Özellikle toplumda siyasetin dışından geldikleri yönünde bir imaj oluşturarak ve dışlanmış kitlelere seslenerek yozlaşmış iktisadi ve siyasi düzene karşı savaş açarlar. Bu bağlamda popülist lider öne çıkarak kurtarıcı rolünü üstlenir ve toplumu statükonun boyunduruğundan kurtaracağını iddia eder. Tam da bu noktada, Margaret Canovan’ın “kurtarıcı” siyaset kavramı akla geliyor. Michael Oakeshott’un (Oakeshott, 1996) “inanç siyaseti” (*politics of faith*) ve “şüphecilik siyaseti” (*politics of scepticism*) arasında yaptığı ayrımı geliştirerek, popülizmi kurtarıcı ve pragmatik siyaset tarzları üzerinden ele alan Canovan’a göre, modern demokrasi hem düşünsel hem de olgusal düzeyde kurtarıcı ve pragmatik siyaset tarzlarının kesişiminin ifadesidir. Bu iki siyaset tarzı birbirine karşıt olsa da, aslında birbirine bağımlıdır ve aralarında kalan boşluk popülizmin ortaya çıkmasına yol verir. Böylelikle, demokrasi kaçınılmaz olarak popülist meydan okuma ile karşı karşıya kalır (Canovan, 1999: 8-14).

Demokrasinin siyam ikizleri olarak da adlandırılabilir bu iki siyaset tarzı arasında belirli gerilim noktaları bulunmaktadır. Demokrasi bir yanıyla çok partili siyasal sistemleri, seçimleri, baskı gruplarını ve bunların uzantısı olan kurumsal yapılanmaları ifade ediyorken, diğeryanıyla da halkın egemenliğı doğrutusunda daha iyi bir yaşam vaadini kapsamaktadır. Örneğın, demokrasinin pragmatik siyaset tarzının vazgeçilmez bir bileşeni olan hesap verebilirlik vurgusu oldukça kilit bir önemdedir, ancak demokrasinin kurtarıcı siyaset tarzının insanları motive edici, harekete geçirici, kurtarıcı özelliğı olmadan çok da anlamlı değildir. Özellikle kurumlar söz konusu olduğunda, demokrasinin kurtarıcı ve pragmatik siyaset tarzları arasındaki gerginlik oldukça belirgindir.

Demokrasi, halkın iktidarı olarak algılanarak meşruiyete sahip olduğuyüddetçe güçlü bir iktidar formu olabilir. Ancak demokratik iktidarın işleyebilmesi için, halkın doğrudan ifadesinden uzak olan ara kurumların işleyişine ihtiyaç olduğuyda unutulmamalıdır. Şöyle ki, demokrasinin pragmatik siyaset tarzının temel bileşenlerinden biri olan anayasal denetim, vatandaşları siyasal iktidarın keyfi kullanımına karşı yasal düzlemde korumaktadır. Anayasal denetimin mevcut olmaması durumunda vatandaşlar yürütmenin gücü karşısında yalnız ve güvencesiz kalacaklardır. Demokrasilerde yasama ve yürütmenin karşılıklı olarak birbirlerini denetlemeleri esastır. Bu denetlenmeyi mevcut kılmayan ve vatandaşlarını anayasal bağlarla koruma yükümlülüğünü üstlenmeyen bir siyasal iktidar ister istemez demokratik sıfatından uzaklaşacaktır.

Popülist hareketler her fırsatta demokrasinin sadece ve sadece halkın iktidarı olduğunu vurgulamaktadırlar. Bir diğerydeyişle, demokrasiyi kurtarıcı siyaset tarzını merkeze alan sınırlı bir siyasal çerçeve üzerinden yorumlamaktan yanadırlar. Parlamenter anlamdaki çoğunluğun ifadesi olan halkın iktidarını kutsarlarken, tüm kurumsal işleyişiy dışlama eğilimi içindedirler. Popülizmin siyasal partileri, parlamentoyu ve bürokratik kurumları

aradan çıkararak halka doğrudan seslenme çabası, ister istemez yürütme ve yasamanın siyasetteki belirleyiciliğini de etkilemektedir. Yürütmenin yasama üzerinde kaçınılmaz olarak belirli bir üstünlük kurmasına yol açan bu süreç, toplumu demokratik yönden oldukça zayıflatmaktadır. Bu durum otoriter bir yönetim zihniyetine kapı aralar. Alain Touraine'nin isabetli bir şekilde ifade ettiği üzere:

“Demokrasi, siyasal dizge sivil toplumu ve devleti ele geçirdiğinde nasıl bozuluyorsa, halkla doğrudan ilişkide olduğunu ileri süren ya da kendini toplumsal istemlerin doğrudan anlatımı olarak gösteren bir devletin varlığıyla da bozulur ve yön değiştirir” (Touraine, 2004: 141).

Arditi'ye göre de, popülizm demokratik sürecin içsel bir uğrağı olmaktan çıkarak, onun tehdit edici bir görünmeyen yüzüne dönüşebilmektedir:

“Genellikle, eylemleri halkın iradesini temsil ediyor gibi algılandığı müddetçe, demokratik olmayan tutumlar, en azından kısa vadede, popülistlerin yanına kâr kalır. Bu da yarı Hobbes'çu bir siyasal yükümlülük teorisini akla getirir. Korunma amaçlı klasik itaat mübadelesi, yerini, iş ve güvenlik karşılığında veya en azından bunların sağlanmasına yönelik vaat karşılığında, bir lidere ya da bir siyasi gruba duyulan tutkulu bağlılığa bırakır. Dahası, merkezilikleri ve “sıradan insan”la kurdukları doğrudan ilişki, liderleri, kararları sırf onların kararı olduğundan ötürü sorgulanamayan şaşmaz egemenlere yakın bir şeye dönüştürür” (Arditi, 2010: 75).

Bu bağlamda düşünüldüğünde, demokrasi ile ilişkili olarak popülizm açısından önemli bir ironi göze çarpmaktadır. Popülizm, bilindiği üzere, parlamento ve siyasal partiler gibi ara kurumlar yerine, halk iradesinin doğrudan siyasete yansımından yanadır. Ancak popülizm, toplumu demokratikleştirmek iddiasındaki bu tercihi ile ister istemez lideri ön plana çıkartmaktadır. Bir diğer deyişle, popülizm tarih boyunca halkın rehberliği

düşüncesini savunur, ancak aynı zamanda toplumsal değişimin inşası açısından tarihte liderin nihai rolüne de özellikle vurgu yapmaktadır (Khoros, 1984: 87). Buradaki ironi tam da şudur: popülizm siyasette kurumları aradan çıkartarak halkın doğrudan temsili savunusu ile lidere demokratik özlemlerle uyuşması zor bir kişisel güç kazandırmış olur. Liderin muhtemel karizması etrafında şekillenen bu siyasal güç ise, kolaylıkla otoriter bir yönetime dönüşebilir.

Popülizm açısından insanlar, kurumlara ve ideallere göre önceliğe sahiptir. İnsanlara gösterdikleri yüksek itibar dolayısıyla popülistler, insanı merkeze alan liberaller ile belli açılardan örtüşmektedirler. Ancak popülistler ile liberaller arasındaki bu örtüşme oldukça sınırlıdır, zira insanı merkeze alan liberal bakış aynı zamanda bireylerin farklılıklarına vurguyu da kapsamaktadır. Oysaki popülizmde bu kapsamdaki vurgu bireylerin farklılıkları değil, ama bireylerin sıradanlıkları ve benzerlikleri doğrultusunda yapılmaktadır. Popülizm toplumdaki bireylerin ortak düşünce ve ortak çıkarlara sahip oldukları iddiasıyla yola çıkmaktadır. Bu açıdan, popülizm çoğulcu toplum anlayışının karşısındadır ve toplumu benzerlikler etrafında “normalleştirme” yanlısıdır (Canovan, 1984: 326). Toplumu “normalleştirme”ye dönük bu tutum ise, ister istemez otoriter bir eğilimi yansıtmaktadır. Böylelikle, popülist siyaset bünyesinde her an otoriter bir yönetim anlayışına kayma potansiyelini taşımaktadır. Dolayısıyla popülizm demokrasiye rağmen demokrasiyi savunma eğilimindedir. Bir diğer ifadeyle, popülizm demokrasi adına demokrasiye meydan okumaktadır (Mény ve Surel, 2002: 8). Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, ister yapmacık, ister gerçek bir siyasal tavrın parçası olsun, demokrasi savunusu popülizmin temel bir bileşenidir (Arditi, 2010: 82-83). Bu açıdan düşünüldüğünde, popülizmi genelde patolojik bir semptom olarak görmek yanıltıcı olacaktır. Popülizmin demokratik meşruiyet iddiasını dikkate almak gerekir (Canovan, 1999: 6). Sonuç olarak, popülizm modern siyasetin hem demokratik, hem de demokratik olmayan değişkenlerinde kendini gösteren bir eğilime sahiptir. Popülizmin bu eğilimini

Laclau'nun popülizm anlayışı üzerinden düşündüğümüzde vardığımız nokta ise, ezilen sınıfların sesi olarak ilerici bir hareket görünümüne bürünebilen popülizmin, egemen sınıflar eliyle oldukça baskıcı bir siyaset anlayışına dönüşebilmesidir.

Canovan'a göre, popülizm demokrasinin kurtarıcı ve pragmatik yüzleri arasındaki boşlukta hayat bulur. Bir diğer ifadeyle, popülizm demokrasilerde vaatlerle performans arasındaki boşluktan istifade etmektedir. Bu gibi durumlarda popülist bir meydan okumanın varlığı kaçınılmaz olacaktır³. Böylelikle, popülizmle demokrasi arasında bir tür içsellik ilişkisinden söz etmek mümkündür. Benjamin Arditi'ye göre, popülizmle demokrasi arasında içsellik ilişkisi oldukça belirgindir. Popülizmi siyasal demokraside bir sapma ve liberalizmin antitezi olarak gören anlayışı eleştiren Arditi, popülizmin demokratik siyasetin iç çeperi olarak algılanması gerektiğini iddia etmektedir. Yine benzer bir şekilde, popülizmin demokrasinin gölgesi, hayaleti olarak düşünülmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Arditi, 2010: 19-21). Bu açıdan bakıldığında, popülizmin bir aksaklığa benzetilemeyeceğini ve demokrasiye eşdeğer olmamasına karşın, varlığını sürdüren bir gölge olarak tam da demokrasi pratiğine gömülü bir olanaklılık olarak algılanması gerektiğini ifade etmektedir (Arditi, age.: 70-75). Popülizme ilişkin normal-patolojik tartışmasını benzer bir açıdan değerlendiren Cas Mudde'a göre ise, "popülist ruh" (*populist zeitgeist*) 1990'lardan bu yana liberal demokrasilerin temel bir niteliği haline gelmiştir. Popülist söylem günümüz batılı demokrasilerinde ana siyasal eksen halini almıştır (Mudde, 2004: 562-563). Bu tanımlamaların işaret ettiği üzere, popülizmin demokrasiyle olan ilişkisinin hem ona eşlik eden hem de ona musallat olan olarak iki ihtimali de göz önünde bulunduracak şekilde dikkate alınması anlamlıdır, zira popülizm her ne kadar demokrasi ile iç içe bir görünüm sergilese de, çoğu zaman "demokrasinin

---

³ Popülizm söz konusu boşlukta ortaya çıkan tek radikalizm değildir. Popülizme alternatif olarak ortaya çıkan diğer bir radikalizm türü ise, 1960'ların yeni toplumsal hareketlerinin beraberinde getirdiği katılımcı demokrasi teorisi ve pratiğidir (Arditi, 2010: 68).

travestisi” olarak görülmektedir. Hatta öyle ki, tüm siyasal sisteme zarar verebilme potansiyeline de sahiptir (Canovan, 1999: 12-13).

1.4. Popülizmin Temsili Siyaset Eleştirisi

Özellikle temsili siyaset söz konusu olduğunda, popülistler eleştirel bir üslup takınırlar; zira onlar için partiler ve parlamentolar da dahil olmak üzere temsili siyasetin aygıtları karmaşık ve işe yaramazdır. Popülistler siyasette basitlikten ve dolaysızlıktan yana olduklarını özellikle vurgularlar. Temsili siyasetin kurumlarına mesafeye yaklaşan popülistler, bu kurumların karmaşıklığı ve işlevsizliği karşısında sıradan insanların sadeliğine ve dolaysızlığına vurgu yaparlar. Popülistler de, Rousseau gibi, genel iradenin yozlaşması olarak gördükleri temsil karşısında bir siyasal duruş sergilerler. Bu anlamda, kendilerini klasik anlamda bir temsilciden ziyade sıradan halkın sözcüsü olarak görürler (Arditi, 2010: 89).

Popülizmin temsili siyasetle olan ilişkisinde, tersine çevrilmiş bir eşitlikten söz etmek mümkündür, zira popülizmde halk ile halkı yönetenler arasında tipik bir eşitlikten ziyade, halkın yöneticilerinden üstün olduğunu kabul eden bir eşitlik anlayışı hakimdir (Shils, 1956; *aktaran* Taggart, 2002: 75-76). Siyasetçiler yozlaşma ile eşdeğer tutulur ve gerçek erdem ile saflığın halkta bulunduğu iddia edilir. Popülistlere göre siyasal partiler, liderler ve destekçileri arasındaki bağı zayıflatmaktadır. Ayrıca homojen bir bütünü ifade eden halkın arasında parçalanmaya yol açarlar ve dahası, siyasal partiler kendi çıkarlarını halkın çıkarlarının önüne koyarlar. Bütün bunlara ek olarak, popülistler rahatsız oldukları temsili demokrasiye ait kurumların toplumda sosyal ve iktisadi anlamda eşitsizliğe neden olduklarını iddia etmektedirler. Ancak diğer taraftan, sürekli olarak vurgu yaptıkları

geleneklerin ürünü olan toplumsal eşitsizlikleri göz ardı etme yanlısıdır (Wiles, 1969: 166-179).

Popülizmin temsili siyaset karşısındaki eleştirel duruşu, aynı zamanda bir çelişkiyi de beraberinde getirmektedir. Popülizm bir taraftan temsili siyasete karşı eleştirel bir üslup ile yaklaşırken, diğer taraftan ise, siyasal bir güç olarak ifadesini tam da bu eleştirdiği siyasetin içinde bulmaktadır. Bu durum bir yanıla popülizme ilişkin derin bir tezaadın göstergesi olarak görülebilir (Taggart, 2004: 3-4). Ancak diğer taraftan, popülizmin bu tercihi şöyle bir açıklama getirmek de mümkün olabilir: popülistler devrimci olmayıp reformist bir siyasal çizgi benimsemiş taraftarı olduklarından, aslında tam anlamıyla siyasal partilere karşı değildir. Bunun yerine, statükoyu temsil eden düzen partilerine karşı bir siyasal duruş sergilerler. Böylelikle, popülistler yeni türde bir siyasal parti çağrısı yapmaktadırlar ve radikal boyutlarda bir siyasal parti karşıtlığındansa, popülist tarzda bir siyasal parti karşıtlığı içindedirler (Mudde, 2004: 546-547).

Genel olarak, temsil krizi popülist hareketlerin ortaya çıkması için oldukça elverişli bir siyasal zemin oluşturmaktadır. Temsil krizinin ortaya çıkması durumunda, popülist bir hareket, lider ya da parti halka kendini mevcut siyasi yapının dışından gelen bir siyasal aktör olarak tanıtmaya şansını rahatlıkla yakalayabilmektedir. Bu bağlamda ortaya çıkan popülist hareketler aynı zamanda siyasal seçkinler açısından da bir uyarı işlevi görürler. Bu, seçkinlere siyasal sorunların yeterince üstesinden gelemediklerini ve dahası temsili siyasetin sınırlılıklarını gösteren bir uyarıdır (Mény ve Surel, 2002: 16-17). Hatta bu uyarı aynı zamanda, demokrasinin kendiliğinden gelişen bir yönetim anlayışının ifadesi olmasından ziyade, daha çok toplumun değişen ihtiyaçlarına ve değerlerine göre sürekli olarak kendini ayarlayabilen bir yönetim anlayışı olduğuna dair bir hatırlatmadır.

Kısacası, temsil krizi demokrasi açısından ideal olan ile mevcut olan arasındaki farkın oldukça belirgin hale geldiği bir süreci işaret ediyor olması nedeniyle, popülizmin her daim kendine bir siyasal sıçrama alanı bulabileceği bir durumu işaret etmektedir. Ancak burada özellikle dikkat edilmesi gereken bir nokta, popülizmi sürekli olarak krize gönderme yaparak açıklama çabası içine girmenin, popülizmin yükselişini krize indirgemenin tek yönlü bir bakışın ürünü olduğudur (Arditi, 2010: 86). Bir diğer deyişle, popülizmi demokratik siyaseti her an ikame edebilecek bir olgu olarak görmek popülizmi oldukça dar ve sınırlı bir çerçeve üzerinden analiz etmenin kaçınılmaz sonucudur. Oysaki geçmişte yaşanmış ve günümüzde yaşanmakta olan popülist deneyimler bundan daha geniş bir bakış açısını gerektirir.

Toplumun farklı kesimlerinden gelen kitleleri statüko-karşıtı bir siyasal söylem etrafında buluşturan popülizm, aynı zamanda genel anlamda siyasal katılımı tetikleyici bir eğilimi de bünyesinde barındırmaktadır. Siyasetteki pozisyonlarını geleneksel siyasal temsil mekanizmalarından ayrı olarak konumlandıran popülist liderler, sürekli olarak yeni türde bir temsil arayışı içinde olmuşlardır. Bu bağlamda düşünüldüğünde, popülizm sadece bir temsil krizi sonucu kitlelerin eski kimliklerinden koparak yeni bir halk kimliği kazanmalarını ve bu kimlik etrafında bir araya gelmelerini ifade etmemektedir. Aynı zamanda sınıf, din, etnik kimlik ve bunun gibi pek çok nedenden dolayı kendilerine siyasette temsil hakkı tanınmamasından yakınan toplum kesimlerine dönük yeni bir temsil tarzının da göstergesi olmaktadır (Panizza, 2003: 16). Ancak diğer taraftan, Arditi'nin de belirttiği üzere, popülizm, liberal demokratik siyasete dışsal bir temsil tarzı olarak görülmemelidir. Tam tersine, popülist siyaset ile ifadesini bulan, ana akım demokratik siyasetin parçası haline gelmiş bir temsil tarzıdır (Arditi, 2010: 83-84). Dolayısıyla popülizm demokratik siyasetin dışında farklı bir temsil tarzı olarak değil, tam da demokratik siyasetin içinde farklı bir üslup ve ikna tarzı olarak göze çarpmaktadır.

1.5. Siyasal Mobilizasyon Olarak Popülizm

Popülizm, siyasal mobilizasyonun özel bir türüdür. Popülizmde kitle mobilizasyonu, toplumdaki yoksul kesimlerin siyasete katılımını sağlamak üzere genel anlamdaki patron yandaş ilişkisi çerçevesindeki geleneksel kliantalist ilişkilerden farklı bir boyutu işaret etmektedir. Kliantalizm, oligarşik düzendeki ilişkilerden kopuk değildir. Mevcut patronaj ağlarından istifade etmektedir. Popülizm ise, oligarşik düzendeki ilişkilere hem ideolojik hem de yapısal anlamda radikal bir kopuş getirmektedir (Mouzelis, 1985: 333-334). Bu durumda oligarşik/geleneksel patronaj ilişkilerinden devleti merkeze alan bürokratik türdeki patronaj ilişkilerine geçiş söz konusudur. Toplumun yoksul kesimlerinden gelecek olası tehditler karşısında iktidarın korunması amaçlanmaktadır.

Nicos Mouzelis'e göre, popülist hareketlerin analizini ideolojik düzeyle sınırlayamayız. Bu hareketlerin örgütsel yapıları da dikkate alınmalıdır. Özellikle de liderler, kadroları ve destekçileri arasındaki ilişkinin türü bu anlamda önemlidir (Mouzelis, age.: 330). Popülist örgütlenmelerin yanı sıra, kliantalist örgütlenmeler de, özellikle Üçüncü Dünya ülkeleri kapsamında, siyasal mobilizasyon açısından öne çıkmaktadır. Ancak bu örgütlenme türleri arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Kliantalist yapıdaki kadrolar popülist örgütlenmelerde bulunmayan bir özerkliğe sahiptir. Oysaki popülizmde lidere doğrudan bağlı bir örgütsel yapılanma mevcuttur. Bu ise, liderle kadroları arasındaki patrimonyal ilişkinin ifadesidir. Ancak burada geleneksel ve modern patrimonyalizm arasındaki farkı göz önünde bulundurmak gerekir (Mouzelis, age.: 339-340). Geleneksel patrimonyal ilişki söz konusu olduğunda lider meşruiyetini geleneklerden alırken, modern patrimonyal ilişkide liderin karizması ön plana çıkmaktadır. Böylelikle, popülist lider ile destekçileri arasındaki bağın modern patrimonyal ilişkiye dayandığını belirtmek gerekir.

Bu anlamda potansiyel bir karizmaya sahip olan popülist lider, halkı için kurtarıcı olmaktan da öte, adeta mesiyani bir figüre bürünmektedir.

Bir diğer önemli nokta ise, kırsaldan kente göç nedeniyle geleneksel patron-koruyucuya olan güvenin şehirde popülist lidere destek ve güvene dönüşmesidir. Bir diğer deyişle, geleneksel anlamdaki patrimoniyal ilişkiler şehirde modern patrimoniyal ilişkilere eklemlenmekte ve bunun sonucu olarak, şehirlere göçle gelen bu kitleler popülist lider için potansiyel hitap merkezi haline gelmektedir. Sonuç olarak, popülizm bağlamındaki patronaj ilişkisi klasik anlamda bir patron-yandaş ilişkisini ifade etmemektedir. Aslında popülist lider ve destekçileri arasındaki ilişki, patron ve yandaş arasındaki doğrudan karşılıklı çıkar dayalı ilişkiden daha fazlasıdır. Popülizmde liderin destekçileri ile özdeşleşmesi açısından her ne kadar maddi anlamdaki ayrıcalıklar önemli bir unsur olabiliyorsa da, bu ilişkinin sembolik boyutunun da hesaba katılması gerekmektedir. Lider, toplumsal değerleri ve inançları arkasına alarak halkla arasında sembolik bir bağ kurma çabası içindedir. Söylemlerinde kendilerini halkla özdeşleştiren bir dil kullanmaya özen gösteren popülist liderler, halkla kurdukları bu bağ üzerinden seçkinlere adeta savaş açarlar. Seçkinlere karşı verilen bu mücadele bir anlamda halkın sözcüsü sıfatıyla seçkinlerle hesaplaşmayı da beraberinde getirmektedir. Sonuç olarak, popülist lider halkıyla hem sembolik hem de maddi boyut üzerinden özdeşleşme içindedir, zira iki boyut da birbiriyle ilişkilidir ve birbirinden bağımsız değerlendirilemez (Panizza, 2003: 35-38). Bu noktada, halk yalnızca siyasal alanda değil, toplumsal ilişkiler alanında da meşruiyet kaynağı olmaktadır. Ancak Claude Lefort'a göre, kamu otoritesini kullananlar halkı kendilerine mal edemezler, halkla özdeşleşemezler. Bu durumda demokrasi temelde bu çelişki üzerine inşa edilmiştir. Demokraside iktidar bir yanı sıra halktan kaynaklanmaktadır, diğer yanı sıra ise, yalnızca halka dair bir soyutlamayla ilişkili olması nedeniyle aslında hiç kimsenin değildir (Oral, 2015; Oral-Gündoğdu, 2022). Fassin'e göre de, popülizmin tek bir halk üzerinden yaptığı tanımlama bir tür "konsensüs illüzyonu"ndan

ibarettir, zira popülizmde söz konusu olan genel olarak halkın inşası yerine, inşa edilebilecek halklar arasından bir halkın inşasıdır (Fassin, 2018: 58).

Popülizm, statükoya karşı halkın mobilizasyonundan çok daha fazlasını ifade etmektedir. Popülist lider halk üzerindeki etkisini sürekli kılmak, iktidarını pekiştirmek adına, belirli bir kurumsal inşayı gerçekleştirmek durumundadır. Dolayısıyla popülist lider iktidarını kalıcı hale getirme amacı doğrultusunda siyasi, iktisadi ve toplumsal alana ilişkin pek kurumsal düzenlemeyi hayata geçirme eğilimindedir. Kurumsallaşma yönündeki bu eğilim, popülist liderle ilişkilendirilen “iktidar popülizmi”ni, “sokak popülizmi”nden ayıran temel eksendir (Panizza, 2000: 190). Popülist hareketler muhalefette iken, ağırlıklı olarak halkın mobilizasyonu doğrultusunda siyasi hedeflerine ulaşma çabası içindedirler. Oysa iktidara geldiklerinde durum kısmen farklılaşır; zira bundan böyle popülist liderler için iktidarlarının sürekliliğini sağlamak adına halkın siyasal mobilizasyonunun yanı sıra, kurumsallaşma da önemli bir zorunluluk haline gelmiştir. Böylelikle, popülizm halkın siyasal mobilizasyonunun yanı sıra, toplumsal ve ekonomik alana ilişkin politikaların da dikkate alındığı bir bütünsellik üzerinden değerlendirilmelidir. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise, popülizmin siyasal mobilizasyonun özel bir türü olarak aynı zamanda siyasal pratiklere dayalı bir tarz olarak da algılanmaya açık olduğudur (Jansen, 2011).

Popülist mobilizasyon belirli bir siyasi, toplumsal ve iktisadi gündemin oluşturulması hedefi doğrultusunda benimsenen siyasal bir araç konumundadır. Bu haliyle popülizm, büsbütün bir hareketi temsil etmek yerine, siyasal desteği canlı kılmak adına başvurulan değişken bir vasıta olarak düşünülmelidir (Jansen, a.g.e.: 77). Bu ise, mobilizasyon olarak popülizmi bir siyasal proje üzerinden açıklamayı kaçınılmaz kılmaktadır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, siyasal bir projeye dayanan popülist mobilizasyon, halkın mobilizasyonu ile birlikte söylemsel bir boyutu da içermek durumundadır. Bir diğer

deyişle, popülist söylem popülist mobilizasyonun diğeri bir olmazsa olmazdır. Jansen'in de belirttiği üzere, halkın mobilizasyonu ve popülist söylem arasındaki analitik ayrım hem gerekli hem de bir o kadar önemlidir, zira her ikisi de birbirinden bağımsız olarak pratik edilebilmektedir. Böylelikle, popülist mobilizasyon kavramı hem halkın mobilizasyonunun hem de popülist söylemin hâlihazırda olduğu ve karşılıklı olarak birbirini pekiştirdiği siyasal projeleri açıklamak üzere kullanılmalıdır. Diğeri bir önemli nokta da, halkın mobilizasyonu ve popülist söylemin birlikteliğinden oluşan popülist mobilizasyonun, popülist hareketlerin aslında tek bir siyasal aktör –genellikle popülist lider- üzerinden değil de, aktörler -çoğunlukla popülist lider ve halkın belirli kesimleri- arasındaki simbiyotik ilişki üzerinden değerlendirilmesini beraberinde getirmesidir. Burada kastedilen, tek taraflı bir siyasal dayatmadan çok, her iki tarafın da dahil olduğu bir siyasal ilişki şeklindedir. Bu haliyle popülist mobilizasyon, liderler açısından oldukça cazip ve makul bir strateji olarak göze çarpmaktadır.

Popülist mobilizasyon söz konusu olduğunda onun bir parçası olan söylem ile kastedilen, siyasal hareketi meşru kılma ve destekleme doğrultusunda geniş anlamdaki sembolik hareketler, ifade tarzları, hem yazılı hem sözlü demeçler ve hatta karşı karşıya kalınan durumu tanımlama şekilleridir. Popülist söylem, sıradan halkı yücelten seçkin karşıtı bir siyasal duruşu işaret etmektedir. Toplumun çoğunluğunu oluşturan sıradan insanları ve bu insanların sahip oldukları iddia edilen erdemlerini yücelten bir söylemdir. Sergilediği seçkin karşıtı siyasal duruş ile bir taraftan toplumu seçkinler/halk ekseninde bölen popülist söylem, diğeri taraftan ise, bir bütün olarak halkı öne çıkararak toplumu homojenleştirme eğilimindedir. Bu açıdan popülist söylem, toplum bünyesindeki farklılıkları görmezden gelen, ama bunun yanında toplumdaki mevcut benzerlikleri vurgulamaya özen gösteren ve hatta pek çok koldan benzerlik noktaları yaratma çabası içinde olan bir söylemdir. Bu yönüyle sınıf temelli ve çıkar gruplarına dayalı söylemlerden farklılaşmaktadır. Diğeri taraftan, popülist söylem tarihsel olarak ve bağlam

açısından değişken bir nitelik göstermektedir. Toplumsal yapı, üretim ilişkileri ve siyasal sistemlerin türüne göre popülist söylemin içeriği farklılaşmaktadır. Her ülkenin kendine özgü bir tarihinin olması ve bunun sonucu olarak kendine özgü siyaset kültürüne, tarzına ve sembollerine sahip olması popülist söylemin içeriğinin çeşitliliğini göstermesi açısından önemlidir (Jansen, a.g.e.: 82-84).

Popülizmi popülist mobilizasyon üzerinden siyasal bir proje olarak değerlendirdiğimizde ortaya çıkan tablo, popülist siyaseti anlamlandırmak açısından oldukça açıklayıcı bir hal almaktadır. Özellikle siyasal strateji bağlamında popülizmin işlevselliğini düşündüğümüzde, halkın mobilizasyonunu ve popülist söylemi kapsayan popülist mobilizasyonun çok daha ufuk açıcı bir analitik kanal açtığı ortadadır. Daha önce de belirtildiği üzere, popülizm ideolojik boyutun yanı sıra, iktisadi toplumsal boyut da dikkate alınarak bir bütün halinde değerlendirilmelidir. Böylelikle söz konusu bütünsel bakışı yakalama ve popülizmin strateji anlamında araçsal doğasını keşfetme doğrultusunda popülist mobilizasyon oldukça kilit bir konumdadır.

1.2. Siyasal Strateji Olarak Popülizm

Siyaset bilimi literatüründe popülizme yönelik kavramsal çözümleme çabaları, uzun yıllardan bu yana, genel olarak, iki temel hat üzerinden yürütülmektedir (Canovan, 1982). Kavramsal çözümleme çabalarının ilki, popülizmi temel bir teorik çerçeve etrafında incelemeyi kapsamaktadır. Bu tür çözümler genellikle popülizmi tek bir teorik etkene dayalı olarak açıklama eğilimindedir. Ancak söz konusu çözümler genel anlamda bir eksikliği de beraberinde getirmektedir. Bu tür açıklamalar bir yanıyla çok kapsamlı ama bir o kadar da muğlak olup, diğer taraftan ise, oldukça net bir çerçeve

sunmakta ama bir o kadar da dar kapsamlıdır. Dolayısıyla, genel olarak popülizmi tek bir popülist deneyim üzerinden açıklamak ne kadar eksik ve sınırlandırıcı bir bakış açısı sunmakta ise, aynı şekilde günümüze değin yaşanan bütün popülist deneyimleri tek bir teorik çerçeveye sıkıştırma çabası içinde olmak da, bir o kadar yanıltıcı olabilmektedir.

Popülizmi tek bir teorik çerçeve üzerinden konumlandırma çabaları, özellikle ülkelerin genel gelişmişlik düzeyleri göz önüne alınarak popülist deneyimleri değerlendirmek yoluyla olmuştur. Bu bakış açısına göre, popülizm daha çok geçiş aşamasında olan toplumlarda görülen bir deneyimdir. Bu durum, toplumsal kriz durumu ile doğrudan ilişkilendirilmektedir. Hatta bu yaklaşımın bazı klasik temsilcilerine göre, popülizm geleneksel toplumdan modern topluma giden standart yolda bir sapma, bir asenkronizmdir (Germani, 1969). Benzer bir görüş de, geleneksel toplumdan endüstriyel topluma geçiş sürecinde görülen popülizmi bu toplumlara özgü kavramlar olan “gösteri etkisi” ve “artan beklentilerin devrimi” üzerinden açıklamaktadır (Di Tella, 1965).

Modernleşme ve bağımlılık teorileri de popülizmi tarihsel bir gelişmişlik üzerinden okumaktadır. Modernleşme teorisi, toplumlarda hızla artan şehirleşme, endüstriyelleşme ve eğitimsel gelişme sonucu siyasal katılımın artmasıyla geleneksel siyasi otoritenin zayıflamasına karşın, tam anlamıyla kurumsallaşmış yeni rejimlerin henüz kurulmadığı ara dönemin istikrarsız yönetimlerinin popülist iktidarlara yol verdiği görüşündedir. Yine benzer bir iktisadi yapısalcılık üzerinden, bağımlılık teorisine göre, gelişmişlik düzeyi açısından çevreyi oluşturan ülkelerin kapitalist sisteme eklemlenmeleri sonucunda söz konusu ülkelerde ortaya çıkan toplumsal ekonomik değişimler istikrarlı bir yönetim kurabilecek hegemonik bir sınıfın ortaya çıkışını engellemektedir. Bu ülkelerdeki iktidar boşluğu popülizm açısından oldukça uygun bir siyasal zemin sunmaktadır (Weyland, 2001: 5-6).

Her iki bakış açısına göre de, popülizm tarihsel gelişimin belirli bir aşamasını ifade etmektedir. Ancak bu tür yaklaşımlar popülizmi oldukça sınırlayıcı bir şekilde tanımlamaktadır. Popülizmin az gelişmiş toplumlara özgü olarak değerlendirilmesi, bir bakıma bu tür toplumlara dair temel karakteristikleri değerlendirmek açısından oldukça işlevsel olsa da, diğer yandan ise, bu bakış açısı popülizmin kavramsallaştırılması doğrultusunda oldukça sınırlı bir değerlendirme sunmaktadır. Bu tür toplumlarda popülist siyasete olan eğilim genellikle oldukça belirgin olsa da, bu durum kapitalistleşmiş toplumlarda popülizmin deneyimlenmediği anlamına gelmemektedir. Popülizm bir taraftan 19. yüzyılın son çeyreğinde Çarlık Rusya'sında "Halka Doğru" hareketini başlatan entelektüellerin başını çektiği ve sol siyasal eğilimler taşıyan Narodnik akımı ile ilişkilendirilirken, diğer taraftan ise, Latin Amerika'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygın olarak ithal ikameci sanayileşme dönemi ile ilişkilendirilmeye açıktır. Dolayısıyla, popülizmi tek bir gelişmişlik düzeyi üzerinden tanımlamak yanıltıcıdır. Bunun yerine, popülizmi farklı toplumsal gelişmişlik düzeylerini kesen ortak bir belirleyici hat üzerinden düşünmek daha anlamlı olacaktır.

Genel olarak Rus köylüsünün değerlerinin yüceltilmesine dayanan Narodnik Hareketi, kentli entelektüellerin öncülüğünde bir harekettir ve bu yönüyle pek çok popülist deneyimden ayrılmaktadır. Rusya'da kapitalist aşamayı atlayarak doğrudan sosyalizme ulaşmak gibi özgün bir olanağı savunması açısından devrimci bir yanı da bulunmaktadır (Taggart, 2004: 59-74). Kapitalist olmayan bir gelişme çizgisini benimsemiş olan bu hareket, temelde "köylü sosyalizmi" düşüncesine dayanmaktadır (Khoros, 1984: 17-18). Narodnik hareketi, aynı zamanda "entelektüel popülizm" anlamında da öncü sayılmaktadır.

Toplumlar arasındaki gelişmişlik farkını göz önüne alan, ancak bu defa popülizmi az gelişmiş toplumlarla sınırlı görmeyen bir yaklaşım çerçevesinde "Entelektüel popülizm"

ve “Siyasal popülizm” olmak üzere iki temel ekseninde popülizme yaklaşmak mümkündür. Entelektüel popülizm, gelişmiş ülkelere kıyasla kapitalist gelişme tarzı ile görece geç tanışmış ve buna bağlı olarak da, geleneksel toplumsal yapıların hala hüküm sürdüğü toplumlarda görülmektedir. Popülizmin bu türünün görüldüğü toplumlarda kapitalist gelişme yolundan farklı olarak, hatta kapitalist gelişme yoluna karşıt bir şekilde, ancak Marksizmin toplumsal gelişme anlayışından da belirli açılardan farklılıklar göstererek, geleneksel kolektif değerlerin korunması amaçlanarak “özgün” bir gelişme yolu savunulmaktadır.

“Siyasal popülizm” ise, gelişmiş ülkelerde görülen ve daha çok kendilerini toplumda marjinal olarak gören küçük burjuvazi merkezli popülist hareketlerden oluşmaktadır. Bu toplumlarda küçük burjuvaziyi oluşturan kesimler kendilerini, sanayi ve ticarete hâkim olan büyük burjuvazinin baskısı altında görmektedir. Ancak siyasal popülizmin yaşandığı bu tür toplumlarda, entelektüel popülizmin yaşandığı toplumlardan farklı olarak, burjuva siyasal düzenin dışına çıkma gibi bir amaç bulunmamaktadır. Bu hareketler burjuva siyasal yapısının sınırlarının dışına çıkmadan, burjuva siyasal düşünce pratikleri üzerinden geliştirilen popülist hareketlerdir. Örneğin, ABD’de 19. yüzyılın ikinci yarısında görülen çiftçi hareketleri bu kapsamda değerlendirilebilir.

Özellikle 1940’lı yıllardan başlayarak 1960’lı yılların sonlarına kadar adeta popülizmin altın yıllarını yaşayan Latin Amerika üzerinden düşündüğümüzde ise, buralarda deneyimlenen popülizmin öne çıkan tarafı, daha çok bir devlet kapitalizmine işaret etmesiydi. Latin Amerika popülizmi, genel bir ifadeyle, halkın geniş çaplı ittifakına dayanan bir siyasal biçimlenme ile ithal ikameci sanayileşmenin eklemlenmesine dayanmaktaydı. Ayrıca Latin Amerika’da o dönemde yaşanan popülist deneyimlere ilişkin bir diğer nokta da, İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden literatürde önemli bir yer kazanan popülizmin Üçüncü Dünya ülkeleri halkları tarafından verilen bağımsızlık

mücadeleleriyle ilişkili olmasıydı. Bağımsızlık mücadeleleri doğrultusunda yoğun bir milliyetçi söyleme sahip olan Latin Amerika popülizminin önemli bir özelliği de, anti-empyralist bir eğilime sahip olmasıydı. Bir diğer deyişle, Latin Amerika özelinde deneyimlenen popülist söylemde, popülizme özgü olan “halk-seçkinler” şeklinde tanımlanan temel ayırım, “halk-halktan olmayanlar” ayırımına dönüşmüştür. Diğer taraftan, Latin Amerika popülizminin Üçüncü Dünya popülizmiyle olan benzerliklerine karşın, birtakım farklılıkları da olduğu açıktır. Bu ülkelerdeki popülizm kapitalizmi tümüyle reddetmediği gibi, daha önce de belirttiğim üzere, toplumdaki tüm sınıfların ittifakını temel alan bir devlet kapitalizmi oluşumuna dayanmaktadır.

Latin Amerika popülizmi özelinde düşündüğümüzde, liderlik her zaman ön planda olmuştur. Popülist liderliğin Latin Amerika bağlamında öne çıkmasının ağırlıklı nedeni, artan göç ve sanayileşme sonucu şehirlerde toplanan milyonların liderler için potansiyel hitap merkezi haline gelmeleridir (Corniff, 1999: 7-9). Ancak, Latin Amerika popülizminin yükselişinde her ne kadar kentleşme ve sanayileşmenin etkisi ön planda olmuşsa da, bu etkiyi popülizmin ortaya çıkışı açısından doğrudan bir neden olarak düşünmemek gerekir. Kentleşme ve sanayileşmeye dair dinamikler her daim doğrudan popülizme yol açmayacağı gibi, Rusya’daki Narodnikler ve ABD’deki Halk Partisi örneklerinde olduğu üzere, bu tür faktörlerin olmadığı durumlarda da popülizm pekâlâ ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca Latin Amerika açısından öne çıkan bir diğer nokta, buradaki popülist hareketlerin sürekli olarak ithal ikameci sanayileşme ile birlikte değerlendiriliyor olmasıdır. Burada dikkat edilmesi gereken, Latin Amerika bağlamında yaşanan popülist deneyimlerden hareketle, genel olarak popülizmin ithal ikameci sanayileşmeyle ilişkilendirilmesinin oldukça yaygın olduğudur. Bu yöndeki bir değerlendirme, farklı toplumsal ekonomik yapılanmalar üzerinden ortaya çıkan popülist akışkanlığı göz ardı etmek anlamına gelmektedir.

Popülizmi temel alan kavramsal çözümlerlerin bir diğer boyutunu ise, tipolojik açıklamalar oluşturmaktadır. Nihai bir teorik çerçeveye ulaşmayı hedeflemeyen, bir diğer deyişle popülizme özcü bir şekilde yaklaşma yanlısı olmayan bu tür açıklamalar ile popülizm kavramı popülist deneyimlerin özgünlükleri üzerinden ele alınmaktadır. Popülizmi bu yönde bir kategorileştirme üzerinden ele alan Canovan'a göre, popülizm kırsal ve siyasal popülizm genel başlıkları altında sıralanan yedi kategori doğrultusunda incelenmelidir (Canovan, 1981). Belirli kategorileştirmelere dayanan bu bakış açısı, hiç şüphe yok ki, popülist deneyimlerin azımsanmaması gereken bir kısmını değerlendirmeye yardımcı önemli bir kavramsal zenginlik sunmaktadır, ancak bu bakış açısı da, kaçınılmaz olarak, hem birtakım popülist deneyimleri kapsayıcı olmaktan uzak bir şekilde sınırlı bir yaklaşımı ifade etmekte, hem de kavramsal çokluk ve karmaşa yaratma yoluyla popülizmi anlaşılır kılmaktan uzaklaşmaktadır.

Laclau'nun popülizm anlayışı ise, popülizm kavramsallaştırmasında "halk" ile seçkinlerden oluşan "egemen blok" arasındaki çatışmayı öne çıkarıyor olmasından dolayı popülizme dair genel kuramsal tartışmayı oldukça geliştirici bir bakış açısıdır. Popülizmin bu açıdan algılanmasında çatışma, seçkin karşıtlığından daha fazlasını ifade etmektedir. Popülist siyaseti var eden bu çatışma hali, halk ile seçkinler arasında ortaya çıkan sıradan bir çatışma durumu değildir. Popülizme özgü antagonizmanın ayırt edici niteliği, mevcut statükoya karşı bir meydan okuma olmasıdır.

Laclau'ya göre, popülizm ile siyaset birbirini ikame eden kavramlardır. Bu yönüyle popülizm siyasetin tamamlayıcısıdır ve bu ise, popülizme siyasalın vasıflarını bahsetmek anlamına gelmektedir (Arditi, 2010: 69, 81). Bu bakış açısıyla, her türlü siyaset belli açılardan popülist olarak addedilmelidir. Bu noktada temel çekince, popülizm kavramına dönük özgüllüğün yitirilmesi meselesidir. Bu da, Arditi'nin de vurguladığı üzere, popülist kurama dönük bu tartışmanın kendi içinde altüst edici bir yanı da olduğunu işaret

etmektedir. Popülizmi temelde statükoya karşı halka ya da sıradan insanlara çağrı üzerinden değerlendiren bakış, her ne kadar genel kuramsal tartışma açısından yol gösterici olsa da, popülist siyasete ilişkin bu vurgu, aynı zamanda başta özgürlükçü siyaset savunucularının ileri sürdükleri bir vurgu olup, genel olarak demokrasinin de ayırt edici bir niteliğidir (Arditi, age.: 85).

Popülizm, bütün bu farklı ele alışların ötesinde, bir üslup ve ikna tarzı olarak öne çıkmaktadır. Burada söz konusu olan, popülist liderin halka dönük basit ve doğrudan bir dil kullanması aracılığıyla seçmenleri kazanma çabası doğrultusunda öne çıkan bir üslup ve ikna tarzıdır (age.: 84-86). Aynı zamanda bu, bir siyaset yapma tarzının da ifadesidir. Halkla olan iletişimde sadelik ve doğrudanlığın yanı sıra, halkın karşısında şeffaflık temelinde siyaset yapıyor görüntüsü verme becerisinin de göstergesidir (Canovan, 1999: 5). Sadelik ve doğrudanlık vurgusunun uzantısı olarak belirli türde bir dil ve söylemin ifadesidir (Canovan, 2002: 32). Toplumdaki karmaşık sorunlara yönelik basit çözümler sunmaya dayalı bir siyaset tarzının öne çıkmasıdır.

Benzer bir şekilde, popülizm iknaya dayalı özel bir dilin ifadesidir (Kazin, 1998). Bu yönüyle popülizm:

“konuşmacıları, sınırları sınıf tarafından belirlenmeyen sıradan halkı asil bir topluluk olarak gören, halkın düşmanları olan seçkinleri kendi çıkarları uğruna çalışan ve demokratik olmayan kesim olarak değerlendiren ve halkı seçkinlere karşı mobilize etme çabası içinde olan bir dildir” (Kazin, 1998: 1).

“Öznelerimin, birlik taraftarları ya da Sosyalistler, Protestanlar ya da Katolikler, liberal demokratlar ya da muhafazakâr cumhuriyetçiler şeklinde popülist olduklarını iddia etmiyorum. Bir ideolojiden çok, bir *atak* olan popülizm, bu tür bir bağlılığa dayanak oluşturmak için fazlasıyla esnek ve dağınıktır. Bunun yerine, benim önermem şudur: bütün bu insanlar popülizmi değişken tarzda bir ikna anlamında kullandılar. Çok sayıda Amerikalıyı kendi

saflarına katılmaya veya belirli konularda görüşlerini desteklemeye ikna etmek için gündelik ifadeleri, mecazları, temaları ve imgeleri kullandılar” (Kazin, age.: 3).⁴

Popülizm belirli bir siyaset tarzını ifade etmektedir. Bu siyaset tarzı kendi içinde belirgin bir özgünlüğe sahiptir. Halkla olan yakın ilişki, “biz ve onlar” a dayalı zihniyet ve her zaman olması gerekmesi de, çoğunlukla görülen bir kriz süreci ve mobilizasyon (Knight, 1998). Popülizm belirli bir ideolojiye ait değildir, daha çok ataklar halinde kendini göstermektedir. Ancak buna rağmen, popülizm siyasette oldukça işlevsel olabilmektedir. Burada söz konusu olan, popülist tarz anlamındaki bir işlevselliktir. Bu işlevsellik sayesinde ki, popülist lider ile halk arasında yoğun bir bağ oluşmaktadır. Popülist siyasetin dışında da lider ile halk arasında bağ oluşması pekâlâ mümkündür, ancak popülizmde bu bağ çok daha yoğundur ve çoğu zaman da mobilizasyon ve kriz süreçleri üzerinden beslenmektedir (Knight, age.: 226-227). Popülist lider ve destekçileri arasındaki ilişki çoğu zaman liderin karizması üzerinden de ifade edilmektedir. Bir diğer ifadeyle, karizma lidere dair içsel bir nitelik değildir. Lider ve destekçileri arasındaki ilişkinin bir göstergesidir. Benzer bir şekilde popülizm, lider ile halk arasındaki karşılıklı ve birbirini tamamlayıcı ilişki bağlamında değerlendirilmelidir. Bir diğer deyişle, popülizm tepeden dayatmacı bir ilişkiselliğin ifadesi olmak yerine, çift taraflı etkileşimleri olan, simbiyotik bir ilişki bağlamında değerlendirilmelidir.

1980’lerin sonlarında üç yeni lider, Menem, Collor ve Fujimori iktidara popülist bir tarzda geldiler. Medya araçlarından da kapsamlı bir şekilde istifade ederek, doğrudan toplumlarındaki örgütlü olmayan kesimlere seslendiler. Collor, Fujimori ve Menem toplumlarındaki seçkinlere karşı olan memnuniyetsizliği, siyasi ve iktisadi kriz karşısında toplumlarında oluşan olumsuz hissiyatları yaygın bir destek oluşturmak üzere kullandılar.

---

⁴ İtalikler yazara aittir.

Kendilerini toplumdaki mevcut kirlenmişliği temizlemek üzere geleneksel siyasetin dışından gelen siyasi aktörler olarak tanıttılar. Mevcut düzenin kirlenmişliği, kararmışlığı karşısında paklığın ve aklığın temsilcisi olduklarını iddia ettiler. Böylelikle, mevcut hükümetlere, genel olarak siyasetçilere, güçlü çıkar gruplarına ve toplumsal ekonomik açıdan öne çıkan seçkinlere karşı saldırıya geçtiler. Bunların da ötesinde, kendilerini toplumun haksızlığa uğramış, ezilmiş, hor görülmüş kesimleri için velinimet olarak sundular. Sonuç olarak, bu üç lider toplumlarındaki en yoksul, en örgütsüz kesimlerin azımsanmayacak orandaki destekleri sayesinde iktidarın sahibi oldular (Weyland, 1999b: 179-181).

Peru’da Fujimori, Arjantin’de Menem ve Brezilya’da Collor’un iktidara gelişleri de göstermektedir ki, popülizm günümüzde de etkisini yitirmemiştir. Ancak yaşanan popülist deneyimler, özellikle 1980’li yıllardan başlayarak, belirgin bir dönüşüm geçirmiştir. Bir diğer ifadeyle, İkinci Dünya Savaşı sonrasında başta Latin Amerika olmak üzere dünyada çok sayıda az gelişmiş ülkede görülen ve ağırlıklı olarak ithal ikameci sanayileşme ile özdeşleşen geleneksel popülist anlayışın günümüz toplumlarının değişen toplumsal ekonomik yapısı ile ilişkili olarak belirgin bir farklılaşma içine girdiğini iddia etmek mümkündür (Cammack, 2000). Bu açıdan bakıldığında, geleneksel popülizm ve günümüzün neoliberal popülizmi iki farklı toplumsal konjonktürü ifade etmektedir. Bu durumda popülizm daha çok bir betimleyici anlamında bu farklı toplumsal konjonktürlerle ilişkilendirilmektedir (Cammack, age.: 155). Popülizmin gelişimini kapitalizme dayalı iktisadi modelin yeniden üretilmesi doğrultusunda ortaya konulan projelerle doğrudan bağlantılı olarak değerlendiren bu bakış açısına göre:

“Geleneksel popülizm, küresel ve yerel düzeyde bir sorun olan, liberal kurumların başarısızlığa uğraması karşısında kendini bir çözüm olarak sunmuşken; çağdaş popülizm, bir önceki krize küresel ve yerel düzeyde

kendisi, yaygın şekilde, çözüm olarak görülen neoliberal kurumların gelişimi doğrultusunda sürece meydan okumakta ve hatta süreci dönüştürmektedir – her iki durumda da çözüm, kapitalizmin kendini yeniden üretmesinin yeni bir kurumsal zeminde ve yeni bir birikim modeli bağlamında sürüyor olmasıdır” (Cammack, age.: 155-156).

Ancak diğer taraftan, 1980’li yıllardan başlayarak günümüze değin süregelen bu dönüşüm sürecinde, popülizmin siyasal açıdan yeniden tanımlanmasına da ihtiyaç vardır. “Popülizmin siyasal açıdan yeniden tanımlanması, popülist liderlerin temel hedeflerinin iktidarı elde etmek ve elde tutmak olduğunu, iktisadi ve sosyal politikaları ise bu hedef doğrultusunda bir araç olarak kullandıklarını ifade etmektedir. Böylelikle bu yeniden tanımlama, popülist liderlerin oportünist tutumlarıyla ve mevcut politikalara, düşüncelere ve ideolojilere olan zayıf bağlılıklarıyla ilişkilidir” (Weyland, 2001: 11).

Popülizmin tanımlanması sürecinde iktisadi boyutun etkisini tümüyle göz ardı etmek, kaçınılmaz olarak popülist deneyimleri tek taraflı, sınırlı bir bakış açısı ile ele almayı beraberinde getirecektir. Bir diğer ifadeyle, siyasal ve iktisadi boyutun birbiriyle etkileşim içinde, bir bütün olarak değerlendirilmesi popülizme daha kapsamlı bir açıdan bakmamızı sağlayacaktır. Ancak diğer taraftan, popülizmin siyasal tarz ve siyasal strateji olarak ele alınışındaki işlevselliği de göz önüne almak gerekmektedir. Bu konuyla ilişkili olarak Weyland, bu ikisini özellikle birbirinden farklı olarak konumlandırma yanlısıdır. Popülizmi siyasal tarz üzerinden tanımlamanın fazlasıyla geniş bir alanı işaret ettiğini ve bunun da popülist deneyimlerin özgünlüğünü değerlendirmek açısından oldukça muğlak bir çerçeve sunduğunu belirtmektedir. Bu nedendir ki, siyasal strateji olarak popülizmin, popülist siyaseti anlamlandırmak doğrultusunda çok daha verimli bir analitik çerçeve sunduğu iddiasındadır (Weyland, 2001: 12). Weyland’ın da ifade ettiği üzere, siyasal strateji bağlamında popülizm, popülist deneyimleri değerlendirmek açısından

oldukça işlevsel olabilmektedir. Burada siyasal strateji ile belirtilmek istenen, en genel anlamıyla, *popülist liderin iktidarı elde etmek ve elde tutmak için başvurduğu siyasal yöntemler ve araçlardır*. Bu ise, liderin iktidar olma ve iktidarda kalma hedefleri doğrultusunda ortaya koyduğu “iktidar becerisi”ni işaret etmektedir (Weyland, 2001: 12).

Siyasal strateji bağlamında popülizm, iktisadi yapıların siyasal bir refleksi olmaktan daha fazlasını ifade etmektedir. Öncelikle bu, popülizmin görelî bir siyasal özerkliği olduğunu baştan kabul etmeyi gerektirir (Knight, 1998: 240-241). Dolayısıyla, popülizmi geleneksel popülist siyaset ile sınırlandıran ve sonlandıran bakış, ister istemez günümüzde popülizmin siyasal strateji bağlamında sahip olduğu bu işlevselliği yok saymaktadır. İşte tam da bu noktada popülist politikaların iktisat karşısındaki “görelî özerkliği”ne dikkat çekmek gerekiyor. Bu bağlamda, “iktisadi popülizm” ve “siyasal popülizm” kavramları arasındaki ayrışma göz önüne alındığında bu özerklik durumu daha anlaşılır olmaktadır. Popülist siyasetin iktisat karşısındaki “görelî özerkliği”nin ön plana çıktığı “siyasal popülizm”, popülizmin hem ithal ikameci sanayileşmeye dayanan iktisadi model ile hem de günümüzde neoliberal iktisadi düzenle uyumlu bir eğilim sergileme potansiyeline sahip olduğu iddiasına dayanmaktadır (Knight, age.: 243-248).

Neoliberalizm ve popülizmin birlikteliği her ne kadar bazıları tarafından genel olarak bir “tuhaf paradoks” olarak nitelendiriliyorsa da, bu durum popülizmi daha önceki bir toplumsal ekonomik gelişim aşaması olan ithal ikameci sanayileşme ile sınırlı bir şekilde açıklayan değerlendirmeyi yansıtmaktan öteye gidemiyor (Roberts, 1995: 82-83). Buradaki asıl tartışma, popülizmin farklı toplumsal ekonomik gelişim aşamaları karşısında esnek olup olmamasıdır. Bir diğer ifadeyle, popülizmin farklı iktisadi modeller üzerinden kendini devam ettirip ettiremediği sorusu temel alınmaktadır. Bu tartışmayı merkeze alarak gelinen nokta, popülizmin farklı iktisadi modeller çerçevesinde, siyasal strateji anlamında bir devamlılığa sahip olduğudur (Weyland, 2003: 1102). Bu bağlamda,

günümüzde popülist liderler, neoliberal programları uygularken siyasal popülist olma özelliklerini korumaktadırlar. Bu haliyle, bu popülist liderleri doğrudan neopopülist olarak nitelendirmek yerine neoliberal popülist olarak nitelendirmek daha anlamlı olacaktır⁵, zira neopopülizm tek bir rotadan ibaret değildir.

Neopopülizmi Venezüella’da 1999 yılından Mayıs 2013’teki ölümüne kadar iktidarda kalan Hugo Chávez örneği üzerinden düşünecek olursak, neoliberal dönemde diğerlerinden farklı bir popülizm türü ile karşı karşıya kalırız. Venezüella’da Chavez deneyimi bize göstermiştir ki, Latin Amerika’nın neoliberal döneminde devletçi politikaların ağırlıklı olduğu, geleneksel türde bir popülizm de günümüz siyasetinde güçlü bir konum elde edebilmiştir (Roberts, 2007: 3). Chavizmo hareketi bünyesinde güçlü bir sol siyasal eğilim barındırmaktadır. İktisadi anlamda küreselleşmeye ve piyasa eğilimli reformlara yönelik mesafeli ve dahası eleştirel duruşu sonucu Chavez’in liderliğindeki bu hareket, çağdaşı olan neoliberal popülistlerin aksine, toplumun üst gelir gruplarıyla genel olarak barışık bir ilişki içinde değildi. Sadece bu açıdan değerlendirildiğinde dahi, Chavizmo sıradan bir neopopülizm örneği olarak görülmemelidir. Hatta öyle ki, neopopülizmi doğrudan neoliberalizm savunuculuğu şeklinde kavramsallaştırma yanlısı olanlara göre bu hareket, neopopülizm açısından bir örnek dahi teşkil etmez (Hawkins, 2003: 1137-1138).

Chavez popülizmi, hem geleneksel popülist hareketlerden hem de günümüzün popülist hareketlerinden oldukça farklı bir siyasal çizgiye sahiptir. Ancak yine de bu hareket, Latin Amerika’da 1990’lı yıllarda tecrübe edilen neoliberal popülist hareketlere kıyasla, ağırlıklı olarak 1930’lu ve 1940’lı yıllarda yaşanan klasik popülist hareketlere daha yakın özellikler sergilemektedir. Örneğin, klasik popülizmle neoliberal popülizm arasında lider

---

⁵ Weyland neopopülizmi popülizmin klasik bir alt türü olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle, “neoliberal neopopülizm” yerine “neoliberal popülizm” kavramını kullanmayı tercih etmektedir (Weyland, age.: 1102).

ve destekçileri arasındaki bağ açısından ortaya çıkan farklılığı göz önüne aldığımızda, Chavez'de klasik popülizme daha yakın bir popülist damar görülmektedir, zira Chavez klasik popülizmde olduğu gibi daha sağlam bir destek tabanına sahiptir. Neoliberal popülizmde ise, liderin genel olarak daha kaygan bir destek tabanı bulunmaktadır. Örneğin, bu anlamda belli açılardan görece başarılı bir popülist siyaset yürütmüş olan Peru lideri Fujimori'ye olan toplumsal desteğin dahi oldukça kaygan olduğunu iddia etmek mümkün. Fujimori, 1990'da Peru'nun devlet başkanı seçildiğinde toplumun alt kesimlerinden önemli oranda oy almıştı. Ancak başında olduğu hükümetin neoliberal politikaları büyük bir kararlılık içinde uygulamaya başlamasıyla beraber Fujimori toplumun özellikle alt kesimlerinden oluşan seçmen tabanında bazı kayıplar yaşadı ve buna mukabil, Peru'nun orta ve üst sınıflarının oluşturduğu toplumsal kesimler üzerindeki etkisini arttırdı (Ellner, 2003: 150-152, 157-161). Bunun yanı sıra, Fujimori ve diğer neoliberal popülistler söz konusu olduğunda, siyasal karar alma mekanizmalarının ve stratejilerinin çok daha kısa dönemli olarak geçerliliklerinin olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle, neoliberal popülistler halkı kısa vadede memnun etmeye odaklı birtakım siyasal tavır alışlar içine girmektedirler. Bu ise, neoliberal popülist liderlerle toplumun alt kesimleri arasında, kaygan bir temele de dayansa, bir bağ oluştuğunun göstergesidir. Hükümetinin neoliberal politikalar uygulaması sonucu destek tabanında uzun vadede yaşanan birtakım kaymalara rağmen, Fujimori iktidarı boyunca yine de alt sınıflardan önemli oranda destek aldı. Bu anlamda Fujimori'nin Chavez ile önemli bir ortaklığa sahip olduğunu belirtmeliyiz. Her iki lider de, liderliklerini yaptıkları toplumların iktisadi anlamda marjinal olan kesimlerinden büyük destek gördüler. Ancak diğer taraftan şunu da özellikle belirtmek gerekir ki, klasik popülist siyaset çizgisinden farklı olarak, hem Fujimori hem de Chavez toplumlarının örgütlü kesimleri üzerinde etkin bir siyasal duruş sergileyemediler. Özellikle Fujimori'nin bu anlamda çok daha kötü bir siyasi karneye sahip olduğunu iddia etmek mümkün.

Fujimori ve Chavez'in popülist siyasetlerinde öne çıkan ortaklık, her iki liderin de toplumun düşük gelirli ve hatta düzenli bir gelire sahip olmayan kesimlerinden önemli oranlarda siyasal destek sağlamış olmalarıdır. Ancak onları bu siyasal başarıya götüren yollar birbirinden oldukça farklıdır. İşte tam da bu noktada, Chavez'in neopopülist olarak sahip olduğu özgün siyasal duruş ortaya çıkmaktadır. Chavez'in halkın yoksul kesimlerinden yoğun destek almasının temel nedeni, neoliberalizm karşıtı söylemidir. Özellikle özelleştirmeler söz konusu olduğunda, Chavez sergilemiş olduğu kararlı siyasal tutum sayesinde Fujimori'nin öne çıkan temsilcilerinden biri olduğu neoliberal popülistlerden keskin bir şekilde ayrılmaktadır. Diğer taraftan, Fujimori'nin Peru'nun yoksul kesimlerinden sağladığı desteği kişisel karizmasının yanında büyük oranda, kısa dönemli de olsa, uygulamaya koyduğu toplumsal projelere borçlu olduğunu belirtmek gerekir (Ellner, age., 2003: 151-152).

Demokrasi açısından karşılaştığımızda ise, Chavez'in popülist siyaseti ile Fujimori'nin popülist siyaseti oldukça farklı bir tablo sunmaktadır. Her ne kadar bazıları, Chavez'in popülist siyasetinin toplumu kutuplaştırdığı, otoriter ve demagojik eğilimlere sahip olduğu iddiasıyla Venezüella'da demokrasinin gelişimi açısından bazı engelleyici unsurlara sahip olduğunu ileri sürüyor olsa da (Hawkins, age., 2003: 1157-1158), bu popülist siyaset anlayışını Fujimori'nin neoliberal popülist siyaseti ile karşılaştığımızda bu eleştirilerin oldukça minimal düzeyde kaldığını belirtmek gerekir. Venezüella'da askeriyenin sahip olduğu ileri boyutlardaki özerklik ve yaşanmış bazı küçük çaplı baskı altına alma durumlarına rağmen, Chavez'in liderliğini yaptığı hükümet toplumun kendisine muhalif olan kesimlerine karşı genel olarak şiddete başvurmadan kaçınmıştır. Dahası, Chavizmo monolitik bir hareket olmaktan uzaktır. Toplumun özellikle marjinal kesimlerinin hareketle kendilerini özdeşleştirmeleri söz konusudur. Aynı zamanda Fujimori'nin bir neoliberal popülist olarak oldukça ileri boyutlarda

sergilediği kişisel liderliğini göz önüne aldığımızda, Chavez'in liderliğini yaptığı neopopülist hareketin demokrasiyle çok daha uyumlu bir nitelikte olduğunu iddia etmek mümkün (Ellner, age., 2003: 161). Ancak diğer taraftan, Fujimori ve Menem gibi liderlerin siyasal başarıları göstermiştir ki, popülist liderler kitlesel huzursuzluğa yol açmadan da geniş çaplı neoliberal iktisadi düzenlemeleri hayata geçirebilmektedirler. Geçmişteki karamsar bakışın aksine, bu haliyle demokrasi ve piyasa eksenli değişim uyumlu bir görünüm sergilemektedir. Böylelikle, halklar açısından ıstırap verici reçetelere sahip bu iktisadi reformları hayata geçirebilmek için otoriter bir iktidarın varlığı bir gereksinim olmaktan çıkmıştır (Weyland, 1999a: 379).

Moffit'in de belirttiği üzere, “popülizmi özellikle bir ‘şey’ ya da mahiyet olarak görmektense, icra edilen, şekillendirilen ve çeşitli siyasi ya da kültürel bağlamlarda harekete geçirilen bir siyasi üslup olarak anlamak” popülizme daha kapsamlı bir çerçeveden bakmayı sağlayacaktır (Moffit, 2020: 18). Bir diğer deyişle, popülizm birbirinden çok farklı bağlamlarda ve farklı zamanlarda kendini gösterme potansiyeline sahip bir siyasal üslubun yansımasıdır. Dahası, popülizm bir siyasal üslup da olmanın ötesinde bir siyaset tarzını ifade etmektedir. Burada siyaset tarzı ile kastedilen, belirli bir siyasi mantık doğrultusunda popülizmin kitlelere yönelik çağrısıdır. Halka çağrı, bir diğer ifadeyle halka başvuru, popülizmin temel dinamiğini oluşturmaktadır. Her ne kadar halka çağrı kendi içerisinde bir muğlaklığı barındırıyor olsa da, popülizmi anlaşılır kılmak açısından önemli bir rol üstlenmektedir.

Popülizmin halka yönelik bir çağrı niteliği taşıması ister istemez popülist lideri ön plana çıkartmaktadır. Popülizmde liderin bir bütün olarak halkla özdeşleştiği, halkı kucakladığı yönündeki varsayım hâkimdir. Bu ise, halka yönelik çağrıyı liderin halk karşısındaki genel tutumu üzerinden düşünmeyi gerektiren ve bir nevi siyasetin demokratik/anti-demokratik ekseninde değerlendirilmesine olanak sağlayan bir turnusol kâğıdı görevi

görmektedir. Böylelikle popülist siyasetin niteliği doğrudan halka çağrının içeriği ile ilişkilendirilmelidir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, popülizmin her ne kadar birleşmiş, bütünleşmiş bir halk tahayyülüne dayandığı yönünde genel bir kabul olsa da, popülizm aynı zamanda dışlayıcı bir eğilimi de bünyesinde barındırmaktadır. Popülist siyaset bir yanıyla toplumu bütünleştirme, uyumlulaştırma yönünde bir söylem içerisinde iken, diğer yandan ise, toplumun belirli kesimlerini dışlayan, toplumu bölen, kutuplaştıran ve toplumsal ikilikler yaratan potansiyele sahiptir. Bu yönüyle düşünüldüğünde, popülizm kendine özgü bir siyaset tarzı olarak toplumdaki belirli kesimleri ötekileştiren ve hatta ötekileştirmekle de kalmayıp düşmanlaştıran bir eğilim içerisinde yer almaktadır. Bu ise, popülizmin demokrasinin hem dostu hem de düşmanı olma eğilimlerini aynı anda bünyesinde barındırıyor olduğunu düşünmeyi gerektirir.

Günümüzde popülizm neoliberalizme karşı bir duruş sergilemek şöyle dursun (Chavez ve Podemos benzeri birkaç örnek dışında), bizzat neoliberal piyasa düzenine hizmet eden ve dahası neoliberal düzenin meşruiyetini sağlayan bir silah olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla popülizm neoliberalizme yöneltilmiş değil, aksine neoliberalizmin hizmetinde bulunan bir silahtır (Fassin, 2018: 45). Popülizmin son yıllarda artan popüleritesinin arkasında yatan işte tam da bu mantıktır. Şöyle ki, günümüzde neoliberalizmin kurtarıcısı olarak popülizmden söz etmek daha anlamlı olacaktır, zira popülist siyaset neoliberal değerlerin geçerlilik kazanması ve toplum katmanlarında kabul görmesi açısından kilit bir rol üstlenmektedir. Dolayısıyla neoliberal sistemin devamlılığı açısından popülizm önemli bir işleve sahiptir. Bu ise, salt rızaya dayalı bir neoliberal-popülist ittifakı değil, aynı zamanda zordan da beslenen bir siyaset anlayışını ortaya koymaktadır. Bu anlamda “otoriter popülizm” kavramı önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Öyle ki, otoriter popülizm ile bir yandan neoliberal piyasa sisteminin devamı açısından rızanın yanı sıra, yeri geldiğinde zora da başvurulabileceği, diğer

yandan da zora başvurmanın bizzat popülizmin halka olan vurgusu üzerinden meşrulaştırma yoluna gidildiği ifade edilmektedir.

Popülizm neoliberal düzenin sistemik kriz durumlarında daha da görünür olmaktadır ki, bu da aslında bir tesadüf değildir. Neoliberal sistem ne zaman güç kaybetse, dara düşse, popülizm adeta imdadına yetişmektedir. Popülizm neoliberalizm açısından bir nevi imdat çekici halini almıştır. Bu açıdan düşünüldüğünde, 2008 Finans Krizi ve sonrasında yaşanan iktisadi gerileme ile popülist siyasetin yükselmesi arasındaki ilişkisellik dikkate alınmak durumundadır. Bu anlamda artan finansallaşma ve bunun kaçınılmaz sonucu olarak daha da belirginleşen sınıfsal eşitsizlikler ile popülizmin toplumu bütünleştirme yönündeki iddiasını bir arada düşünmek gerekir. 2008 krizinin sonucu olarak kitlelerin daha da yoksullaşmasıyla birlikte, popülizmin toplumda mevcut olan eşitsizlikleri örtme şeklinde kendini gösteren bütünleştiricilik iddiası daha da önem kazanmıştır. Bu dönemde siyasetçiler popülizmi adeta can simidi olarak görmüşlerdir ve pragmatik siyaset anlayışlarının bir uzantısı olarak popülizmin araçsal doğasından istifade etme yoluna gitmişlerdir. Günümüzde hala yansımalarını yaşamakta olduğumuz bu süreç, bu yönüyle popülizmin neoliberal piyasa sistemi ile olan iç içeliğini ve sistem açısından gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, geçmişte olduğu üzere günümüzde de popülizmden ve popülist siyasetten bahsedebiliyorsak eğer, bu durum en temelde, mekân ve zaman boyutlarının da ötesine geçen popülizmin araçsal doğası ile açıklanabilir. Bu açıdan düşünüldüğünde, popülizm her şeyden önce iktidarın kazanılmasına ve korunmasına yönelik bir siyasal aparatır. Ancak popülizm özel bir siyasal aparatır, bunun nedeni de popülizmin belli bir stratejik vizyona sahip olmasıdır. Bir diğer deyişle, belli bir plan ve programla ilişkili olmasıdır. Ancak burada söz konusu olan, sistematik bir ideolojiye dayalı belirli bir plan ve program değildir. Hatta tam tersine popülizm birtakım değişken taktiksel düşünüş ve duruşlara

dayanmaktadır. Bu duruma yol açan ise, popülizmin popülist liderin kişisel nitelikleri çerçevesinde şekillenmesidir. Popülist lider siyasi oportünizmi ve sürekli olarak siyasi manevralar peşinde koşmasıyla anlık birtakım düşüncelerle hareket etme eğilimindedir, içinde bulunulan şartlar neyi gerektiriyorsa ona göre bir tutum izleme yanlısıdır ve dahası beklenmedik, yeni siyasi girişimlerde bulunabilir. Dolayısıyla çoğu zaman oportünist davranışlar sergileyen popülist liderin belli bir siyasi programa bağlı kalma gibi bir kaygısı yoktur. Belli bir hayat görüşüne, ideolojiye bağlı olmayan popülist lider keyfi birtakım kararlara da imza atabilir, ancak buna mukabil, karşı karşıya kaldığı kötü bir durumu kendisi için siyasi avantaja da çevirebilir. Böylelikle popülist lider çoğunlukla reel siyaset ekseninde hareket eder ve bu yönüyle de muğlaklığı ağır basan demeçlerinden ve söylemlerinden daha ziyade, siyasette aldığı aksiyonlar üzerinden değerlendirilmesi daha anlamlıdır (Weyland, 2017: 87-88, 96).

2. Bölüm: Popülizmin Dönüşümü: Klasik Popülizmden Neoliberal Popülizme

Popülizm sadece geçmişteki siyaset açısından değil, ama aynı zamanda günümüz siyaseti ve muhtemel olarak gelecekteki siyaset için de siyasal strateji bağlamında birtakım analitik faydalar sunmaktadır. Bu nedenle, popülizmin siyasi ya da iktisadi, geleneksel ya da neoliberal olsun, öldüğünü iddia etmek bir yanılsamadan ibarettir. Popülizm farklı toplumsal ekonomik koşullar çerçevesinde var olabilme potansiyeline sahiptir. Bundan dolayıdır ki, popülizme dar bir iktisadi tanımla yaklaşmak kaçınılmaz olarak popülizmin kendine özgü araçsal doğasının göz ardı edilmesini de beraberinde getirecektir.

Sol siyasal eğilimli bazı düşünürler neoliberalizmin halkın çıkarlarına aykırı uygulamalara sahip olduğunu ve böylelikle toplumda belirli kesimleri dışlayıcı olup, halkçı olmadığını ileri sürmektedirler. Bu bakış açısıyla, Menem ve Fujimori gibi Latin Amerika halklarından hatırı sayılır oranda oy alarak iktidara gelen liderlerin popülist olarak nitelendirilmelerini reddetmektedirler. Diğer bir bakış açısına göre ise, söz konusu liderler halkın yaygın siyasal desteğini alarak iktidara geldiler ve bu yönden popülist olarak nitelendirilmeyi hak etmektedirler (Weyland, 2001: 9-10). Ancak bu iki bakış açısı da, kendi içerisinde oldukça problemlili ve sınırlıdır. Popülizme bu bakış açıları ile yaklaşanlar, “gerçek popülist” olarak tanınan Arjantin’deki efsanevi lider Juan Peron ve Brezilya’da “yoksulların babası” olarak tanınan Getulio Dornellez Vargas gibi liderlerle, neoliberal politikalar uygularken aynı zamanda halkın yaygın desteğini almayı başaran Menem ve Fujimori gibi liderlerin siyasal strateji anlamında önemli benzerlikler sergilediklerini görmezden gelmektedirler.

Bu iki bakış açısı dikkate alındığında, popülizm ile neoliberalizm arasında bir uyumsuzluk olduğunu iddia eden ilk bakış açısı popülizmi değerlendirirken ağırlıklı olarak iktisadi boyutu ön plana koymaktadır. Bir diğer deyişle, ilki toplumsal ekonomik politikalar

üzerinden bir değerlendirme ortaya koyarken, ikincisi ise, bir yandan popülizm ve neoliberalizmin uyumlu olduğunu savunurken, diğer taraftan popülizmi seçim sürecine indirgemektedir. Popülizm ve neoliberalizm arasında bir uyum varsa, bunun ancak geçici bir uyum olabileceğini, seçim sürecinin bitmesiyle birlikte liderin iktidarı elde etmesi sonucu popülist olma özelliğini de yitireceğini ifade etmektedir. Her ne kadar bu bakış açısı, iktidarı elde etme sürecinde popülizmi neoliberalizmle uyumlu bir şekilde değerlendiriyor olmasıyla kısmen geçerli bir görünüm sergiliyor olsa da, diğer taraftan ise bütünüyle bakıldığında geçersiz olmaya mahkûmdur; çünkü popülizmin neoliberalizmle olan bağı siyasal iktidar elde edildikten sonra da belirli bir sürekliliğe sahiptir. Burada süreklilikle kastedilen, siyasal strateji anlamında bir sürekliliktir. Bu sürekliliği Latin Amerika üzerinden düşünecek olursak, Fujimori, Menem ve Collor gibi neoliberal popülist liderlerin seçim kampanyaları sırasında benimsedikleri popülist stratejiyi seçim sonrası iktidara geldiklerinde de benimsemeye devam etmiş oldukları görülmektedir:

“Bu liderler iktidarlarını örgütsüz olan kitle tabanları ile doğrudan bir iletişim içinde olmaya dayandırdılar; yerleşik siyasal partileri ve çıkar gruplarını es geçtiler; siyasal seçkinlere ve tüm diğer yerleşik seçkinlere karşı saldırıya geçtiler; muhalefetin üstesinden gelmek için kamuoyu yoklamaları, plebisitler ve diğer popülist araçlarını kullandılar; kişisel liderliklerini güçlü kıldılar; iktidarlarını yoğunlaştırdılar ve anayasal düzenlemelerde çoğunluğu esas aldılar; ve liberal siyaset normlarını ihlal edip, kurumlara ait kuralları çiğnediler. Böylelikle bu liderler geleneksel olan tüm popülist araçları, taktikleri ve stratejileri kullanmaya devam ettiler” (Weyland, 2003: 1101-1102)

Bu nedendir ki, popülizmin araçsal doğasını göz önüne aldığımızda, bir diğer ifadeyle popülizmi bir siyaset stratejisi anlamında değerlendirdiğimizde, günümüzde popülizm ve neoliberalizm arasında bir sinerjinin varlığını inkâr etmek pek mümkün

görünmemektedir. Diğer taraftan ise, neoliberalizmi tek boyutlu bir bakış üzerinden, sadece iktisadi boyutu göz önüne alarak değerlendirmek, bize oldukça sınırlı bir çerçeve sunmaktadır. Neoliberalizmi hem iktisadi hem de siyasal ve toplumsal uzantıları olan bir strateji olarak okumak çok daha anlamlı olacaktır (Gamble, 2001: 127).

Ne var ki, popülizm ve neoliberalizm arasındaki sinerji her zaman aynı yoğunlukta değildir. Bu sinerji başlangıçta, piyasa reformunun radikal bir şekilde uygulandığı ilk aşamalarda genellikle daha yoğun olabiliyorken, ekonominin daha istikrarlı bir hal alıp kurumsallaşma boyutunun öne çıktığı sonraki aşamalarda daha düşük yoğunluklu olabilmektedir (Weyland, 2003: 1100). Özellikle bir kriz durumu söz konusu olduğunda, neoliberaler geniş kapsamlı bir piyasa reformu için kolları sıvarlarken bu süreci etkin bir şekilde yürütebilmek adına popülist liderlerin cesur siyasal atılımlarına ihtiyaç duymaktadırlar. Bu süreç her iki taraf için de kuralsızlığın hakim olduğu bir geçiş sürecini ifade etmektedir. Yeni bir iktisadi model olarak neoliberal düzene geçiş anlamına gelen bu süreçte, eski düzene ait kalıntılar halen mevcut olup, neoliberal düzenin topluma topyekûn empoze edilmesi doğrultusunda kurumsallaşma henüz yeterince gerçekleşmemiştir. Bu dönem, popülist liderin niteliklerini sergilemesi açısından da oldukça elverişli bir dönemdir. Özellikle krizle mücadele, popülist liderin sahip olduğu karizmayı pekiştirmesinde etkili bir süreci ifade etmektedir. Bununla ilişkili olarak, enflasyonu kontrol altına alma yönünde sergilediği başarı da popülist liderin halktan aldığı desteğin artmasında önemli bir paya sahiptir. Bu süreçte iktidarın güçlü bir lider tarafından temsil edilmesi, neoliberalerin de işine gelmektedir; zira güçlü bir lider neoliberal düzene geçiş aşamalarının en sorunsuz şekilde üstesinden gelebilecek olan liderdir. Bir diğer ifadeyle, sermaye çevreleri piyasa reformunun kendi istedikleri doğrultuda işleyebilmesi için güçlü bir devlet yapılanmasına ihtiyaç duymaktadırlar. Karizmatik bir liderin öncülüğündeki güçlü devlet yapılanması aynı zamanda toplumda

yeni iktisadi modele karşı oluşabilecek potansiyel direniş, muhalefeti kırmak açısından da önemlidir.

Kriz durumunun etkileri hafifleyip piyasa reformları belirli bir program çerçevesinde uygulanmaya başlandıktan sonra ise, neoliberaler açısından artık önemli olan, yeni iktisadi modelin yönetimi ve kurumsallaşması meselesidir. Bu noktada, ilk aşamalar için oldukça avantajlı olarak görünen popülist liderin başına buyruk bir şekilde siyasal iktidarını kullanma eğilimi, sonraki aşamalarda piyasa merkezli ekonominin kurumsallaşması önünde ciddi bir engel teşkil edebilmektedir. Sonuç olarak, piyasa reformları yönünde cesur adımların atıldığı, popülist eğilimleri öne çıkan iktidarın bu ilk safhalarında neoliberalizm ve popülizm arasındaki güçlü sinerji ve bağ zamanla daha esnek bir hal almaktadır (Weyland, age.: 1107-1109).

Popülizm ile neoliberalizm arasındaki sinerjinin ileriki aşamalarda azalan bir seyir izlemesini farklı bir açıdan değerlendiren Francisco Panizza'ya göre ise, Brezilya'da Collor'un yaşadığı siyasal başarısızlık popülizm ile neoliberalizm arasındaki uyumun bütünüyle sorunlu olduğunun göstergesidir. Collor yeni bir siyasal iktidar kurma konusunda sorunlar yaşadı. Bunun nedeni olarak ise, güçlü toplumsal ve kurumsal temellerin eksikliği etkili olmuştur. Aynı zamanda vermiş olduğu statüko karşıtı mesaj da yeni bir siyasal düzenin kurulması açısından işlevsel olmadı (Panizza, 2000: 187-190). Her ne kadar neoliberaler iktidarın devletin tepesinde yoğunlaşmasını, dolayısıyla yürütmenin güçlenmesini piyasa lehine kararların çıkartılması açısından gerekli görüyorlarsa da, diğer taraftan ise, piyasa ekonomisinin sürekliliğinin sağlanması doğrultusunda etkin çalışan bir kurumsal çerçeveye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ise, belirli bir hukuki altyapının olduğu, özel ile kamu ayırımının net bir şekilde çizildiği, hesap verilebilirlik ve şeffaflık ilkelerine göre çalışan, karar alma sürecine dayanan bir kurumsal çerçeveyi işaret etmektedir. Bu haliyle Panizza'ya göre, neoliberalizmin, kişisel bir

iktidar anlayışına ve kurum karşılığına dayanan popülizm ile uyum içinde olması, özellikle uzun vadede, bir hayli zor görünmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, Brezilya'nın popülist lideri Collor'un iktidardaki başarısızlığı kurumsallaşmaya yeterince önem vermemiş olmasıyla ilişkilendirilebilir.

Genel olarak bakıldığında, popülizm ve neoliberalizm arasındaki sinerjinin oluşmasında, popülist söylem ile neoliberal toplum ve birey algısı arasındaki ideolojik birtakım bağlantıların olduğunu ifade etmek gerekir. Her ne kadar aralarında ideolojik açıdan birtakım bağlantı noktalarının olduğunu kabul etsek dahi, popülistlerle neoliberallerin birlikteliği muhteşem bir uyuma dayanmaz. Aslında bu birliktelik her zaman ve her yerde görülen bir durumu işaret etmekten ziyade, sadece elverişli birtakım koşullar oluştuğunda gerçekleşmektedir. Özellikle siyasal partilerin zayıfladığı, siyasette kurumsal anlamda bir parçalanmanın yaşandığı kriz durumlarında bu birlikteliğin gerçekleşmesi daha yüksek olasılık dâhilindedir. Bir diğer deyişle, siyasal popülizm ve iktisadi liberalizm aslında belli açılardan uyumludur, birlikte var olma potansiyeline sahiptir. Ancak yine de, popülist siyaset ile neoliberal iktisadın birlikteliği evrensel bir gereklilik oluşturmamaktadır. Aralarındaki uyum, en nihayetinde sahip oldukları ortak vizyon ve hedeflere dayanmaktadır (Weyland, 1999a: 382-383, 397-398).

Popülizm ve neoliberalizm arasındaki bağı kendileri için fırsat haline getiren popülist liderler neoliberal reformlar doğrultusunda halkın kazanılması amacıyla popülist siyasetin kendine özgü olan araçsallığından faydalanmışlardır. Bunun yanı sıra, neoliberal piyasa düzeni toplumda mevcut olan popülist eğilimleri kısıktıcı bir etkiye sahiptir, zira popülist siyaset piyasa merkezli reformların uygulanması ve bu reformlara karşı direnişin bastırılmasına yardımcı bir tür üstyapı görevi görmektedir (Armony, 2001: 64). Aynı zamanda popülizmin kaygan bir ideolojik zeminde olması ve dolayısıyla popülistlerin net bir ideolojik duruştan yoksun olmaları da bu birlikteliği kolaylaştıran bir

etkendir. Bu açıdan *popülist siyaseti neoliberalizm bağlamında bir tarihsel anomali olarak değerlendirmekten kaçınmalı; bunun yerine, neoliberal popülizm, hem devleti hem de piyasayı güçlendirmek hedefinde olan, belirli bir düzen çerçevesinde titizlikle tepeden uygulamaya konulan bir siyasi ve iktisadi stratejiler bütünü olarak düşünülmelidir*⁶. Böylelikle, popülizm ve neoliberalizm arasındaki bu “beklenmedik birliktelik”leri sadece birtakım tesadüflerin sonucu olarak görme hatasına düşmemeli, neoliberalizmin ve günümüz popülist siyasetinin işbirliği içinde olmaları için aslında tahmin edilenin aksine çok fazla nedene sahip olduklarını dikkate etmek gerekir. Bu açıdan düşünüldüğünde ise, popülizmi ve neoliberalizmi içsel olarak kesen bazı bağlantı noktalarının varlığını kabul etmek gerekir (Weyland, 1999a.: 1097-1099).

2.1. Kitle Desteği Açısından Popülizm-Neoliberalizm

Popülist liderler geleneksel olarak toplumun tüm kesimlerinden destek alma çabası içindedirler. Ancak toplumun bazı kesimlerine özellikle ulaşmaya çalışırlar. Örneğin, Arjantin’de Peron, iktidarı sırasında hem söylem hem de politika boyutunda şehirlerdeki işçilere ve küçük burjuva kesimlerine öncelik vermiştir. Partisi toplumun bu kesimlerini belirli özerk ara örgütlenmelerin çatısı altında bir araya getirmeyi büyük ölçüde başarmıştır (Weyland, 1999b: 181-182). Bir diğer deyişle, Peron bu kesimlerin siyasete katılımı doğrultusunda önemli adımlar attı. Arjantin’de Peron iktidarı döneminde genel olarak toplumsal katılımı zenginleştiren bu adımlar, uygulanmakta olan ithal ikameci sanayileşme modeli ile de belirli bir uyum içindeydi. Burada ithal ikameci model ile popülizm arasındaki uyumlu ilişkiye dikkat çekmek gerekiyor. Bu iktisadi gelişim modeli sadece toplumun refah düzeyini genel olarak yükselten reformlara sahip değildi, ama aynı

---

⁶ İtalikler yazara ait

zamanda toplumun genelinde siyasi katılımı perçinleyici ve hatta milliyetçi hissiyatı destekleyiciydi. Bu ise, popülist liderlerin söylemlerinde sürekli olarak başvurdukları ve kendilerini özdeşleştirdikleri halkın bütünlüğüne yönelik vurgular ile oldukça paralel bir çizgi içerisindeydi (Ellner, 1999: 135).

Neoliberal popülist liderler söz konusu olduğunda ise, onların özellikle seslerini duyurmaya çaba gösterdikleri kitle, geleneksel popülist liderlerin kitle tabanından oldukça farklı bir görünüm sergilemektedir. Neopopülist liderler, geleneksel popülizmin kitle tabanına göre toplumun sosyo-ekonomik açıdan daha aşağıda olan, örgütsüz kesimlerine ulaşma çabası içindedirler. Toplumun bu pek çok açıdan dezavantajlı sayılabilecek kesimleri, aynı zamanda ithal ikameci sanayileşmeye dayalı dönemde iktisadi dağıtım mekanizmalarından yeterince pay alamamış, bu anlamda da kendilerini dışlanmış hisseden kesimlerdir. Toplumun bu örgütsüz, yoksul olan kesimlerinin içlerinde yaşattıkları bu genel dışlanmışlık hissiyatına cevaben, neoliberal popülistler bu kesimleri kazanma doğrultusunda büyük çaba içindedirler. Bir diğer deyişle, bu kesimlerin siyasal katılıma yönelik arzularını kendi siyasal stratejileriyle uyumlu hale getirme çabasıdadırlar. Örgütsüzlüklerinden de yararlanarak yakalamaya çalıştıkları bu yoksul kesimleri, aynı zamanda örgütlü sivil toplum karşısında kullanmaktadırlar. Böylelikle, toplumdaki örgütlülüğü büyük oranda budama çabası içindedirler; diğer bir ifadeyle, örgütlü kesimleri toplum nezdinde marjinalleştirerek, yarattıkları “çoğunluk” aracılığıyla bu kesimlerin üzerinde belirgin bir siyasal baskı oluşturmaktadırlar. Sonuç olarak, neoliberal popülist liderler sadece toplumun örgütlü kesimlerini marjinalleştirmekle kalmayıp, aynı zamanda toplumdaki potansiyel örgütlenme altyapısını da ortadan kaldırma çabası içindedirler.

Günümüz popülist liderlerinde olduğu gibi, neoliberaler açısından da, toplumun bu örgütsüz ve yoksul kesimleri uygulamaya koymaya çalıştıkları iktisadi program açısından

önemli bir destek kaynağıdır. Toplumun büyük bir çoğunluğunu temsil eden bu kesimlerin toplumun neoliberal dönüşümü doğrultusunda ikna edilmeleri ve piyasa merkezli iktisadi düzene bir şekilde entegre edilmeleri oldukça zaruridir, zira bu toplumsal kesimler, kazanılmadıkları takdirde, neoliberal iktisadi modele karşı ortaya çıkması muhtemel, potansiyel tehdidin temel kaynağı olmaya adaydırlar.

Sol siyasi kanattan popülizme yaklaşanlar açısından geleneksel popülizm genellikle toplumsal açıdan bir demokratikleşmeyi de beraberinde getirmektedir. Geleneksel popülizm, siyasi ve toplumsal yaşamda daha öncesinde dışlanmış olan, başta işçi sınıfı olmak üzere bazı toplum kesimlerinin katılımını sağlayarak sol eleştirmenler açısından genelde olumlu bir şekilde değerlendirilmektedir. Ancak şunu da gözden kaçırmamak gerekir ki, geleneksel popülizm bu toplumsal kesimlerin siyasal ve toplumsal yaşama katılımlarını özerk bir katılım ya da liberal demokratik temsil düzeyinde değil, ama tepeden inmece bir siyasal anlayışla gerçekleştirmiştir. Bu toplumsal kesimlerin belirli düzeyde bir siyasal katılım olanağına kavuştukları inkâr edilemez, ancak öte yandan geleneksel popülistler tarafından verilen bu siyasal katılım olanağı sayesinde bu kesimlerin seslerini gerçek anlamda ne kadar duyurabildikleri ise şüphelidir (Weyland, 2003: 1102-1106).

Başta Latin Amerika'da Peron iktidarı döneminde yaşanan deneyim olmak üzere, geleneksel popülizm toplumun belirli kesimlerine önemli toplumsal kazanımlar sağlamışken ve onların örgütsel düzeyde siyasal ve toplumsal katılımlarını olanaklı hale getirmişken, toplumun diğer kesimlerini, örneğin şehirlerde enformel sektörlerde çalışan yoksul kesimleri, dışlayıcı bir siyasal tutum içinde olmuştur. Bu açıdan, geleneksel popülizmin katılım boyutunu ne kadar abartmamak gerekiyorsa, neoliberal popülistleri de bu yönden bir çırpıda silivermek haksızlık olacaktır. Neoliberal popülistler, geleneksel popülizm tarafından dışlanan örgütsüz sektörlerde çalışan bu yoksul kesimlere, kısmi de

olsa, belirli toplumsal kazanımlar sağlamaktadırlar. Bu bağlamda en dikkat çekici olan ise, neoliberal popülizmin toplumun bu kesimlerinde iktidar tarafından önemsendikleri, dikkate alındıkları hissiyatını oluşturmasıdır. Neoliberal popülist liderler söz konusu toplumsal kesimlere bir taraftan, çoğu zaman mikro ölçeklerde de olsa, maddi kaynakların dağıtımını üzerinden yaklaşma çabası içerisindeyken, diğer taraftan ise bu toplumsal kesimlere yönelik sembolik boyutu öne çıkaran bir siyaset yaklaşımı sergilemektedirler. Neoliberal popülistler toplumun söz konusu kesimleriyle aralarında belli açılardan bir bağ oluşturmaya özellikle özen göstermektedirler. Örneğin, Latin Amerika özelinde Fujimori üzerinden düşünecek olursak, Peru'nun şehirlerinin marjinal kalmış noktalarına sık sık yapmış olduğu ziyaretler bu bağlamda önemlidir. Bu ziyaretler özellikle sembolik açıdan oldukça anlamlıdır, zira bu sayede Fujimori bu bölgelerde yaşayan halk ile bire bir iletişim içinde olma şansını yakalamıştır ve dahası, bu insanların, daha önceki hissiyatlarından farklı olarak, bir topluluğa ait olduklarını ve önemsendiklerini düşünmelerini sağlamıştır. Sonuç olarak, neoliberal popülist siyaset anlayışında, kısmi de olsa, belirli bir toplumsal katılımdan söz etmek mümkündür. Özellikle kendini pek çok açıdan dışlanmış hisseden şehirli enformel toplum kesimleri söz konusu olduğunda bu ifade daha da anlam kazanmaktadır.

Toplumun söz konusu kesimlerinin fark edilmeye ve temsil edilmeye olan gereksinimlerini kendileri için siyasal fırsata dönüştürmekte oldukça başarılı olan neoliberal popülistler, bu doğrultuda toplumsal değerleri öne çıkaran bir siyaset anlayışı benimsemişlerdir. Aslında popülist liderler her fırsatta halka her açıdan yakın olduklarını yansıtmaya çabası içinde olmuşlardır. Seçkinlere karşı eleştirilerinde de bu durum açıkça görülmektedir. Popülistler seçkinlerin iktisadi anlamdaki egemenliklerinden daha çok, değerler siyasetine yaptıkları vurgu üzerinden seçkinlerin halkın yaşam tarzı üzerindeki egemenliğini eleştirmektedirler. Böylelikle kendilerinin de halka ait değerlerin

koruyucusu oldukları iddiasındadırlar. Bu açıdan gelenekler, tarih ve din popülist liderlerin söylemlerinde önemli referans noktalarıdır.

Neoliberal popülist liderlerin söylemlerinde din oldukça önemli bir unsur olabilmektedir. Dinin toplumu bütünleştirici, homojenleştirici özelliğinden de faydalanan bu liderler, aynı zamanda dini modernleşme ve modernleşme yanlısı seçkinler karşısında kitlelere ulaşmak doğrultusunda kilit bir dayanak noktası olarak da kullanılmaktadırlar. Bu bağlamda, dinin ve hatta İslamın popülizm açısından işlevselliğinin oldukça açık bir şekilde gözlemlendiği bir örnek olarak Malezya lideri Mahathir Mohamad'ın iktidarını (1981-2003) hatırlamak faydalı olabilir. İslam, Mahathir iktidarının popülizminin ayrılmaz bir parçasıydı. Malezya'da son dönemde yaşanan siyasi ve sosyo-ekonomik değişimler ve bu değişimlerin halk üzerindeki etkilerinin bir sonucu olarak, İslam hem kırsalda hem de şehirde yeniden güç kazandı. Mahathir dönemindeki bu İslami canlanmanın etkileri günlük yaşamda da oldukça net bir şekilde gözlemlenmekteydi. Yoğun bir İslamizasyonun yaşandığı Mahathir'in popülist iktidarı sırasında tüm resmi tören ve açılışlar İslami dualarla başlatıldı ve sonlandırıldı; İslami giyim tarzı toplumda oldukça yaygınlık kazandı ve dahası, İslami medya da oldukça etkin hale geldi (Munro-Kua, 1996: 112-115). Ancak tam da burada dikkat edilmesi gereken husus, popülist siyasetin dini işlevselleştirmesinin toplumda söz konusu dine bağlı olmayan kesimler ve hatta söz konusu dinin heterodoks yorumlarına bağlı kesimler açısından kaçınılmaz olarak doğurduğu olumsuz sonuçlardır. Böylelikle popülizm, bir taraftan söyleminin bir parçası olarak belirli bir dini kullanmak yoluyla toplumda homojen bir bütün yaratma ve bu doğrultuda kitlelere ulaşma kaygısı içerisindeyken, ancak diğer taraftan ise, toplumda söz konusu dine ve mezhebe bağlı olmayanları ötekileştirmektedir, dışlamaktadır. Bir diğer ifadeyle, popülizm bir yanıyla siyasal katılımı geliştirici, zenginleştirici bir niteliğe sahip bir görünüm içerisinde olsa da, diğer yanıyla aslında toplumu bölücü, kutuplaştırıcı ve bu açıdan da, söylemin aksine, istikrarsızlaştırıcı bir niteliğe sahiptir.

Popülizmin dini işlevselleştirmesine paralel olarak neoliberalizm için de din, özellikle toplumsal düzenin korunması açısından gerekli bir olgu olarak öne çıkmaktadır. Bu noktada neoliberalizmin imdadına yeni muhafazakâr düşünce yetişmektedir. Yeni muhafazakâr düşünce neoliberalizmin piyasa özgürlüğü anlayışını benimsemiştir, ancak bunun yanında neoliberalizmi iki açıdan dönüştürmüştür: bireysel çıkarların sonucu olan kaosa çözüm olarak düzen meselesini ve iktidarı içsel ve dışsal düşmanlar karşısında güvende kılmak adına ahlak meselesini neoliberalizmin gündemine getirmesi (Harvey, 2005: 82). Yeni muhafazakârlık ortaya koyduğu bu toplumsal düzen arayışı ile neoliberalizmi kuşatan otoriter damarın bir ölçüde ortadan kalkmasını sağlamıştır. Aynı zamanda neoliberalizme popülist bir ahlakçılık anlayışı da kazandırmıştır. Harvey'in de belirttiği üzere:

“Yeni muhafazakârların amacı, neoliberalizmin tipik olarak yol açtığı bireysel çıkarların sonucu olan kaosun toplumu çözücü etkisinin önüne geçmektir. Neoliberalizmin egemen sınıf iktidarı oluşturmaya ya da restorasyonuna dayalı ajandasından hiçbir şekilde vazgeçmiş değillerdi. Ancak, bir dizi uyumlu ahlak değerinin çevrelediği bir onay ortamına dayalı toplumsal denetim arayışının yanı sıra, aynı zamanda bu iktidar için meşruiyet arayışı içindeydiler” (Harvey, a.g.e.: 83)

Gelenekler, tarih ve din unsurlarının yanı sıra, neoliberal popülistler, neredeyse her popülist harekette olduğu üzere, kitlelere ulaşmada modernleşmenin toplum üzerindeki etkilerinden faydalanmaktadırlar. Bunu da genel olarak iki hat üzerinden yapmaktadırlar (Dix, 1985: 48). Öncelikle, özellikle şehirlerde yaşayan ve görece modernleşmenin çeperinde kalmış toplum kesimlerinde, kendilerini bu sürecin kurbanı olarak gören ve sürecin getirilerinden her açıdan daha fazla faydalanma arzusunda olan kesimlere seslenme çabası içindedirler. Neoliberal popülistler söylemlerinde söz konusu toplum

kesimleri açısından bu anlamda umut ışığı oldukları iddiasındadırlar. Bu ise, modernleşmeden hem maddi anlamda hem de statü anlamında beklenti içinde olan bu toplum kesimleriyle aralarında belirli bir siyasal bağın doğması sonucunu getirmektedir. Şehirlerde yaşayan bu toplum kesimlerine ek olarak, neoliberal popülist liderler kendilerini modernleşmenin dışında bırakılmış olarak gören, daha çok taşra ve görece daha geleneksel olan yerleşim alanlarında yaşayan kesimlerle aralarında sembolik düzeyde bir bağ oluşturmaya özen göstermektedirler. Böylelikle modernleşmeye karşı belirgin bir tepkiselliği bünyelerinde barındıran ve modernleşme karşısında kendi yaşamsal değerlerini refleksif olarak koruma kaygısı içinde olan bu toplum kesimleri ile aralarında belirli bir bağ kurma çabasındadırlar.

2.2. Kurum Karşıtlığı Açısından Popülizm-Neoliberalizm

Neoliberal popülist liderler genel olarak siyasal partileri ve çıkar amaçlı örgütlenmeleri devre dışı bırakma ya da denetimleri altına alma çabası içindedirler. Özellikle iktidara geldiklerinde bu liderler kendi siyasal özerkliklerini genişletmek doğrultusunda bu tür örgütlenmeleri marjinalize etme eğilimindedirler. Latin Amerika’da Collor ve Fujimori örnekleri bu açıdan önemlidir, zira her iki lider de partilerini kişisel bir araç haline getirmiştir. Aynı zamanda toplumdaki sendikal örgütlenmeleri de büyük oranda zayıflatma ve parçalama çabası içinde olmuşlardır. Bu noktada Arjantin’in neoliberal popülist lideri Menem’in farkını belirtmek gerekir. Menem, Peronist Parti’yi ve bağlantılı olduğu sendikaları kendi kişisel amaçları dahilinde kullanmış olabilir, ancak bu ara örgütlenmeleri Collor ve Fujimori’de olduğu gibi devre dışı bırakmadı. Aslında daha çok geleneksel popülist tarzda bir kitle tabanına sahip olduğu iddia edilebilir. Bu durumun ortaya çıkmasında Peron’un günümüz Arjantin siyasetindeki etkisini göz önüne almak

gerekir. Genel olarak bakıldığında ise, tipik bir popülist olarak Menem, partisini ve Peronist örgütlenmeleri denetimi altında tuttu ve bunların örgütlenme kapasitelerini zayıflattı (Weyland, 1999b: 182-184). Sonuç olarak, bu üç neoliberal popülist lider sivil toplumun gelişimini engelleyici politikalara imza attılar ve bu tür örgütlenmeleri en genel anlamıyla marjinalize etme, bir diğer deyişle etkisizleştirme ve denetim altında tutma çabası içinde oldular.

Neoliberaler söz konusu olduğunda ise, onlar da popülist liderler gibi toplumdaki örgütlenme çabaları aleyhinde bir tutum içindedirler. Neoliberaler açısından öncelikli olan, genel olarak piyasanın ve piyasa rekabet koşullarının gelişiminin önündeki her türlü engelin ortadan kaldırılmasıdır. Bu nedenle, özellikle ranta dayalı koruma amaçlı ilişkileri bu gelişimin önünde bir engel olarak görmektedirler. Evrensel düzeydeki piyasa kurallarının topluma hakim olabilmesi için, örgütsel düzeydeki çıkarların temsiline karşıdırlar. Özellikle sendikal örgütlenmeler bu çevrelerin piyasa toplumu anlayışları açısından oldukça zıt bir toplumsal, siyasal çerçeve sunmaktadır. Bu noktada toplumsal muhalefetin bastırılması adına yeni muhafazakâr düşüncenin neoliberalizme sunduğu katkı önemlidir. “Yeni muhafazakârlığın devlet zoruna başvurma eğilimi, ‘soyut varlıklara’ (‘ulus’ gibi) olan bağlılığı vurgulamakta sergilediği ustalık ve başkalarını dirsekleyerek ya da çiğneyerek kendine yol açmayı teşvik etmesi, karşılıklı ilişki ve dayanışma temelli kamusal alanların korunması ya da yaratılması işini daha da zorlaştırmıştır” (Keane, 1994: 30). Bu duruma piyasa merkezli unsurların da eşlik etmesiyle, ortaya çıkan yeni bir sivil toplum algısıdır. Bu algı temelinde “sivil toplum ‘kamu’ ve ‘özel’ arasındaki tamamen yeni bir ilişkiden ziyade, farklı bir kamusallık ve bu kamusallığın beraberinde getirdiği baskı, kendine özgü bir iktidar yapısı ve acımasız bir sistemsel mantığa dayalı tamamen yeni bir “özel” alanı oluşturmaktadır. Bu ise, devletin zora dayalı, ‘jandarma devlet’ ve ‘idari’ işlevlerine muhalif olmayan, ancak el

koyma, sömürü ve tahakkümün kamusal iktidardan ve toplumsal sorumluluktan ayrılmasına dayalı, devletin ‘kamu’ alanı ile kapitalist mülkiyetin ‘özel’ alanı ve piyasanın zorunlulukları arasında yeni bir işbölümü ekseninde söz konusu işlevlerin yeniden konumlandırıldığı belirli bir toplumsal ilişkiler ağını temsil etmektedir” (Wood, 1990: 73).

Neoliberallerin toplumsal örgütlenme konusunda sergiledikleri bu muhalif tutumdan da destek alan popülist liderler, bürokrasiyi işlevsiz kılarak, teknokratik bir devlet örgütlenmesi aracılığıyla kendi kişisel liderliklerini güçlendirme eğilimindedirler. Bu liderler iktisadi büyümenin de arkasına saklanarak, kendi özerkliklerini sınırlama çabası içinde olan toplumsal örgütlenmeleri etkisiz hale getirmektedirler. Bir diğer ifadeyle, neoliberal politikaları sendikalar başta olmak üzere türlü toplumsal çıkar gruplarını zayıflatmak ve kendi iktidarlarını güçlendirmek yolunda kullanmaktadırlar. Bu ise, bir yandan toplumu homojenleştirmeye dönük, toplumsal ekonomik farklılıkları yok sayan bir sivil toplum anlayışını getirirken, diğer taraftan ise sürekli olarak yürütmenin gücünü arttırmak yoluyla lideri ön plana koyan bir siyaset tarzını ortaya çıkartmaktadır.

Günümüz liberalizmi, sivil toplumun yeniden canlanmasında başat rol oynamaktadır. Ancak günümüzde liberalizmin bu yeni sivil toplum algılayışında toplumdaki farklılıkların, çeşitliliğin ve çoğulculuğun vurgulanması farklı çıkarların geleneksel liberal algılanışının bazı açılardan ötesine geçmektedir. Şöyle ki, özellikle farklılık bağlamı üzerinden düşünüldüğünde, bu yeni algılayış daha çok kendini “öznellik” ve “kimlik” üzerinden ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle, farklı kimlikler ve farklı yaşam biçimlerini merkeze alan bir sivil toplum anlayışı ile karşı karşıyayızdır artık. Yeni çoğulculuk şeklinde de özetlenebilecek bu algılayış tarzı, “günümüz dünyasının temel özelliğinin, tarihsel olarak ayırt edici özelliğinin, kapitalizmin bütünleyici, herkesi kapsayıcı ve homojenleştirici etkileri değil de, “post-modern” toplumun yeni, daha

karmaşık çoğulculuk ilkeleri gerektiren benzersiz heterojenliği, daha önce hiç görülmemiş çeşitliliği hatta parçalanmışlığı olduğu görüşüne dayanmaktadır” (Wood, 2003: 302). Ancak tam da bu noktada liberalizmin bu yeni çoğulculuk anlayışı ile ilgili ortaya çıkan bir ironiyi vurgulamak gerekir. Farklılıklara dayalı özgürlük ve eşitlik mottosu ile hareket eden bu yeni çoğulculuk anlayışı aslında iddia ettiğinin tam da tersini gerçekleştirmektedir. Toplumda mevcut olan farklı tahakküm ilişkilerini aynı potada değerlendirmek yoluyla bu tahakküm ilişkilerinin kendi özgüllüklerini ortadan kaldırmakta ve böylece farklılıkları homojenleştirmektedir. Sonuç olarak bu yeni çoğulculuk anlayışı çerçevesinde ortaya çıkan, aslında farklılaştırılmamış bir çoğulculuktur. Bir diğer deyişle, sadece çoğulluk ve çokluktur; çeşitlilik ve farklılığı gerçekten kabul eden bir çoğulculuk değildir (Wood, a.g.e.: 310; Wood, 1990: 78).

Diğer taraftan şunu da belirtmek gerekir ki, popülist siyasetin günümüzün liberal değerleri ile buluşmasıyla ortaya çıkan popülist liberalizme dayalı siyaset anlayışında özgürlük vurgusunun da oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır. Ancak bu vurgu, iddia edilenin aksine, kısmi bir özgürlük anlayışına dayanmaktadır. Bir diğer deyişle, popülist liberalizmde siyasal özgürlüklere vurgu bir hayli zayıf iken, ön planda olan iktisadi özgürlüktür. Siyasal özgürlük ise daha çok söylemsel düzeyle sınırlı olup, bağlama göre değişken niteliktedir. Örneğin Arjantin’de Peron iktidarı üzerinden düşünecek olursak, 1989 sonrası ideolojik vurgu eşitlik ve dayanışmadan özgürlüğe doğru evrildi. Eşitlik vurgusuna baskın olan bir özgürlük vurgusuydu ön planda olan. Böylelikle Menem bu açıdan Arjantin’in sosyal adalet vurgusuyla öne çıkan geleneksel popülist lideri Peron’dan büyük ölçüde ayrılmaktaydı. Aslında Menem, Peron iktidarının sosyal adalet vurgusunu tümüyle reddetmiş değildi. Ancak kavramı yeniden tanımlamaktan yanaydı. Toplumsal ve iktisadi anlamda bir eşitlik anlayışından fırsat eşitliği anlayışına doğru bir kayış söz konusuydu. Diğer taraftan şunu da hatırlatmakta yarar var: Menem’in söyleminde her ne kadar özgürlük vurgusu ön planda olduysa da, söyleminde ağırlıklı bir

yeri olan iktisadi özgürlüğe yapılan vurguyla kıyaslandığında, siyasal özgürlük vurgusu oldukça marjinal bir konumdaydı (Leaman, 1999: 102, 104-105).

Günümüzde liberalizmin sivil toplumu yeni çoğulculuk anlayışı etrafında örmeye, toplumsal farklılıkları homojenleştirmeye yönelik bu çabası aynı zamanda iktidarın toplum üzerindeki gücünü ve denetimini pekiştiren bir etkiye sahiptir. Bu sürecin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkan parçalanmış ve örgütsüzleştirilmiş sivil toplum, ister istemez iktidarın temsilcisi konumundaki lider ile halk arasında doğrudan bir bağ oluşmasını kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda lider, sivil toplumun bu parçalanmışlığını ve örgütsüzlüğünü kendi açısından kolaylıkla siyasal fırsata dönüştürebilmekte ve dahası bu durum da keyfi ve otoriter yönetimlere kapı aralamaktadır. Tam da bu noktada popülizmin günümüz liberalizmiyle örtüşen bir bakış açısına sahip olduğunu belirtmek gerekir, zira hem popülist siyaset hem de günümüzde liberal siyaset yürütmenin gücünü artırma çabası içindedir. Örgütsüzleştirilmiş, atomize ve pasifize edilmiş bir sivil toplum ise, bu doğrultuda oldukça elverişli bir siyasal zemin sunmaktadır. Bir diğer deyişle, hem popülist hem de neoliberal siyaset anlayışının tercihi, liderin ön planda olduğu, siyasette ağırlığın yürütmeye verildiği bir siyaset tarzıdır. Bu anlamda başkanlık sistemi günümüzün popülist liderleri açısından oldukça işlevsel görünmektedir. Aslında siyasal popülizm, başkanlık ve yarı başkanlık sistemleriyle oldukça uyumludur. Bu uyum, özellikle popülizmin öncelikli olarak “kişiselleştirilmiş siyaset” olarak tanımlandığı durumlarda oldukça net bir şekilde gözlemlenebilir. Diğer taraftan, neoliberal reformlar söz konusu olduğunda parlamenter siyasetin daha uygun olacağı düşünülebilir ve bu açıdan başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerinde ortaya çıkması daha olası olan popülizmin neoliberalizmle uyumsuz bir ilişkisinin olacağı iddia edilebilir. Ancak şunu da dikkate almak gerekir ki, oldukça bölünmüş siyasi parti sistemine sahip ülkelerde parlamenter siyaset piyasa reformunun gerçekleştirilmesi açısından aslında pek de işlevsel olmayabilir (Weyland, 1999a: 389-390). Bölünmüş siyasi parti sistemine sahip

bu tür ülkelerde piyasa reformuna yönelik düzenlemelerin parlamentonun onayından geçmesi ister istemez çok daha zorlu olacaktır. Aynı zamanda siyasal yapının oldukça parçalı olduğu koalisyon dönemleri de bu açıdan engelleyici olabilmektedir. Bu durumda neoliberal popülist siyaset açısından her koşulda güçlü bir yürütmenin tercih edilmesi pek çok açıdan daha anlamlı hale gelmektedir.

Ancak diğer taraftan şunu da hatırlatmakta yarar var ki; popülist siyasette başkanlık sistemlerinin başarılı olabilmesi için çoğu zaman seçmenlerin başkanlık öncesi siyasal kurumların yozlaşmış ve çıkara dayalı kurumlar oldukları konusunda hemfikir olmaları beklenir. Böylelikle seçmenlerin popülist lideri samimi bir reformcu olarak benimsemeleri çok daha kolay olacaktır. Aksi halde, söz konusu kurumlar işlevlerini düzgün olarak yerine getiriyorlarken popülistlerin mevcut siyasal kurumlar karşısında alışıldığı üzere ortaya koydukları antagonizm yüklü söylemleri seçmenlerin gözünde ister istemez anlamsızlaşacak ve statükoya karşı bir tehdit olmaktan uzaklaşacaktır. Bunun yanı sıra, daha önce yaşanmış olan askeri rejim dönemleri de siyasette aracı kurumların zayıflamasına yol açtığı gibi, aynı zamanda da toplumun örgütsüz olan yoksul kesimlerinin popülist liderler tarafından siyasal açıdan yönlendirilmeleri için uygun bir ortam hazırlamaktadır ve böylelikle başkanlık sistemine geçiş çok daha rahat olabilmektedir.

Diğer taraftan ise, çoğunluğa dayalı bu tür sistemlerin ekonominin düzelmesiyle beraber uzun vadede istikrarlı bir sonuç vermesi pek de olası görünmemektedir, zira seçmenler karşı karşıya kaldıkları iktisadi sorunların kendileri için artık sorun olmaktan çıkmasıyla beklentilerini daha farklı alanlara kaydırmaktadırlar. Örneğin, seçmenler bundan böyle daha yoğun olarak demokrasi, insan hakları, siyasetin otoriterleşmesi gibi konulara dikkat kesilecekler ve böylelikle çoğunluğa dayalı mevcut hükümeti bu açılardan sorgulamaya daha fazla eğilimli olacaklardır (Philip, 1998: 94-96).

Sonuç olarak, günümüzde popülist liderler ve neoliberaler öne çıkan toplumsal politik aktörlerle ilişkileri açısından belirgin bir çakışma sergilemektedirler. Sendikalara, profesyonel birliklere ve hatta örgütlü iş çevrelerine karşı mesafeli bir tutum içerisinde olan popülist liderler bu oluşumları kendi özerklikleri ve iktidarları açısından engel olarak görürlerken, neoliberaler ise, bu oluşumları rant üzerinden piyasanın düzenine müdahale çabası içinde olmakla eleştirirler.

Diğer taraftan, neoliberalizm sadece iktisadi alanla sınırlı değildir. Neoliberalizm aynı zamanda kendine özgü bir toplum ve birey algısına sahiptir. Neoliberal ideolojinin temelinde atomistik ve fatalistik bir toplum algısı yatmaktadır:

“ Neoliberal ideoloji atomistiktir; çünkü toplumun, temel vatandaşlık hakları, toplumsal haklar ve karşılıklı yükümlülükler çerçevesinde eşit partnerler yerine kendi çıkarını maksimize etme çabası içinde olan birbirinden ayırık faillerden oluştuğu kabul edilir. Bu bakış açısıyla, kolektif kimlikler ve kurumsal aracılıklar bireyin özel yaşamı dışında fazla bir anlam ifade etmez. Buna ek olarak, neoliberal ideoloji fatalistiktir, çünkü üstün bir hedefe, ülkenin başarısına, ulaşmaya odaklanır...Bu da demek oluyor ki, dağıtım meselesini ve ilgili prosedürleri dikkate almaksızın, ülke ne kadar zenginleşirse o kadar iyidir” (Armony, 2001: 75-76)

Neoliberalizmin atomistik ve fatalistik toplum algısı, aynı zamanda küreselleşmeyi durdurulamayan bir hareket ve milliyetçilikleri de kaybolmakta olan atavik ideolojiler olarak sunan bir anlatıya dayanmaktadır. Bu anlatı çerçevesinde her ne kadar milliyetçiliklerin kaybolmakta olduğu ifade ediliyorsa da, aslında küreselleşme kapsamında her ülke, kendi menfaatini maksimize etmesi beklenen bir oyuncudur. Bu da ister istemez bizi popülizmin toplum anlayışına götürmektedir. Bu durumda neoliberal toplum anlayışı, popülist toplum anlayışında olduğu gibi, bireyin kaderini milli

topluluğun kaderine bağılı olarak görmektedir. Böylelikle bu, vatandaşlara dönük bir görev ahlakını da beraberinde getirmektedir. Her vatandaş milli iktisadi performansa katkıda bulunmakla yükümlüdür. Bu yükümlülüğü yerine getirmeyenler milli topluluğun üzerinde bir yük olarak görülmektedir. Bu da göstermektedir ki, neoliberal devletin kendini var edebilmesi adına belirli bir milliyetçilik anlayışına ihtiyacı vardır. Dünya pazarının rekabetçi bir temsilcisi olma ve mümkün olan en iyi piyasa şartlarını ortaya koyma yönünde neoliberalizm tarafından sürekli olarak teşvik edilen neoliberal devlet, başarıya ulaşmak doğrultusunda ulusal gurur bağlamında bir çeşit milliyetçiliğin pompalanmasına gereksinim duymaktadır (Harvey, 2005: 84). Bu açıdan neoliberalizm hem bireyci hem de çoğunlukçudur. Bir diğere ifadeyle, neoliberalizm bir yandan sivil toplumu parçalayıcı, kurumsallığı ortadan kaldırııcı ve kolektif kimlikleri aşındıran bir eğilim içerisindeyken, diğere yandan da lider ile halk arasında doğrudan, aracısız bağı savunmaktadır. Bu yönüyle neoliberalizm aslında özünde popülisttir diye ifade edebiliriz (Armony, 2001: 76).

Neoliberal ideoloji, topluma ve bireye bakış bağlamında geleneksel siyasal liberalizmden oldukça farklı bir konumdadır. Bir diğere ifadeyle, neoliberalizm siyasal liberalizmin sözleşmeye dayalı toplum anlayışından bir hayli uzaklaşmıştır. Siyasal liberalizmde toplum sözleşmesi çerçevesinde birbirlerine karşı yükümlülükleri üzerinden tanımlanan bireyler, neoliberalizmde egoist ve faydacı bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır. Neoliberalizmin bireyi, her anlamda faydasını maksimize etme çabası içinde olan, girişimci özellikleriyle ön planda olan bireydir. Bu ise, mübadeleye dayalı bir sürecin taraflarından biri olan “homo oeconomicus” anlayışından bizzat kendi kendisinin girişimcisi ve sermayesi olan bir “homo oeconomicus” anlayışına doğru olan dönüşümü ifade etmektedir (Foucault, 2008: 225-226).

Neoliberalizm bireyleri yaşamlarını belirli bir girişimcilik formunda yaşamaları yönünde teşvik etmektedir. Bu da bireylerin “sorumlu” ve “rasyonel” bireyler olarak kodlanmasıdır. Birey temelindeki bu dönüşüm beraberinde girişimci bir toplum anlayışını da getirmektedir. Girişimci toplum anlayışında toplumsal ilişkiler ve birey davranışları ekonomi merkeze alınarak değerlendirilmektedir. Böylelikle ekonomi, insan yaşamının sınırlı bir alanı olmaktan çıkmış ve her türlü insan davranışı ekonominin kapsamına girmiştir. Burada söz konusu olan, daha önce “ekonomi dışı” olarak görülen alanların da iktisadi verimlilik üzerinden ekonominin alanına dahil edilmesidir (Lemke, 2001: 197-203). Wood’un da ifade ettiği üzere, “Aslında, kapitalist ekonomi, iktisat dışı alana tecavüz etmiş ve bu alanı daraltmıştır. Sermaye bir zamanlar kamu alanındaki işlevlerini, toplumsal ve politik sorumluluklarını biçimsel olarak ayrı bir devlete devretmiştir. Toplumsal hayatın üretim ve artı değer elde etme alanının dışında kalan ve kapitalistlerin doğrudan kontrolü altında olmayan alanlar bile piyasa zorunluluklarına tabidir; iktisat dışı mallar da metalaşmıştır. Kapitalist toplumlarda, piyasa mantığı tarafından belirlenmeyen hemen hemen hiçbir yaşam alanı kalmamıştır” (Wood, 2003: 328).

Hem günümüz popülistleri hem de neoliberaler toplumda yeni bir uzlaşma arayışındadırlar. Popülist liderler halkın birliğine vurgu yaparak ideolojilerden, sınıfsal bölünmelerden arınmış bir toplum algısı yaratma çabası içindedirler. Neoliberal popülist liderlerin bu yöndeki çabası, kapitalizm tarafından değişime uğrayan yurttaşlığın anlamı ile doğrudan ilişkilidir; zira kapitalizm benimsediği toplumsal içeriğinden soyutlanmış “halk” tanımı ile demokrasiyi, biçimsel niteliklerine indirgeyerek, büyük ölçüde “demos”tan kopartmıştır. Ancak her ne kadar günümüzde siyasal liberalizm kitle demokrasisine oldukça mesafeli bir yaklaşım içerisindeyse de, aynı zamanda kitle demokrasisine ihtiyaç duymaktadır. Bu anlamda liberalizm kitlesel hareketleri özellikle reform programlarını benimsetmek için oldukça yararlı görmektedir. Ancak burada önemli bir nokta var ki; Wood’un da altını çizdiği üzere, liberalizm aynı zamanda “çok başlı yılan”ı

ehlileştiririnin akıllıca bir iş olduğunu düşünüyordu. Kontrolsüz yığınlar yurttaş toplumuna dönüştürülmeliydi” (Wood, 2003: 269). Siyasal liberalizmin oluşturma çabasında olduğu bu yurttaş topluluğu üzerinden toplumda mevcut olan sınıf eşitsizliğinin üzeri örtülmekte ve siyasal eşitlik oy verme hakkına indirgenmektedir. “Modern demokrasilerde yurttaş toplumu, toplumsal eşitsizliği ve çatışan çıkarları bağdaştırmaya çalışır; bu amaçla kullanılan, yurttaşlarca paylaşılan “ortak çıkar ya da yarar” kavramı oldukça soyuttur” (Wood, a.g.e.: 251).

Toplum bünyesindeki farklılıkları yok sayan, bu farklılıkları görmezden gelen bir bakışa sahip olan neoliberal popülist liderler, diğer taraftan ise piyasanın değerleri üzerinden toplumda yeni bir uzlaşma zemini oluşturma çabası içindedirler. Neoliberal popülistlerin piyasanın değerlerini merkeze alarak, toplumsal uzlaşma oluşturmaya yönelik bu çabaları, aynı zamanda “ideolojilerin sonu tezi” doğrultusunda topluma empoze edilmeye çalışılan bir anlayışı da hatırlatmaktadır. Piyasanın ideolojik rakiplerini alt etmesine dayanan bu anlayış, günümüzde neoliberal popülistler tarafından siyasetin temel görevi olarak ortaya konulan pragmatik “şeylerin yönetimi” anlayışı doğrultusunda halkları kazanmanın bir yolu olarak öne çıkmaktadır. Sonuç olarak, toplumda piyasa değerleri üzerinden yeni bir uzlaşma zemininin oluşturulmasıyla, bu türlü bir “parçalanma”nın üstesinden gelinmesi hem tipik bir popülist yansımanın ifadesidir hem de neoliberallerin menfaatlerini destekleyici bir gelişmedir (Weyland, 2003: 1110-1111).

2.3. Siyasal Seçkinlerle Mücadele Açısından Popülizm-Neoliberalizm

Neoliberal popülist liderler mevcut düzeni temsil eden siyasal partileri ve seçkinleri sürekli olarak eleştiren bir siyasal üslup geliştirmişlerdir. Bu üslubun bir parçası olarak, düzenin temsilcileri olan siyasal seçkinlerin halkın sırtından türlü ayrıcalıklar elde

ettikleri iddiasındadırlar. Öyle ki, siyasal seçkinleri adeta halkın düşmanı ilan ederler. Diğer taraftan, günümüzün popülist liderleri gibi neoliberaler için de siyasal seçkinler hedef tahtasındadır. Mevcut iktisadi düzenin temsilcileri olarak siyasal seçkinler piyasanın gelişimi açısından engel oluşturmaktadırlar ve bu nedenle bir an önce kurtulması gerekenlerdir. Neoliberaler geniş kapsamlı devlet müdahalesinin piyasanın gidişatı açısından oldukça saptırıcı olduğu ve bunun da ülkenin refahı açısından olumsuz getirileri olacağı düşüncesindedirler (Weyland, 1999b: 184-185). Aynı zamanda piyasaya devlet müdahalesinin ortadan kalkmasının mevcut iktisadi siyasal düzeni hakimiyetleri altında tutan seçkinler açısından rüşvet musluklarının kesilmesi anlamına da geleceğini iddia eden neoliberaler, bu sayede piyasanın daha düzenli bir şekilde işleyeceği iddiasındadırlar.

Genel olarak bakıldığında, popülistler söylemlerinin ve politikalarının halk üzerindeki etkisini pekiştirmek adına düşmana ihtiyaç duymaktadırlar. Popülistler tarafından işaret edilen düşman olarak “öteki”, hem kendilerini tanımlamak açısından hem de toplum karşısında soyundukları kurtarıcı pozisyonunun inandırıcılığı açısından oldukça işlevseldir. “Öteki”nin kapsamı duruma göre değişebilir. Örneğin geleneksel Latin Amerika popülizminde “öteki” ile kastedilen daha çok oligarşik düzenin temsilcileri, 1990’ların popülist söyleminde “öteki” ithal ikameci sanayileşme pastasından büyük kazançlar elde eden örgütlü iş çevreleri, sendikalar ve siyasal seçkinlerdi. Ancak popülistlerin gözünde düşman, öyle ya da böyle, her zaman bir şekilde statükoyu temsil edenler olmuştur; zira onlar siyasal mücadelelerini statükoya ve statükonun temsilcilerine karşı verdikleri iddiasındadırlar. Ancak diğer taraftan, popülist liderler bu statüko karşıtı söylemleri için sağlam dayanaklar bulma çabası içine girerler. Bu da genel olarak geçmişin, günümüzün ve hatta geleceğin söylemsel boyutta ne tür bir çerçeve üzerinden sunulduğuyla ilişkilidir. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta var ki, o da popülist

liderlerin anti-statükoculuk söylemleri üzerinden halka ulaşma çabalarının tek taraflı olarak değerlendirilmesi yanıltıcıdır. Dolayısıyla, popülist liderle arasında bu anlamda bir bağ oluşan kitleyi doğrudan pasif ve aldanma potansiyeli yüksek bir topluluk olarak etiketlememek gerekir. Bu kitlenin bu yönde bir seçim yapması için sağlam bazı nedenlere sahip olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır (Armony, 2001: 63). Ancak bu durum yine de, popülist liderlerin anti-statükoculuk yönündeki bu söylemlerini siyasal strateji bazında değerlendirmemizin önünde engel değildir.

Popülist liderler, siyasal seçkinleri ülkenin siyasi ve iktisadi yapısını yozlaştırmakla itham ederler. Kendilerini ise, her yönden bozuk olan siyasetin dışından gelen kurtarıcılar olarak ilan ederler. Ancak popülistlerin siyasal seçkinlerin sebep olduğu mevcut durum karşısında takındıkları kurtarıcı vasfı, sadece kısa dönemli bir vaadin göstergesi olmakla kalmaz, ama aynı zamanda uzun soluklu bir siyasal projenin de ifadesi haline gelir. Popülist liderin halka verdiği demeçlerde sürekli olarak gönderme yaptığı bu uzun soluklu proje, çoğu zaman ülke gerçekleriyle bağdaşmayan bir temele otursa da, ülkenin içinde bulunduğu mevcut iktisadi siyasi düzen karşısında pek çok açıdan hayal kırıklığına uğramış halk için geleceğe dönük bir umut ışığı olur. Dolayısıyla popülist lider toplumdaki yoksul kesimlerin kazanılması doğrultusunda sıklıkla umut siyasetine başvurur. Böylesi bir siyasal strateji, özellikle yoksul insanların ağırlıklı olarak yaşadığı zengin kaynaklara sahip ülkelerde daha da etkili olabilmektedir. Bu ülkelerde popülist siyaset kolaylıkla demokratik siyasetin en büyük zaaflarından biri olan, siyasal performanslarla vaatler arasındaki boşluğu doldurmak doğrultusunda bir siyasal atılım içinde olabilmektedir.

Siyasal transformasyonun yanı sıra iktisadi transformasyonu da ifade eden bu söylem, popülist liderin kişisel niteliklerini öne çıkarması açısından da oldukça önemli bir siyasal fırsat sunmaktadır. Bunu Arjantin'in neoliberal popülist lideri Menem'in söyleminde çok

net gözlemleyebiliriz (Armony, 2001: 69-71). Menem, söyleminin merkezine bizzat kendisini koymaktadır. Kendisini Arjantin'in yükselmesi için halkı teşvik etmekle onurlandırır. Ağırlıklı olarak demagojik bir dilin hâkim olduğu, değişime odaklanan bu söyleminde Menem, "tarihin trenini yakalamak için Arjantin'i karanlık ve puslu geçmişinden kurtarmak" gerektiğini ifade eder. Ülkenin geleceği ve geçmişi bir dikotomi üzerinden tasvir edilir. "Büyük Arjantin" miti çerçevesinde geleceğe yönelik oldukça iyimser bir tablonun sunulduğu bu söylem, aynı zamanda neoliberal temaları da bünyesinde barındırmaktadır. Menem, kapitalizmi bundan böyle refah devleti ile bir arada düşünmemek gerektiğini ve küreselleşmenin ülkenin iktisadi gelişimi için önemli bir fırsat olduğunu dile getirmektedir. Bu açıdan Menem'in söylemini Peron'un söyleminin sıradan bir tekrarı olarak değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. Her ne kadar genel olarak değerlendirildiğinde Peron'un popülizminde olduğu gibi, halka yönelik demagojik bir siyaset tarzı hakim olsa da, Menem'in söyleminin neoliberalizmle iç içe bir söylem olması bakımından farklı bir çerçevelendirmeyi gerektirdiği açıktır. Aynı zamanda Menem'in popülist söyleminde millete hizmet vurgusu öne çıkmaktadır. Bu, devleti millete hizmetle özdeşleştiren bir bakıştır. Devlet, halkına hizmet ettiği sürece meşruiyete sahiptir (Armony, age.: 69-75). Böylelikle bu söylem üzerinden Menem, demagojik ifadelerle başvuran sıradan bir popülist lider olarak değerlendirilmemelidir. O, ülkesinin geleceği için tasarladığı "Büyük Arjantin" mitini neoliberal iktisadi politikalarla bütünleştiren bir popülist liderdir. Bu anlamda klasik popülist liderlerden farklı bir konumda olduğunu kabul etmek gerekir.

Neoliberal popülistlerin geleceğe yönelik ortaya koyduğu bu vaatler, kaçınılmaz olarak liderin ön planda olduğu güçlü devlet imajını da beraberinde getirmektedir. Günümüzün popülist liderleri ve neoliberaler devleti tepe noktalarını güçlendirmek konusunda ortak bir tavır sergilerler. Neoliberal popülist liderler için güçlü devlet, kişisel iktidarlarını pekiştiren bir unsurdur. Yürütmenin güçlü olması durumunda iktidarın denetimi tümüyle

kendi ellerinde olacak, bu sayede karşılarına çıkabilecek bürokratik engellerin büyük oranda üstesinden gelebileceklerdir. Neoliberaler söz konusu olduğunda ise, güçlü devlet piyasa reformlarına karşı oluşabilecek potansiyel muhalefeti ve direnişi ortadan kaldırmak adına önem teşkil etmektedir (Weyland, 1999b: 185-186). Böylelikle devletin tepesinin güçlenmesi ve siyasal istikrarın sağlanması ile piyasa reformları tek elden yürütülecek ve bu da neoliberalleşme sürecini ister istemez hızlandıracaktır. Bu sayede neoliberallerin en çok arzu ettikleri şey gerçekleşecek, piyasanın işleyişi hiçbir engele takılmadan sürekliliğini koruyabilecektir.

Neoliberalerin güçlü devlete yapmış oldukları bu vurgu bize göstermektedir ki, piyasa ve devlet arasındaki ilişki bundan böyle farklı alanları ifade eden klasik liberal mottonun sergilendiği bir ilişki olmaktan çıkmıştır. Artık piyasa özgürleştirilmesi, devlet müdahalesinden korunması yönünde mücadele verilmesi gereken bir alan değildir. Tam tersine, artık devlet yürürlüğe koyduğu yasalar ve yine bu yasalar çerçevesinde özel yetkilerle donattığı belirli kurumlar ile piyasanın işleyişinin garantörü konumundadır. Piyasanın özünü oluşturan rekabet unsurunun esaslarının belirlenmesi bundan böyle doğrudan devletin denetimi altındadır. Sonuç olarak, neoliberaler için artık önemli olan, siyasi iktidarın piyasa ekonomisinin ilkeleri çerçevesinde biçimlendirilmesidir. Bu ise, neoliberalizmin bundan böyle liberalizmin temel düsturu olan “laissez-faire” doğrultusunda bir piyasa anlayışı ile ilişkilendirilmek yerine, devletin sürece bizzat müdahil olduğu ve piyasanın düzenli işleyişi yönünde aktif müdahalelerde bulunduğu bir iktisadi siyasi yapılanmanın ifadesi olarak değerlendirilmesidir (Foucault, 2008: 121, 131-132).

2.4. Yoksullukla Mücadele Açısından Popülizm-Neoliberalizm

2.4.1. Kriz ve İstikrar

Popülist liderlerin kitlelerin desteğini kazanmasında genel olarak iktisadi krizlerin önemi yadsınamaz. Kriz, çoğunlukla karizmatik olan liderin üstün niteliklerini göstermesi açısından altın bir fırsat değerindedir, zira normal zamanlardaki siyaset kahramanların ortaya çıkması için uygun zemini sunmaz (Weyland, 1999b: 186-188). Krizin halkın üzerinde oluşturduğu maddi ve manevi baskı durumu, liderin kendini “kurtarıcı” olarak göstermesi için oldukça elverişli bir fırsat oluşturur. Kriz esnasında pek çok açıdan kendini tehdit altında hisseden ve türlü hayal kırıklıkları içinde kıvranan halk, karşı karşıya kaldığı problemlere çözüm olduğunu iddia eden popülist lideri çok çabuk kabullenmeye ve benimsemeye hazırdır, hatta çoğu zaman bu kabullenme ve benimseme kendileri için oldukça pahalıya mal olsa da. Dolayısıyla, kriz zamanlarında halkın büyük bir kesimi kurtarıcı olarak gördüğü popülist lidere adeta açık çek sunmaktadır. Çoğu zaman kararlı bir siyasal üsluba sahip olan popülist lider, ister istemez, halkı için pek çok anlamda umut kaynağı olmaktadır. Aynı zamanda popülist lider için kriz uygulamakta olduğu ve gelecekte uygulamayı planladığı iktisadi, siyasi ve toplumsal politikalar açısından da göz ardı edilemez bir meşruiyet kaynağıdır. Böylelikle popülist liderin halk nezdinde krizden kaynaklanan bu meşruiyeti iyi kullanabildiği ve dolayısıyla farklı politikalarla destekleyebildiği sürece uzun yıllar iktidarda kalması yüksek ihtimal dâhilindedir.

Neoliberal popülistler söz konusu olduğunda, bu liderler ülkelerindeki iktisadi krizin üstesinden gelmek doğrultusunda oldukça kararlı bir siyaset anlayışı sergilemektedirler. Krize çözüm olarak neoliberal politikaları işaret eden bu liderler, hayata geçirilmeye çalışılan bu politikaların halk tarafından benimsenmesinde başat rol oynamaktadırlar. Genel olarak kriz, neoliberal popülist lider açısından toplum nezdindeki mevcut karizmasını güçlendirici bir etki yapmaktadır. Özellikle bu süreçte sürekli olarak şikâyet

konusu olan enflasyonu kontrol altına alma ve daha sonrasındaki aşamalarda ise, genel anlamda ekonomik istikrarı sağlama yönünde attığı adımlar sayesinde popülist lider halktan önemli oranlarda destek bulmaktadır. Bu başarı, neoliberal popülist liderin genel olarak siyasal konumunu güçlendirirken, aynı zamanda da piyasa reformları doğrultusunda daha radikal adımlar atması yönünde teşvik edici olmaktadır (Weyland, 2003: 1107). Böylelikle iktisadi kriz ve bu kriz karşısında tek çözüm yolu olarak neoliberal politikaların ileri sürülmesi, neoliberal popülist liderin destek tabanını genişletmesinde ve siyasal otoritesini pekiştirmesinde ve halk nezdinde meşru kılmasında oldukça etkilidir. Bu anlamda neoliberal politikalar, Latin Amerika’da Arjantin, Brezilya ve Peru örneklerinde olduğu gibi, günümüz popülist liderlerinin iktidara gelmeleri ve iktidarlarının devamı açısından oldukça cazip hale gelmektedir. Aslında burada söz konusu olan, günümüz popülizmi ile neoliberalizm arasındaki karşılıklı cazibeye dayanan ilişkidir. Bir diğer ifadeyle, bir taraftan krize çözüm olarak dayatılan neoliberal politikalar popülist lideri toplum nezdinde adeta bir kahraman haline getirirken, diğer taraftan ise, popülist lider sahip olduğu otoriteyi ve potansiyel karizmayı kullanarak, uygulamakta olduğu piyasa yanlısı iktisadi reformlara temel teşkil eden neoliberal politikaları toplum açısından oldukça çekici hale getirmektedir. Böylelikle günümüzde popülizm ile neoliberalizm arasındaki ilişkinin güçlü bir ittifaka dayandığını ve söz konusu ittifakı besleyen pek çok katmanın mevcut olduğunu iddia etmek mümkün.⁷

Neoliberal popülist liderlerin iktisadi kriz durumlarında sergiledikleri “başarılı” siyasal tutumlarını anlamlandırırken her zaman akılda tutulması gereken bir şey daha vardır ki, o da, yaşanan iktisadi felaketin her zaman devrimci bir dalgaya yol açmayacağıdır. Ancak nedense bu durum, sol siyaset çevrelerinde oldukça doğrusal bir şekilde algılanmaktadır.

---

⁷ Aslında günümüzde popülizm ve neoliberalizm arasındaki ilişki bir ittifaktan ziyade bir tür *modus vivendi* (geçici anlaşma, geçici görüş birliği) işaret etmektedir. Özellikle de popülist liderlerin sergiledikleri gelgitli söylem ve politikaları göz önüne aldığımızda bu durum daha da belirginleşmektedir. Ancak yine de kabul etmek gerekir ki, popülizmin bu yeni yüzü neoliberalizmle oldukça yoğun bir ilişkisellik içerisindedir.

Sol siyaset çevrelerinin bu beklentilerinin boşa çıkmasında, günümüzde sınıfsal temelde oy verme davranışlarında görülen genel bir azalma eğiliminin olduğu ortadadır. Bu, başlı başına ayrı bir çalışma konusu olabileceği gibi, günümüzde sağ popülist liderlerin başarısı söz konusu olduğunda göz ardı edilmemesi gereken bir unsur olarak değerlendirilmelidir.

Günümüzde seçmen davranışlarında sınıfsal farklılıkların etkisi giderek azalmaktadır. Toplumun alt sınıflarına dair yeni oy verme davranışı partizan ya da toplumsal alan boyutunda bir alt sınıf kolektif hareketine dayanmamaktadır; bunun yerine, kişisel bir liderin bireysel seçmenlerle olan ilişkisinin ön planda olduğu gözlemlenmektedir. Hatta bu anlamda toplumun yoksul kesimleri ile lider arasında çoğu zaman aracısız bir bağ bulunduğu iddia edilebilir. Bu durumu, Peru'nun popülist lideri Fujimori üzerinden düşündüğümüzde, yoksul kesimlerle olan iletişimde kültürel ve siyasal bağın etkisinin oldukça önemli olduğu aşikârdır. Yine de bütün bu başarı hikâyesini sadece kültürel ve siyasal boyut üzerinden açıklamak yetersiz kalacaktır. Dolayısıyla Fujimori tarafından hayata geçirilen iktisadi politikaların da dikkate alınması gerekmektedir. Ancak bu durumu özel olarak yoksullara yönelik gerçekleştirilen iktisadi politikalarla açıklamak yeterli olmayacaktır. Aynı zamanda Fujimori'nin ekonomiyi istikrara kavuşturma ve yüksek enflasyonu kontrol altına alma yönünde gösterdiği çaba da bu anlamda önemlidir. Ayrıca şunu da unutmamak gerekir ki, Peru özelindeki oy verme davranışlarına dair bu değişen eğilimde özellikle 1990'ların başlarından itibaren işçilerin yarısından fazlasının kayıt dışı iktisadi faaliyetler içinde olmalarının ve düzenli maaşa sahip olan işçilerin de neredeyse yarısının geçici ve esnek istihdam koşulları altında çalışıyor olmalarının da etkisi bulunmaktadır. Burada söz konusu olan, özerk bir yatay örgütlenmenin olmayışı, siyasi entegrasyonun ise daha çok dikey örgütlenmeler üzerinden gerçekleşmesidir. Böylelikle Peru örneği üzerinden düşündüğümüzde, bu durum günümüzde yaygın olan söz konusu istihdam koşulları dâhilinde toplumların yoksul kesimlerinde sınıf bilincine dayalı kolektif hareketin oluşmasının oldukça güç olduğunu ve bunun da popülist

liderlerin siyasal başarılarını kamçılayan bir sonuç doğurduğunu göstermektedir (Roberts, 1998: 220-221, 224). Tam da bu noktada Sennet'in şu cümlesini hatırlamakta yarar var: "Bürokratik rutine karşı isyan ve esneklik arayışı, bizi özgürleştirecek koşulları yaratmak yerine yeni iktidar ve kontrol yapıları üretti" (Sennett, 2014: 51).

Aynı zamanda kriz siyasal sistemi istikrarsızlaştırmakta ve itibarsızlaştırmaktadır. Bu anlamda krizin siyasal merkezi çökertici bir etkisi bulunmaktadır. Bir diğer ifadeyle, kriz siyasal merkezin çözülüşüne yol açmaktadır. Özellikle bu gibi zamanlarda merkez sağ ile aşırı sağ arasındaki çizginin flulaşması ve merkez sağın aşırı sağa kayması durumu söz konusudur. Son zamanlarda Avrupa ülkelerinde yaşanan iktisadi krizlerle birlikte siyasetin yapılanmasında bu yönde ortaya çıkan dönüşüm dikkate değerdir. 1970'li yıllardan itibaren Batı Avrupa'da radikal sağ popülist hareketler ve partiler kitlelerin mevcut düzene ve mevcut düzenin temsilcisi olan seçkinlere yönelik duydukları öfke ve hayalkırıklığının sonucunda alternatif arayışı anlamında öne çıkmışlardır. Bu noktada 1970'lerin başında Fransa'da kurulan *Front National* (Ulusal Cephe) öncü bir siyasi parti olmuştur. Başlangıçta siyasetin çeperini temsil eden bu tür radikal sağ popülist partiler zamanla elde ettikleri siyasal güç kazanımları çerçevesinde ana akım siyasete dahil olmuşlardır (Saylan, 2021: 6-7).

Günümüzde iktisadi açıdan daha liberal çizgiler taşıyan popülist siyaset, aynı zamanda gelişmeci devlet anlayışından bir kopuşun ifadesidir. İktisadi alanda devleti merkeze alan gelişmeci devlet anlayışından neoliberalizmin yapısal reformlarının çerçevelediği daha liberal bir iktisadi yapılanmaya dayanan yeni popülizm farklı bir iktisadi projeyi temsil etmesinin yanı sıra, aynı zamanda yeni bir toplumsal tabana da sahiptir. Halk/seçkinler ikiliğinde ifadesini bulan, seçkinler karşısında sürekli olarak yüceltilen halk kavramının içeriği neoliberal iktisadi model ile varılan ittifak sonucu belirgin bir dönüşüme uğramıştır. Burada tipik bir "öznenin dönüşü" durumuna vurgu yapmak gerekir. Stuart

Hall'un (Hall, 1995: 109) belirttiği üzere "öznenin devrimi" ile de ifade edilebilecek bu durumu şöyle özetlemek mümkün: "kolektif toplumsal özneler –sınıf, ulus ya da etnik grup özneleri gibi- segmentasyona uğramış ve 'çoğullaşmış' hale gelirken, birey-özne daha çok önem kazanmaktadır". Burada kastedilen birey anlayışı, tam anlamıyla neoliberalizmin birey anlayışını yansıtmaktadır. Neoliberalizmin bireyi piyasada tüketici olmanın çok daha ötesinde bir anlamı ifade etmektedir. Bu aynı zamanda neoliberalizme özgü bir toplum tahayyülünün de ifadesidir. Örneğin, 1980'lerde Thatcherizm'in muhafazakâr bireyciliği göz önüne alındığında, benzer bir toplum tahayyülü ile karşılaşmaktadır:

"Thatcherizm açısından toplum bireylerden oluşur. Bu bir dizi insan atomundan öte bir şey değildir. Toplumun ne olduğunu yalnızca temel, çözümlenmez unsurlarına –bireylere- geri giderek belirleyebilirsiniz. Bireyler içkin olarak toplumsal değildir, karakterleri, kaynakları, yetileri toplumsal bir kalıpta biçimlenmemiştir.

Thatcherizme göre, toplum yalnızca bireysel iradeler çokluğu için bir toplanma merkezi, bireysel tatmin için bir arena, bireysel başarı, ilerleme ve hoşnutluk için bir fırsatlar dizisi halindedir. Toplum yalnızca bir araç ve insanlara önceden belirlenmiş bireysel hedeflerine ulaşmada yardım eden bir hizmetçidir. İnsanlar katıksız bir biçimde araçsal nedenler için, seçilmiş hedeflerine daha etkin olarak ulaşmak üzere işbirliği yaparlar.

Böylelikle kolektif çözümlere her türden bağlılık bırakıp kaçmalar karşısında savunmasız bir hale gelir. İnsanlar daha geniş bir kolektife karşı her türlü aidiyet ya da yükümlülük duygusundan uzaklaştırılırlar. Kolektif koşulu bütünüyle araçsal olarak irdelemeye özendirilirler" (Leadbeater, 1995: 133)

Neoliberalizm ortaya koyduğu bu kendine özgü birey anlayışının sonucu olan toplum tahayyülü ile inşa etme çabası içinde olduğu neoliberal piyasa toplumunun meşruiyetini de garanti altına almış olmaktadır. Bir diğer ifadeyle belirtmek gerekirse, Thatcherizm'in

bireyciliği üzerinden de anlaşılacağı üzere, neoliberalizm sahip olduğu bu bireycilik anlayışı ile yalnızca piyasa ekonomisini değil, genel olarak toplumun piyasalaştırılmasını da haklılaştırma çabası içindedir (Leadbeater, a.g.e.: 132). Diğer taraftan, Thatcherizm'in sunduğu bu atomistik bireycilik anlayışı aynı zamanda beraberinde topluma dair ahlaki bir bakışı da getirmektedir. Asıl olarak bireysel ahlak üzerinden temellenen bu bakış, Thatcherizm'in savunduğu toplumsal örgütlenme tarzı üzerinde oldukça etkilidir.

Bireyleri kolektif bir toplum anlayışından mahrum bırakarak, dar ve sınırlı bir anlayış üzerinden tanımlama yoluna giden neoliberal toplum projesi, aynı zamanda yeni sağa ilişkin olarak göz önünde bulundurulması gereken, hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasına dayalı bir algılamayı da yansıtmaktadır. Yeni sağın bireyleri sürekli olarak kendi öz çıkarlarının maksimizasyonuna yönelik davranışlar sergilemeleri doğrultusunda tanımlaması bu açıdan önemlidir. Bu ise, kaçınılmaz olarak, bireysel ihtiyaçlar ve istekler çerçevesinde oldukça sınırlı bir şekilde tanımlanan hak ve özgürlüklere yönelik bir anlayışı beraberinde getirmektedir. (Hall ve Held, 1995: 174-175). Özellikle haklar söz konusu olduğunda, bu bakışın yansıması olarak toplumsal boyut ısrarla yok sayılmaktadır.

Yeni sağın toplumsal bakımdan tanımlamaktan itinayla kaçındığı haklar boyutunu göz önüne alarak düşündüğümüzde, serbest piyasa doğrultusundaki değerlerin bu bakış üzerinde oldukça belirleyici olduğu görülecektir. Piyasanın bireysel özgürlüğe açılan biricik pencere olarak görülmesinde olduğu üzere, haklar söz konusu olduğunda da piyasa toplumsal katılımın ön şartı haline gelerek bu yönden belirleyici olmaktadır. Bu anlamda piyasa, bireylerin topluma katılmaları ve toplum tarafından dışlanmaları açısından oldukça kilit bir role sahiptir. Yeni sağ tarafından ortaya konulan bu bakış açısına göre, piyasanın gelişimine katkıda bulunan bireyler bizzat bu katkılarından dolayı özgürleşmeyi hak etmektedirler ve kendileri için birtakım haklara sahip olmaya muktedir

hale gelmektedirler. Ancak piyasanın gelişiminin dışında tutulan toplumun diğer kesimleri ise, ister istemez bir ötekileştirme ile yüz yüze kalmaktadırlar. Burada söz konusu olan, yeni sağın toplumu iki uluslu bir eksen üzerinden algılamaya yönelik eğilimidir. Günümüzde yeni sağ politikaların popülizmle belirgin bir uzlaşma içinde olduğunu düşündüğümüzde, bu bakışın sağ popülizmin gelişimi açısından oldukça önemli ipuçları ortaya koyduğu açıktır.

Bilindiği üzere, popülizm her daim halkı bir bütün olarak kucakladığını iddia eden bir söyleme sahiptir. Diğer taraftan ise, günümüzde sağ popülist söyleme dair satır araları incelendiğinde, geleneksel halk/seçkinler karşıtlığının ötesinde toplumu piyasa üzerinden antagonist bir ekseninde görme eğilimi net bir şekilde gözlemlenmektedir. Bu bağlamda İngiltere’de Thatcher dönemi önemli bir siyasal deneyimi yansıtmaktadır. Bu dönemin popülist siyasetinin topluma yönelik bakışı Bob Jessop’un deyişiyle “iki ulus” a dayalı bir proje üzerinden temellenmektedir (Jessop, Bonnett, Bromley ve Ling, 1984: 50-52). “İki ulus” projesi ile toplum “üreticiler” ve “parazitler” olmak üzere dikey bir ayrıştırmaya tabi tutulmaktadır. Toplumun bu şekilde ayrıştırılması sonucunda üreticiler piyasa ekonomisi tarafından ödüllendirilirken, parazitler ise piyasa ekonomisine katkıda bulunmadıkları için hayatları boyunca acı çekmeye, dışlanmaya mahkûmdurlar. Bu ayrıştırmadan da anlaşılacağı üzere, Thatcher döneminde yoksulluk adeta özsel bir gerçeklik olarak kabul edilmiştir ve bunun sonucu olarak, toplumun belirli kesimleri kaçınılmaz olarak dışlanmaktadır. Böylelikle Thatcherizm’in “iki ulus” projesi, devlet harcamalarının artırılması ve toplumda her kesimin belirli bir refah seviyesine ulaşması ve dolayısıyla yoksul kesimlerin de topluma entegre olması yönündeki Keynezyen refah devleti anlayışının ortaya koyduğu “tek ulus” yaratma projesinden önemli bir kopuşu ifade etmektedir.

Günümüzde sağ popülizmin toplumun piyasa dışı kalmış kesimlerini, piyasa ile bir şekilde ilişkisi olan toplumun diğer kesimlerinden açık bir ayrıştırmaya tabi tuttuğunu göz önüne aldığımızda, toplumsal dışlanmanın göz ardı edilmemesi gereken bir siyasalar zincirine işaret ettiği açıktır. Örneğin, Thatcherizm üzerinden düşünecek olursak, bu dönemin halk tanımının oldukça dar ve dışlayıcı olduğu görülmektedir. Thatcherizm, halkı teşebbüs kültürüyle özdeşleşen ya da ona sahip çıkanlar olarak tanımlar. Ancak daha çok ülkenin güneydoğusunda yaşayan az sayıdaki varlıklı insan bu tanımlamanın içine gireceğinden, bu durum çoğunluğu oluşturan öteki ‘halk’ın –İskoçlar, yoksullar, işsizler, evsizler, sınıf dışılar, siyahlar, kadınlar, tek yaşayan anneler, gey ve lezbiyenler vb.- haklarını çiğneme, ihtiyaçlarını kenara itme ve kimliklerini inkâr etmenin bir yoludur” (Hall, 1995: 180).

Sağ popülizmin piyasa üzerinden toplumu kutuplaştırmaya dönük bu siyaseti aynı zamanda bir başka işleve de sahiptir. Toplumun piyasa dışı kalmış kesimlerini ötekileştirme yoluna giden bu anlayışın bir diğer işlevi de, piyasa ile bir şekilde ilişkili olan toplum kesimlerini homojenleştirmeye dönük olan çabadır. Bu haliyle toplumsal dışlama yoluyla, bir taraftan herhangi bir düzenli ücrete tabi olarak çalışmayan toplum kesimlerini değersizleştirmeye yönelik bir eğilim sergilenirken, diğer taraftan ise, düzenli ücret karşılığı çalışan kesimler arasındaki mevcut eşitsizliklerin üstü örtülmeye çalışılmaktadır. Bu ise, en temelde sermaye sahibi olanlarla olmayanlar arasında hâlihazırdaki toplumsal kutuplaşmayı gizlemeye dönük bir eğilimi yansıtmaktadır. Böylelikle, toplumsal dışlamaya dair bu söylem sadece çoğunluğu oluşturan toplum kesimleri arasındaki eşitsizlikleri gizlemekle kalmamakta, ama aynı zamanda sürekli olarak mevcut olan yoksulluğun toplum tarafından kabullenilmesine ve hatta normalleştirilmesine yönelik bir algının da yaratılmasına vesile olmaktadır (Levitas, 1996: 5-6). Diğer taraftan şunu da belirtmek gerekir ki, toplumun dışlanmış kesimleri haricindekileri homojenleştirmeye yönelik bir eğilim taşıyan bu söylemde toplumsal

dışlanmanın panzehiri olarak görülen şey ise, kapsama değil ancak bütünleştirmedir. Burada bütünleştirme ile kasıt, toplumsal olarak dışlanmış kesimleri toplum bünyesine dahil etmekten çok, onları piyasaya kazandırmaktır. Bir diğer ifadeyle, burada amaçlanan, toplumdaki söz konusu kesimlerin farklı projeler üzerinden iş piyasasıyla bütünleşmelerinin sağlanmasıdır. Diğer bir ifadeyle, bireylerin toplumla olan bütünleşmeleri piyasa ile bütünleşmelerine dayanmaktadır. Bireyler piyasayla ne kadar fazla bütünleşirlerse, toplumun bir ferdi olmaya o kadar hak kazanırlar. Kısacası, birey piyasadaki konumu üzerinden toplumda tanımlanmakta ve değer kazanmaktadır. Böylelikle, işsizler sadece iş piyasasından ve iktisadi gelişme pastasından dışlanmış olmamakta, ama aynı zamanda toplumdan da dışlanmaktadır (Levitas, a.g.e.: 11-12).

Sağ popülizmin neoliberalizmin toplum anlayışı ile ortak bir eğilimi olan piyasaya dayalı dışlayıcı söylem, aynı zamanda toplumda mevcut olan diğer dışlayıcı boyutların da göz ardı edilmesine olanak sağlamaktadır. Örneğin, etnik ve cinsel anlamdaki dışlama bu açıdan oldukça önemlidir. Günümüzde etnik ayrımcılık piyasanın hüküm sürdüğü ülkelerde de belirgin olarak gözlemlenebilmektedir. Dahası, etnik ayrımcılık ve piyasa ilişkileri birbirini kesen pek çok boyuta sahiptir. Diğer taraftan, toplumda kadınların maruz kaldığı eşitsizlik piyasa ilişkilerinde de yansımaları bulmaktadır. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, diğer tüm dışlayıcı faktörler ortadan kalkmış olsa dahi, söz konusu söylem çerçevesinde bütünleşme her halükârda piyasadaki mevcut kâr odaklı sömürü ilişkisine katılma anlamına gelecektir. Aynı zamanda bireylerin piyasa ile olan ilişkileri bağlamındaki toplumsal dışlayıcı söylem doğrultusunda toplumsal dışlanmışlık bütünleşmenin bir formu olarak da okunmaya açıktır. Bu bağlamda toplumdan dışlanan bu kesimler piyasa açısından bir yedek işçi ordusu görevi görmekte ve ücretlerin düşük tutulmasında işlevsel hale gelmektedirler. Özellikle göçmen işçiler üzerinden düşünüldüğünde bu durum çok daha belirgin olabilmektedir (Levitas, 1996: 18-19).

Günümüz liberalizmde toplumsal bütünleşme her ne kadar temelde piyasa odaklı bir şekilde işliyor olsa da, bu işlevselliği sadece iktisadi alana dair bir bütünleşme olarak okumak belli açılardan eksik bir değerlendirme anlamına gelecektir. Bütünleşme hem iktisadi hem de toplumsal düzlemde ele alınması gereken birtakım kuralları, alanları ve ilişkileri işaret etmektedir. Diğer bir deyişle, günümüzde liberalizmin kapsayıcılığı güçlü muhafazakâr ve ahlaki değerlerin ağır bastığı ideolojik bir duruşa sahiptir. Ulusal, uluslararası ve yerel katmanlardan oluşan bu çok boyutlu ideolojik duruş 1980'lerin neoliberalizminden belirgin bir kopuş anlamına gelmektedir. Daha önce bütünleşmeyi iktisadi alanla sınırlı bir anlayış çerçevesinde ele almak olanaklı iken, günümüzde bu durum hem piyasa ekonomisinin işleyişini hem de genel olarak piyasa dostu, çoğulcu bir toplumsal düzenin inşasını içermektedir. Aynı zamanda disiplinler bir yönetimsellik anlayışının eşlik ettiği bütünleşmeye yönelik bu yeni çerçeve kapsamında toplumsala dair sorunların piyasa ilişkileri bağlamında ikincilleştirilmesine tanıklık etmekteyiz. Şöyle ki, günümüzün bu yeni liberal anlayışında toplumsalın piyasa üzerinden disiplinler ve indirgeyici açılardan ele alındığı bir dönemi yaşamaktayız. Bu ise, bizi kaçınılmaz olarak apolitik, uzlaşmacı ve teknik bir toplumsallık algılaması ile karşı karşıya bırakmaktadır (Craig ve Porter, 2005: 229-233). Bu yeni toplumsallık algısı söz konusu niteliklerinin bir uzantısı olarak, yerele yapılan vurgu doğrultusunda cemaat ve aile gibi sınıf olgusunu yok sayan dağınık formları öne çıkartmaktadır. Örneğin aileyi göz önüne aldığımızda, bu çerçeve kapsamında ailenin sermayenin gelişimine katkıda bulunan bir çeşit toplumsal yatırım aracı olarak görüldüğünü iddia etmek mümkündür. İnsani sermayenin gelişimi açısından aile önemlidir ve devlet tarafından desteklenmelidir (Craig ve Porter, 2005: 248-249). Böylelikle neoliberal piyasa değerlerinin bir uzantısı olarak, toplumu sınıflar arası ilişkilerin bir yansıması olarak değerlendirmek yerine, bireyleri piyasayla olan bağları üzerinden denetim altında tutma yönünde bir eğilim öne çıkmaktadır.

2.4.2. Yoksulluk Siyaseti

Toplumsallığa yönelik bu yeni algı sonucunda yoksulluğa bakış da belirgin bir şekilde depolitizasyona uğramıştır. Neoliberalizmin bu yeni aşamasında yoksulluk, sınıfsal temellerinden ayrıştırılarak bütünüyle teknik bir sorun olarak ele alınmaktadır. Yoksulluğa neden olan yapısal etkenlerden uzaklaşmış, bunun yerine vurgu kasıtlı olarak yoksulluğun etkilerine kaydırılmıştır. Aynı zamanda günümüzde yoksulluğa bütünsel bir bakış üzerinden yaklaşmak yerine, yereli ön planda tutan bir yaklaşım yaygındır. Bu ise, mevcut olan yoksulluğun yapısal, sınıf temelli, üretimsel ve küresel ekonomik veriler üzerinden ele alınmasını engelleyici bir durum oluşturmaktadır.

Neoliberalizmin bu yeni aşamasında yoksulluk siyaseti dikkate alınması gereken bir popülist damara sahiptir. Temelde toplumun yoksul kesimlerini neoliberalleşme sürecine ekleme amacını güden bu siyaset, makro düzeyde disipline edici araçların mikro düzeydeki araçlarla tamamlanarak yoksul kesimlerin davranışlarını kontrol altına alma çabasıdır (Ruckert, 2009: 58). Genel bir ifadeyle belirtmek gerekirse, söz konusu olan, yoksulluğu disiplin altına almaya yönelik birtakım politiklardır. Ancak bu politikalar sadece yerel ve ulusal düzeydeki kuruluşlar eliyle değil, aynı zamanda Dünya Bankası (DB) ve Uluslararası Para Fonu (İMF) başta olmak üzere uluslararası kuruluşlar tarafından da oldukça etkin bir şekilde yürütülmektedir. Hatta öyle ki, DB ve İMF neoliberalleşme eksenli disipline edici bu sürecin adeta temsilcileri konumundadır. Önceden devlet tarafından yürütülmekte olan bu yöndeki çeşitli faaliyetler artık günümüzde ulus ötesi kuruluşların sorumluluk alanında yer almaktadır. Böylelikle ulusal ve yerel düzeydeki yoksulluk politikaları da büyük oranda söz konusu ulus ötesi kuruluşların yürütmekte olduğu projeler üzerinden gerçekleştirilmektedir.

Yoksul kesimlerin neoliberal piyasa sistemine dahil edilmesi, bu kesimlerin belli çerçevelerde piyasaya katılımının sağlanması aynı zamanda toplum çapında bir konsensüsün oluşmasına da yardımcı olmaktadır. Bu yolla genel olarak sistemi potansiyel düşman gözüyle görenlerin sisteme yönelik algılarında belirgin bir dönüşüm sağlanması mümkün olmakta ve toplumun yoksul kesimlerinin sisteme katılımı sağlanmış olmaktadır. Bu duruma özellikle Dünya Bankası'nın tarafından baktığımızda, bu katılımcı mekanizmaların piyasa sistemine eleştirel bir yaklaşım içinde olma potansiyeli yüksek olan yoksul kesimlerin algılarında yaratacağı dönüşüm açısından önemli olduğu ortadadır (Ruckert, 2009: 68)⁸.

Toplum çapında oluşturulmaya çalışılan bu uzlaşma hali aynı zamanda popülist liderler açısından da oldukça tercih edilen bir duruma işaret etmektedir, zira popülist liderler oluşan bu konsensüs aracılığıyla kendi otoritelerini toplum nezdinde meşrulaştırma ve pekiştirme imkânı bulmaktadırlar. Dahası, neoliberal hegemonyaya potansiyel başkaldırı anlamına gelebilecek bu toplum kesimlerini dönüştürmek, onları bir şekilde sisteme dahil etmek adına belirli politikaları yürütmeye koyma ve neoliberalleşme yanlısı müdahalelerde bulunma açısından popülist liderler yeni bir devlet idare tarzına ve yönetsel güce kavuşmuş olmaktadır. Bu yeni idare tarzı ve yönetsel güç ile devlet, piyasa disiplini desteklemek üzere sivil toplumun düzenleyicisi olma anlamında çok daha aktif bir rol üstlenmektedir. Böylelikle devlet bir taraftan sivil topluma neoliberal disiplinin etkilerini dayatma çabası içerisindeyken, diğer yandan da sivil toplum bünyesindeki toplumsal ilişkileri ve çatışmaları görmezden gelici bir anlayış sergilemektedir (Jayasuriya ve Hewison, 2004: 572-575). Aslında buna bir tür “apolitikleştirme siyaseti” de denebilir. Burada söz konusu olan, sivil toplumda yaygın

---

⁸ Neoliberalizmin toplumu disipline edici etkileri ve özellikle “disipliner neoliberalizm” kavramı üzerine daha detaylı bilgi için bkz. Gill (1995).

olarak girişimciliğe dayalı ilişkilerin empoze edilmesi, bir diğer deyişle, iktisadi açıdan rekabetçi ve girişimci öznelere inşasına dayanan yeni bir toplumsal sözleşme anlayışının dayatılmasıdır.

Günümüzde popülist liderler, neoliberalizmin bu yeni aşamasının kendilerine kazandırdığı yönetsel güç sayesinde izledikleri her tür siyasanın kitlelere ulaşması ve kitleler tarafından kabul görmesi açısından çok daha elverişli bir siyasi zemin yakalamışlardır. Böylelikle günümüzde popülist liderler bir taraftan neoliberalizmin kendilerine kazandırdığı bu yönetsel güç doğrultusunda yeri geldiğinde otoriter de sayılabilecek pek çok politikaya imza atarlarken, diğer taraftan ise, kitleler karşısında liberal değerlerin ağır bastığı, görece özgürlükçü bir siyasal üslup kullanmaya da özen göstermektedirler. Bu bağlamda düşünüldüğünde, popülist liderler söylemlerinde sürekli olarak siyasal katılıma vurgu yapmaktadırlar. Ancak popülist liderler, söylemlerinin aksine, teknokratik öğelerin ağırlıklı olduğu ve katılımcı demokrasinin esaslarına aykırı bir depolitize yönetim anlayışı sergilemektedirler. Bu ise, katılımcı demokrasinin özünde yer alan mücadele ve çatışmayı gizlemeye yönelik bir yönetim anlayışını ifade etmektedir (Jayasuriya ve Hewison, a.g.e.: 577-578).

Sosyal politika açısından da merkezi olan katılım mevzusu günümüzde neoliberal piyasa stratejileri ile iç içe geçen bir çizgiye sahiptir; bireyin sivil topluma katılımında temel teşkil eden piyasa disiplininin gerçekleştirilmesi açısından araçsal bir konumdadır. Tam da bu noktada toplumun yoksul kesimlerine yönelik olarak, Dünya Bankası ve İMF'nin katkılarıyla uygulamaya koyulan katılımcı mekanizmalara dikkat çekmek gerekmektedir. Özellikle bu kapsamda DB'nin az gelişmiş ülkelerin yoksul nüfuslarına yönelik "şartlı nakit transferleri" başlığı altında gerçekleştirdiği yardımlar öne çıkmaktadır. Söz konusu başlık altındaki yardımlar genellikle toplumun en yoksul kesimlerinin çocuklarına yöneliktir. Bu yardımlar ile amaçlanan, yaygın kanının aksine, toplumun yoksul

kesimlerini piyasa karşısında sosyal koruma altına almak değildir. Aslında bu tür yardımlar üzerinden geleceğin işçileri olarak görülen çocukların üretkenliklerinin geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Böylelikle piyasa sisteminin atardamarı olan insani sermaye gelişimine önemli katkılar sağlanmış olmaktadır. Bu tür katılımcı mekanizmalar neoliberal piyasa değerlerinin toplumun piyasa dışı kalmış kesimlerine nüfuz etmesi, onları sistem karşısında pasifize etmesi açısından oldukça önemlidir, zira bu yolla piyasanın işleyişi açısından marjinal kalmış, Jessop'un deyişiyle "ikinci ulus" olmaya, kaybetmeye mahkum edilmiş toplum kesimlerini, belirli şartlar altında da olsa, topluma, daha doğrusu piyasa toplumuna kazandırma yönünde bir eğilim sergilenmektedir.

Dünya Bankası'nın yoksulluk karşıtı programı neoliberal eksenden bir sapma olarak değerlendirilmemelidir; aksine, bu program yoksul kesimlere geleceğin işçileri gözüyle bakması nedeniyle neoliberalleşme sürecini tamamlayıcı niteliktedir (Cammack, 2007: 192). Bu bağlam üzerinden düşünüldüğünde, DB tarafından az gelişmiş ülkelere yönelik olarak ortaya konulan yoksullukla mücadele programının yoksulluğu ortadan kaldırmak gibi bir amaca hizmet ettiğini ve yoksulluğu azaltma ya da hafifletmenin dışında, toplumdaki eşitsizliklerin üzerine giden bir yaklaşım sergilediğini iddia etmek yanıltıcı olacaktır. Bunun yerine, söz konusu program yeni bir siyasal ve toplumsal yapılanmanın bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Yoksulluğu azaltmaktan çok, zengini yoksuldan koruma hedefini gözeten bu programın genel olarak bir "siyasi program" çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir (Zabcı, 2003: 237).

Neoliberalizmin yoksullukla mücadelesi aynı zamanda sosyal politika açısından yaşanan belirgin bir dönüşümün de ifadesidir. 1980'lerle başlayan, ama özellikle 1990'larda daha bir netlik kazanan bu süreçte, bireylerin devlete sorumluluk yükleyen haklarından bireysel sorumluluklara doğru bir kayma yaşanmaktadır. Bu anlamda devlete atfedilen

rol, insanlara sadece risk durumlarında belirli güvenlik önlemleri aracılığıyla yardımcı olmaktan ibarettir. Bir diğer deyişle, devletin sosyal güvenlik mekanizması artık toplumun genelini kapsayıcı olmaktan çıkmış, ancak belirli şartlar dahilinde toplumun belirli kesimleri için işletilir hale gelmiştir. Yoksullukla mücadeleyi de kapsayan devlete atfedilen bu rol, refah devletinin sosyal politika anlayışından önemli bir kopuşu işaret etmektedir. Devletin bireylere vermekle yükümlü olduğu sosyal haklar, bundan böyle bir tür hayırseverlik anlayışı üzerinden belirli kesimlere yönelik gerçekleştirilen yardımlar halini almıştır. Dolayısıyla devletin yoksullukla mücadele anlamındaki rolü hak yerine lütfu ön plana koyan bir anlayışa doğru evrilmiştir.

Hem neoliberal piyasa düzeni savunucuları hem de günümüzün sağ popülist siyasetçileri refah devletine yönelik eleştirilerinde ortak bir tutum sergilemektedirler. Bu önemli bir ittifakı işaret etmektedir, zira neoliberalizm refah devletini eleştirmek üzere bir siyasal zemin yaratma doğrultusunda toplumun muhafazakâr kesimlerine de seslenebilen popülizmle işbirliği yapmak durumundaydı (Derks, 2006: 178). Her iki taraf da yaşanan iktisadi krizlerin sorumlusu olarak refah devletinin toplumun genelini gözeten müdahaleci anlayışını görmektedirler. Buna çözüm olarak ise, deregülasyon ve özelleştirmeyi savunmaktadırlar. Bu bağlamda, devlet tarafından gerçekleştirilen sosyal hizmetlerin özel sektöre devredilmesi yönünde bir eğilim bulunmaktadır. Ancak hem neoliberalizmin hem de günümüz popülizminin refah devleti karşısı eleştirileri sonucunda, kitlelere sosyal hizmet anlamında daha kapsayıcı ve evrensel bazda bir destek sunulması gibi bir durum söz konusu değildir, aksine daha faydacı ve bireysel temelde çözüm doğrultusunda bir eğilim görülmektedir (Derks, a.g.e.: 183).

Yoksulluk söz konusu olduğunda günümüzde Dünya Bankası ve IMF gibi ulus ötesi kuruluşlara dair bir yöntem farklılığına da işaret etmek gerekir. Şöyle ki, daha önceleri yapısal uyum politikaları adı altında piyasa kuralları ülkelere doğrudan bu kuruluşlar

tarafından dışarıdan dayatılıyorken, günümüzde artık bu politikalar bizzat ulus devletin serbest piyasa sisteminin temsilcisi olması üzerinden işlemektedir. Bir diğer ifadeyle, günümüzde piyasa sistemi bizzat hükümetler tarafından, bir diğer deyişle, hükümetlerin temel aktör konumunda piyasaya müdahaleleri üzerinden yürütülmektedir. Hükümetler toplumları pek çok açıdan dönüştürme doğrultusunda piyasa mekanizmalarını hayata geçirmektedir. Artık devletler burjuvazinin hegemonyasının etkin araçları haline gelmişlerdir (Cammack, 2009: 33-43). Yoksulluk karşıtı politikalar söz konusu olduğunda da bu durum geçerliliğini korumaktadır:

“Ülke bağlamında yoksulluğun azaltılmasının desteklenmesi uluslararası kuruluşlar ve az gelişmiş ülke hükümetleri arasında bir rekabet konusu olarak değil, ancak bunun yerine sermayenin emek üzerindeki hegemonyasını korumaya yönelik, her iki tarafın da yer aldığı ortak bir strateji olarak düşünülmelidir; böylelikle, tek tek ülkelerde benimsenen stratejilerin hep birlikte sermayenin küresel çaptaki hegemonyasının korumasına katkıda bulunması garanti altına alınmış olacaktır” (Cammack, 2009: 37)

Hatta öyle ki, devletler artık piyasanın işleyişinden sorumlu olan temel aktörler haline almıştır ve dolayısıyla neoliberalizmin yoksullukla mücadelesi günümüzde ancak devlet üzerinden anlam kazanmaktadır. Weyland’ın deyişle, “Piyasanın görünmez elinden zarar görmüş yoksul kesimlere devletin görünür eli tarafından telafi edici yardımlarda bulunulmaktadır” (Weyland, 1996b: 189).

Günümüzde neoliberal reçetede bu değişim, beraberinde değişen devlet algısını da getirmektedir. Neoliberalizmin ilk safhalarında makroekonomik temeller ve doğru fiyat belirlenmesi üzerine yapılmış olan vurgular artık günümüzde yerini piyasa toplumunun kurumsal ve toplumsal önkoşullarına bırakmaktadır. Söz konusu değişimin sonucu olarak, yeni bir devlet anlayışı ortaya çıkmaktadır: aktif ama bir o kadar da piyasa dostu

olan devlet. Neoliberalizmde daha önce yaygın olarak yer bulan devlet karşıtı retoriğin aksine, günümüzde devlet neoliberal yeniden yapılanmanın birincil öznesi ve nesnesi konumundadır. Neoliberalizmin bu yeni aşaması sistematik devlet müdahalelerine dayanmaktadır. Devlet bu müdahaleleri ile kurumsallaşmaya yeni bir şekil kazandırmanın yanı sıra, neoliberal yeniden yapılanma sonucu ortaya çıkan siyasal ve toplumsal gerilimler karşısında da aracı rolüne bürünmektedir. Ancak bu durum sadece devletin yeniden bir güç merkezi olarak karşımıza çıkması olarak değerlendirilmemeli, ama aynı zamanda mevcut kurumsal yapıyı dönüştürücü, güçlendirici ve hatta yeni bir kurumsallığın inşasına dayanan bir süreç olarak düşünülmelidir (Taylor, 2010: 45-46).

Siyasetin daha çok teknik boyuta indirgenmesi ile de ifade edilebilecek neoliberalizmin bu yeni aşaması, aynı zamanda rekabetçi bir devlet anlayışını da işaret etmektedir. Rekabetçi devlet, ideal haliyle, depolitizasyona uğramış ve depolitize edici nitelikleri olan güçlü bir devlettir (Taylor, 2010: 47). Yönetimde teknokratik bir ağırlığın olduğu bu devlet anlayışı, günümüzün popülist liderlerinin devlet algılaması ile oldukça uyumlu bir çerçeve içindedir. Rekabetçiliğin ortak iyi, eşitlik ve yoksulluk politikaları ile eşdeğer olarak algılandığı neoliberal popülizm, günümüzde rekabetçi devlet anlayışının temelini oluşturmaktadır. Latin Amerika bu açıdan önemli bir örnektir, zira günümüzde Latin Amerika'da yer alan çoğu ülkede gerçekleştirilen devlet reformları rekabetçi devlet projesinin birer uzantısı şeklindedir (Taylor, a.g.e.: 50-51).

Günümüzde neoliberalleşmenin bu yeni aşamasının bir yansıması olan değişen ve dönüşen devlet anlayışı aynı zamanda bizzat DB tarafından kullanımı yaygınlaştırılan “yönetişim” kavramı üzerinden de değerlendirilmeye açıktır. Yönetişim bir yanıyla günümüzde devletin değişen konumu ve işlevleri hakkında fikir sahibi olmamıza yardımcı bir kavram iken, diğer yandan da “DB ve İMF gibi uluslararası ekonomik kuruluşların gelişmekte olan ülkelerde gittikçe artan ve daha ‘doğrudan’ bir hale gelen

müdahaleciliklerinin bir göstergesi olduğu kadar, bu müdahaleciliği meşru kılan bir kavram olarak da işlev görmektedir” (Zabcı, 2002: 153, 2009: 57). Yönetişimi oluşturan temel bileşenler siyasal ve yasal reformlar ile bu reformları destekleme yönünde güçlendirilmiş bir sivil toplumdur.

Siyasal ve yasal reformlar doğrudan devletin günümüzdeki değişen ve dönüşen yapısını yansıtmaktadır. Özellikle bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, söz konusu siyasal ve yasal reformlar aracılığıyla devletin özel sermaye ile olan işbirliğidir. Bu işbirliği “iyi yönetim” anlayışı üzerinden temellendirilmeye çalışılmaktadır. Özel sektör ile toplum çıkarlarının ortak olduğu varsayımına dayanan bu bakış açısının ikna edicilik düzeyi oldukça düşük görünmektedir; zira sanıldığı aksine, özel sektörün zenginleşmesi doğrudan istihdamın artmasına ve daha yüksek ücretlere yol açmamaktadır. Bu bakış açısı oldukça yanıltıcı bir tablo oluşturmaktadır. Böylelikle, “yönetişim” kavramı çerçevesinde temellendirilmeye çalışılan iyimser bakışın aksine, toplumsal çıkarlar pek çok yönden yerel ve uluslararası boyutları olan özel sermayenin çıkarlarıyla ters düşebilmektedir (Taylor, 2010: 49-50).

Yönetişim üzerinden uygulamaya konulan siyasal ve yasal reformlar devletin yeniden şekillendirilmesinde etkin rol oynamaktadır. Özellikle siyasal iktidarın yapılanması anlamında bu etki dikkat çekicidir. “Ulusal egemenliğin gerilemesi” bunun en belirgin yansımalarından birini oluşturur. Siyasal alan ulus devlet olmaktan çıkıp, DB ve İMF gibi uluslararası kuruluşların himayesindeki düzenleyici devlet yapısına dönüşmektedir (Zabcı, 2009: 62). Bunun pek de alışık olunmayan bir egemenlik anlayışı olduğu ortadadır. Ulusal devlet egemenliğinden uluslararası kuruluşların koruması altındaki devlet egemenliğine doğru bir dönüşüm yaşanmaktadır. Devlet yine egemen durumdadır, ancak artık uluslararası kuruluşların talepleri doğrultusunda müdahalelerde bulunmaktadır. Bu durum günümüzün popülist liderleri açısından oldukça cazip bir siyasi

fırsat anlamına gelmektedir. Popülist lider yönetim üzerinden dönüşen, değişen devlet yapısının bir yansıması olarak, seçkinlerin egemenliğindeki bürokrasinin zayıflaması ile siyasette kendisi için çok daha özgür ve keyfi hamlelerde bulunabileceği bir alan yakalamış olmaktadır. Bir diğer deyişle, günümüzün dönüşen devlet yapısı üzerinden popülist lider uygulamakta olduğu ve gelecekte uygulaması muhtemel politikalar açısından çok daha özerk bir siyasal konuma sahip olmaktadır.

Değişen devlet anlayışının sivil toplum ile olan ilişkisini sorguladığımızda ise, ortaya çıkan tablo oldukça tamamlayıcıdır. Burada söz konusu olan, yönetim üzerinden uygulamaya konulan, devletin yeniden düzenlenmesi amaçlı siyasal ve yasal reformların sivil toplum üzerinden desteklenme çabasıdır. Bu doğrultuda sivil toplumda neoliberalleşme karşısında oluşabilecek ve her an büyük bir toplumsal gerilimin kaynağı olabilecek olumsuz anlamdaki kanaatlerin engellenmesi ve hatta bu açıdan potansiyel tehlike olarak addedilen toplum kesimlerinin, özellikle de toplumun en yoksul kesimlerinin sürece kazandırılması hedeflenmektedir. Aslında bu, temel olarak iki ayaklı bir projeyi ifade etmektedir. Bu ayaklardan biri, sivil toplum örgütleri aracılığıyla toplumda piyasa yanlısı bir genel kanaatin oluşturulmaya çalışılmasıdır. Bu ise, “devlette ya da kamu sektöründe istenen düzenlemelerin sivil toplumun çabasıyla oluşturulan bir kamuoyunca desteklenmesi ya da daha iyi bir ifadeyle, sivil toplumun bu düzenlemeler için bir baskı unsuru olması”dır (Zabcı, 2002: 153, 2009: 57).

Sivil toplum örgütlerinin süreçte aracı olarak rol aldığı birinci ayak, kilit bir siyasal boyutu yansıtmaktadır. Toplumsal alanın sürekli denetim altında tutulması sürecin sağlıklı işleyebilmesi açısından oldukça zaruridir, zira aksi takdirde, ileride önlenmesi çok daha zor olabilecek bir toplumsal gerilimin ortaya çıkması muhtemeldir. Dolayısıyla DB hem yasal hem de toplumsal boyutları denetimi altında tutarak, her yönden sürecin işlevselliğini garanti altına alma çabası içerisindedir. Aynı şekilde, popülist lider

açısından bakıldığında da durum gayet iç açıcı görünmektedir; zira sivil toplumun denetim altında tutulması, toplum nezdinde otoritesini ve meşruiyetini sürekli kılma gereksinimi içinde olan popülist liderin her halükârda arzusudur. İktidarı süresince uyguladığı politikalar karşısında toplumda oluşması muhtemel muhalefetin bastırılması yönünden önemlidir. Ancak hem DB gibi toplumu neoliberalleşme yanlısı politikalarla uyumlu hale getirmek için pek çok yönden çaba gösteren uluslararası kuruluşların hem de günümüzün neoliberal proje ile ittifak halindeki sağ popülist liderlerinin sivil toplum anlayışları, sınıfsal temelde örgütlenme imkânının olduğu bağımsız bir sivil toplumu yansıtmamaktadır. Bunun yerine tercihleri, kendi ortaya koydukları iktisadi ve siyasi bakış ile uyumlu, bir diğer deyişle piyasa dostu bir sivil toplum anlayışıdır. Ancak bu çerçeve kapsamındaki bir sivil toplumun güçlendirilmesinden yanadırlar. Diğer taraftan, piyasa karşıtı bir çizgide olup siyasal iktidar karşısında eleştirel bir duruş sergileyen bir sivil toplum anlayışı ise, baskı ve şiddet kullanma hakkı saklı tutularak, kısıtlanmaya ve hatta ötekileştirilmeye mahkûmdur. Dolayısıyla sermaye çevreleri ve bu çevreler ile gayet uyumlu politikaları hayata geçiren sağ popülist liderler gerektiğinde çok rahat bir şekilde toplumu disipline edici, otoriter uygulamalar doğrultusunda bir eğilim içinde olabilmektedirler.

DB'nin neoliberal piyasa sisteminin temel bir temsilcisi olarak, sivil toplumu neoliberal politikalar üzerinden "ehlileştirme" projesinin bir diğer ayağını ise, özel olarak toplumun piyasa dışı kalmış, en yoksul kesimlerine yönelik gerçekleştirilen yoksullukla mücadele kapsamındaki projeleri oluşturmaktadır. Sivil toplum örgütleri, toplumda oluşturulması amaçlanan piyasa yanlısı kanaatteki rollerinin yanı sıra, yoksullukla mücadele anlamında da önemli bir aracılık görevi görmektedirler. Özellikle DB'nin sivil toplum örgütleriyle bu kapsamdaki ilişkisi oldukça belirleyicidir. Yoksullukla mücadele açısından DB tarafından adeta ortak olarak görülen sivil toplum örgütleri özellikle yerele ulaşmaları açısından oldukça kilit bir rol oynamaktadırlar. Aslında burada söz konusu olan, üçlü bir

mekanizmadır: hükümet, DB, ulusal ve yerel düzeydeki sivil toplum örgütleri. Bu üçlü mekanizmanın işler hale gelebilmesi için, hükümetler ile sivil toplum örgütleri arasında belirgin bir ilişkinin kurulması ve aynı zamanda sivil toplum örgütlerinin DB'nin projeleri ile uyumlu hale getirilmesi gerekmektedir (Zabcı, 2009: 93-94).

Yoksullukla mücadele başlığı altında hükümet, DB ve STÖ üçlü mekanizması üzerinden yürütülen bu projeler belirli orandaki kaynakların toplumun yoksul kesimlerine aktarılmasına araç olmaları açısından ilk etapta olumlu olarak değerlendirilmeye açık olsalar da, aslında halkın siyasal eylemliliğini genel anlamda kısıtlama eğilimindedirler. Bir diğer ifadeyle, toplumun en yoksul kesimleri hedef alınarak gerçekleştirilen bu projeler yoluyla toplumsal mücadelelere kaynaklık edebilecek kolektif enerji büyük oranda tahrip edilmiş olmaktadır. Böylelikle, işçi sınıfı ve toplumun iktisadi açıdan marjinalleştirilen diğer kesimleri kapitalist gelişmenin dinamiklerine çok daha sorunsuz bir şekilde dahil edilebilmektedir. Bu açıdan toplumun yoksul kesimlerine yönelik bu projeleri sadece belirli yardımlarla sınırlı olarak değerlendirmekten kaçınmak gerekir. Bu projeler özü itibarıyla siyasi olan bir projenin alt katmanları olarak nitelendirilmelidir.

Yoksul kesimler hedef alınarak gerçekleştirilen bu projeler, günümüzün popülist liderlerine oldukça avantajlı bir siyasal konum kazandırmaktadır. Hem yerelde hem de ulusal düzeyde toplumun yoksul kesimlerine yönelik toplumsal harcamaların artırılması ve bu bağlamda gerçekleştirilen kaynak aktarımları, piyasa yanlısı yapılanmaya işlerlik kazandırmasının yanında, aynı zamanda popülist liderler için de önemli bir seçim yatırımı anlamına gelmektedir. Örneğin, Peru'nun popülist lideri Fujimori'yi ele alırsak, başkent Lima'da kazandığı oyların büyük bir kısmının en zengin ve en yoksul toplum kesimlerinin oylarından oluşması, orta sınıfın ağırlıklı olarak yaşadığı bölgelerden ise daha az oranda oy alması bu anlamda bir tesadüf olmasa gerek. Sınıf çizgilerini aşan bir seçmen tabanına sahip olan Fujimori'nin yanı sıra, Arjantin'in popülist lideri Menem de

aynı şekilde ağırlıklı olarak toplumun en zengin ve en yoksul kesimlerinden oy almıştır (Roberts, 1998: 237-238).

Hem Fujimori hem de Menem yoksul kesimlere, özellikle de bu kesimlerin enformel, diğer bir deyişle kayıt dışı sektörlerde çalışanlarına yönelik destek programları yürüttüler. Hatta bu harcamaları bizzat başkanlık fonu üzerinden yaptılar. Böylelikle kendilerini destekleyenleri ödüllendirmiş, desteklemeyenleri de cezalandırmış oldular. Fujimori yoksul toplum kesimlerinin yaşadığı bölgelere sık sık ziyaretler gerçekleştirdi. Menem ise, *Federal Dayanışma Programı* adıyla yeni bir toplumsal fon yarattı. Sonuç olarak, her iki lider de yoksul kesimlere yönelik yürüttükleri bu politikaları ülkelerinin neoliberalleşme sürecinin gereksinimleriyle bağdaştırma konusunda ustaca bir siyaset izlediler. Aynı zamanda, ortaya koydukları neoliberal popülist politikalara şüpheyile yaklaşma ve muhalif olma potansiyelleri yüksek olan bu toplum kesimlerini, genel mali dengeye fazla dokunmadan ve zengin kesimlerin oylarına kıyasla çok daha kolay bir şekilde kazanma noktasında oldukça başarılı oldular (Weyland, 1996b: 188-189).

2.5. Neoliberal Otoriter Devlet ve Popülizmi Yeniden Düşünmek

Günümüzde yaşanmakta olan neoliberal yeniden yapılanma süreci ile ilişkili olarak devletin dönüşümü üzerine düşünmek gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu noktada öncelikli olarak devlete yönelik bakışın sorgulanması anlamlı olacaktır, zira Poulantzas'a göre devletin algılanışında iki temel hatalı eğilim bulunmaktadır (Poulantzas, 2000: 129). Birincisi, devleti bir şey (*state as a thing*) olarak gören yaklaşımdır. Bu bakış açısına göre, devlet toplum ikiliği mevcut olmakla birlikte, devlet bir araçtan farksızdır. İkinci olarak ise, devletin bir özne (*state as a subject*) olarak görüldüğü ve yine devlet toplum ikiliğine vurgu yapıldığı, ancak devletin bir özne olarak toplumda mevcut olan iktidar

ilişkilerinden bağımsız, özsel bir potansiyele sahip olduğuna dayalı yaklaşımdır. Bu iki bakış açısı devletin kapitalist toplum ilişkilerinin vücut bulduğu bir bütünlüğün ifadesi olduğunu, dolayısıyla devletin tanımlanmasında toplumsal sınıfların etkili olduğunu göz ardı etmektedir. Bu yönüyle her iki bakış da, toplumsal sınıfın üzerini örten ve devleti monolitik bir yapıya dayandıran bir anlayışı yansıtmaktadır. Dolayısıyla, aynı zamanda kurumsal bir maddiliği de olan devlet, toplumdaki güç ilişkilerinin tam da merkezini oluşturmaktadır. Bu açıdan düşünüldüğünde, devletin dönüşümü devlet aygıtları bünyesindeki güç dönüşümünü yansıtmaktadır. Temelde iki mekanizmanın hakim olduğu bu süreç, bir yandan yeni kurumların yaratılmasını, diğer yandan ise devlete ait kurumların yeniden işlevselleştirilmesini içermektedir (Akçay, 2009).

Günümüzde neoliberalizmin hâkim olduğu bu yeni düzende, liberalizmin savunduğu hakem devlet anlayışından uzaklaşmış, devletin piyasa karşısında pasif bir rol üstlendiği liberal anlatının aksine, devlet piyasa ekonomisinin yeniden yapılandırılması bağlamında işlevsel ve kilit bir konumda karşımıza çıkmaktadır. Devlet bu süreçte bizzat ana aktör durumundadır. Her ne kadar piyasalaşma ve kamusalılığın gözden düşmesi sonucunda pek çok alandaki özelleştirmelerin de etkisiyle devletin gücünün giderek zayıflamakta olduğu izlenimi oluşuyor olsa da, aslında neoliberalizmde devlet adeta yeni bir forma bürünerek çok daha güçlü ve çok daha otoriter bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada, devlet liberalizmde iddia olunduğu üzere bekçi, hakem devlet anlayışının bir uzantısı olarak geri çekilmek şöyle dursun, piyasa düzeninin işleyişini düzenleme ve bu anlamda devamlılığını garanti altına alma anlamında temel aktör konumuna yükselmiştir. Neoliberal devlet üstlenmiş olduğu bu aktif rol aracılığıyla, piyasa ekonomisinin topluma her anlamda nüfuz etmesi doğrultusunda müdahalelerde bulunmaktadır. Böylelikle devlet sosyal güvenlik, kentleşme, emek siyaseti gibi toplumsal, siyasal ve iktisadi yaşamı belirleyen pek çok farklı alanda sürece bizzat müdahil olmakta ve bu politikaların merkezi

karar alma mekanizmalarının baskın olduğu bir çerçevede yürütülmesini sağlamaktadır (Butler, 2018: 311-312).

Neoliberal dönemde devletin giderek artan etkisi ve dolayısıyla merkezileşmenin politik inşa sürecinde giderek etkisini daha fazla hissettiriyor olması, kaçınılmaz olarak beraberinde otoriter bir yönetimsellik anlayışını getirmektedir. Neoliberal devletin bir yansıması olan otoriter yönetimsellik anlayışı, sürecin devamlılığı açısından toplum nezdinde sürekli olarak bir meşruiyet sorunuyla karşı karşıyadır. Tam da bu noktada popülizm neoliberalizmin imdadına yetişmektedir. Böylelikle neoliberal otoriter yönetim anlayışına rağmen, halkın neoliberal piyasa ekonomisi doğrultusunda kazanılması, iknası ve mobilizasyonu sağlanmaktadır. Bir diğ er ifadeyle, neoliberal devlet süregelen meşruiyet sorununu çözmek ve sürecin kitleler nezdinde benimsenmesi açısından popülist siyaset tekniklerinden beslenmektedir. Neoliberal devletin odak noktasını oluşturduğu bu yeni piyasa düzeninde popülizmin işlevi, demokratik siyasetin şemsiyesi altında otoriterliğin baskın olduğu bir formda halkın mevcut hoşnutsuzluklarının mobilizasyonu bağlamından hareketle değerlendirilmelidir. Bu yönüyle popülizm, halkın piyasa ekonomisinin gereklilikleri doğrultusunda yönlendirilmesinde kilit önem arz etmektedir. Böylelikle popülist siyaset, neoliberal değerlerin toplumun bütününe kuşatan bir ağ şeklinde örgütlenmesinde, bu değerlerin toplumun genelinin çıkarına olduğu iddiasıyla bireylerin disiplin altına alınmalarında pekiştirici bir rol üstlenmektedir. Bu açıdan neoliberal devlet, hem otoriter hem de popülist olma vasfı ağır basan bir yönetimselliğe işaret etmektedir.

Neoliberal devletin bünyesindeki bu otoriter popülist eğilim, Poulantzas'ın belirttiği üzere, kapitalist “halkçı-sınıf” devletinin bir egemen sınıflar devleti olmasıyla ilişkilidir:

“Bu devletin temel çelişkisi böylelikle, bir sınıf devleti olmasına karşın, tüm halkın devleti olduğunu ‘söylemesinden’ değil, tam da kendisini bizzat kendi kurumlarında, kurumsal olarak sınıflara bölünmemiş olarak saptanan bir toplumun “sınıf” (politik örgütlenmesine katkıda bulunduğu egemen sınıflar) devleti olarak sunmasından kaynaklanır. Kendisini burjuva sınıfının devleti olarak sunarken, tüm ‘halk’ın bu sınıfın parçası olduğunu ima eder” (Poulantzas, 2014: 218)

Günümüzde neoliberal politikalar söz konusu olduğunda devletlerin otoriterleşmesi genel olarak bütün dünyada gözlemlenen bir duruma işaret etmektedir. Ancak burada özellikle altı çizilmesi gereken nokta, otoriter neoliberalizmin sadece çıplak şiddete dayalı politikalarla sınırlı olarak düşünülmemesi gerektiğidir. Bu anlamda neoliberal otoriter devlet, bazı durumlarda çıplak şiddetin yerini alan, bir şekilde çıplak şiddeti ikame etmek üzere, kitlelerin sistem karşısındaki çaresizliklerinden yararlanan, pek çok açıdan kitlelerin muhtaçlıklarından beslenen birtakım politikalar aracılığıyla da kendini gösterebilmektedir. Bir diğer deyişle, neoliberal otoriter politikaları rızanın zor ile birbirini bütünlediği bir düzlemde değerlendirmek daha anlamlı olacaktır. Burada rıza, zoru ikame etmenin de ötesinde, zordan beslenen ve bizatihi zorun örtük halini temsil eden ikna mekanizmalarını işaret etmektedir. Bu yönüyle rıza tümüyle iknaya dayalı birtakım politikaların ifadesi olmaktan ziyade, belli açılardan zoru da kapsamaktadır. Böylelikle neoliberal otoriter siyaset anlayışında rıza ve zor birbirini dışlayan, ayrık kavramlar olmak yerine, birbirini bütünleyen ve tamamlayan kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Neoliberal otoriter devlet tarafından uygulanan politikaların hem zor hem de rızayı içerecek şekilde değerlendirilmeye açık olması, aynı zamanda yasallık zemininden de temellenen bir zor anlayışını içeriyor olmasından kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, otoriter neoliberal siyaset anlayışında devlet, piyasa ekonomisinin sürekliliği

doğrultusunda yasaları yeniden yapılandırmaya yönelik bir eğilim içerisinde. Hatta çoğu zaman devlet bu amaca yönelik olarak mevcut yasal işleyişi göz ardı etmekten de çekinmemektedir. Dahası, yasal işleyişin piyasa değerleri doğrultusunda yeniden yapılandırılmasıyla, neoliberal otoriter devletin meşruluk temelleri de sağlamlaştırılmaktadır (Bruff, 2018: 96). Yine benzer bir şekilde, neoliberal otoriteryanizmde çıplak şiddetin yanı sıra, yasal yeniden yapılanmayla ilişkili olarak idari yeniden yapılanma boyutlu bir şiddet anlayışının da var olduğunu iddia etmek mümkündür. Burada söz konusu olan, karar alma süreçleri bağlamında bir yeniden yapılanmadır. Bir diğer deyişle, devlete bağlı kurumlarda idari mekanizmanın yeniden düzenlenmesi doğrultusunda piyasanın işleyişinin sürekli kılınması çabasıdır ve bu da piyasanın keyfiliğine bırakılmayacak kadar önemlidir.

Kapitalizmin bu güncel aşamasında otoriter devleti ve otoriter devletin inşası sürecinde sınıfsal ilişkileri değerlendirmek, popülist siyaset bağlamındaki dönüşümü anlamak açısından önemlidir. Bu noktada Nicos Poulantzas'ın "otoriter devletçilik" (Poulantzas, 2006) kavramsallaştırması ufuk açıcı bir bakış açısı sunmaktadır:

"Halihazırdaki evrenin tamamı siyasi bunalım ile devletin bunalımına özgü cinsi öğelerin özel bir yoğunlaşmasıyla belirginleşmektedir, bu yoğunlaşmanın kendisi de kapitalizmin ekonomik bunalımıyla eklemlenmektedir...Otoriter devletçilik aynı zamanda da bu bunalım öğelerinin yoğunlaşmasının sonucu ve bu yoğunlaşmaya bir cevap olarak kendini göstermektedir" (a.g.e.: 231)

Poulantzas'ın ifade ettiği üzere, otoriter devletçilik söz konusu olduğunda, devlet ekonomik ve toplumsal yaşama dair tüm alanlardaki etkisini arttırmakta, bu durum ise, demokrasinin kurumlarında çöküşe ve bu anlamda da özgürlüklerin kısıtlanmasına yol açmaktadır (Poulantzas, a.g.e.: 227-228).

“otoriter devletçiliğin yüzeye çıkışı ne yeni bir faşizmle ne de bir faşizan süreçle özdeşleştirilebilir. Bu devlet gerçek bir istisnai devletin yeni biçimi olmadığı gibi, kendi başına böylesi bir devlete doğru geçişin formu da değildir. *Burjuva cumhuriyetinin mevcut evredeki yeni “demokratik” formunu temsil etmektedir*⁹”¹⁰ (a.g.e.: 234)

Otoriteryanizmi “kapitalist devletin yeni biçimi”, bir diğer deyişle, otoriter devleti kapitalist devletin güncel ve yeni normal olarak ifade eden Poulantzas’ın yeni normal ile kastettiği, kapitalist devlete dair yaşanan dönüşümün olgusal parametrelerle sınırlı kalmadığı, ancak aynı zamanda devletin yapısal ve sınıfsal boyutuna ilişkin geçirdiği dönüşümün de dikkate alınmasının gerekliliğidir. Dolayısıyla “otoriter devletçilik, sınıfsal ilişkilerde yaşanan dönüşümle birlikte devletin rolünün içerik ve kapsam olarak yeniden biçimlendiği, sınırlarının değiştiği bir ‘devlet biçimi’ dönüşümüne denk düşmektedir” (Karahanoğulları ve Türk, 2018: 408).

Devletin yapısal boyuttaki dönüşümü ile söz konusu olan, yürütmenin yasama karşısında baskın hale gelmesi ve bunun sonucunu olarak da, yasamanın yasa yapma vasfının yürütmeye devridir. Poulantzas’ın ifadesiyle, “otoriter devletçilik yürütme erkinin dorukları tarafından yüksek idareye el konulması ve yürütmenin idare üzerinde artan siyasi denetimiyle belirginleşir” (Poulantzas, 2006: 251). Bu durum parlamenter demokrasinin gerekleri olan temel yasama faaliyetlerinin etkisinin azaltılmasını ve bunun olağan bir yansıması olarak da, siyasi partilerin pasif konuma getirilerek halkın karar alma

---

⁹ İtalikler yazara aittir.

¹⁰ “Otoriter devletçilik, totalitarizmden farklı olsa da, yeni türden bir faşizmle ya da bir faşistleştirme süreciyle özdeşleşmesi mümkün olmasa da, yine de daha önceki demokratik devlet formlarından ayrılmaktadır. Sadece dağınık faşizan tohum ya da öğeler içermekle kalmamakta, yanı sıra bunların devlete koşut ve sürekli düzenekler halinde organik bütünleşmesini de kristalleştirmektedir. Bunlar egemen sınıflar tarafından basitçe yedekte tutulan düzenekler olmayıp, iktidarın güncel icrasında ve işleyişinde resmi devletle sürekli bir biçimde kesişen araçlardır” (Poulantzas, a.g.e.: 269).

mekanizmalarına olan katılımlarının giderek sınırlandırılmasını beraberinde getirmektedir:

“otoriter devletçilik partilere hiçbir seçiş bırakmamaktadır: ya devlet idaresine bağımlı olacaklar, ya da oradan oraya nüfuz etmekten vazgeçeceklerdir. Yurttaşlar idare ile doğrudan bir çatışmaya zorlanmaktadır ve kendilerini devlet idaresi içinde temsil etmek zorunda olan partilere karşı, oy verme dışında, genel bir soğukluk sergilerler. Bu durum, esasen özgürlüklere yönelik çok büyük kısıtlamalar içermek dışında, iktidarın olası bir Bonapartizm’e sürüklenmesinin koşullarını da yaratmaktadır” (Poulantzas, a.g.e.: 260)

Parlamento düzeyindeki yetkinin azaltılması ve bu yetkinin yürütme ve beraberindeki bürokratik işleyişe olan devri ister istemez yasallıktan kopuşu ve yönetimin kişiselleşmesini gündeme getirmektedir. Burada söz konusu olan, yasallığı temel alan devlet meşruiyetinden yürütmenin temsilcisi konumundaki liderin kişisel niteliklerini ve karizmasını merkeze alan bir meşruiyet anlayışına doğru bir kayıştır. Yürütmenin ön planda olduğu bu yönetim anlayışı ise, yasallıktan kopuşun uzantısı olarak hukuk devletinin zayıflamasına, yönetimin daha ziyade keyfiyet temelinde işler hale gelmesine yol açmaktadır (Karahanoğulları ve Türk, 2018: 409-410). Böylelikle parlamentonun geri planda bırakıldığı, bunun sonucu olarak yasallığa dayalı bürokratik usul ve yöntemlerin göz ardı edildiği, dolayısıyla yargının işlerliği açısından sekteye uğratıldığı ve yürütmenin baş tacı edildiği neoliberal otoriter devlet, demokrasi anlamında çok büyük dönüşümlerin işaretçisidir:

“Bu dönüşümler kitlelerin siyasi karar merkezlerinden hızla dışlanmasında, devletin toplumsal yaşamın bütününe istila ettiği bir anda devlet aygıtları ile yurttaşların ayrılmasında ve aralarındaki büyüyen mesafede, devletin erişilmemiş bir dereceye varan merkeziyetçiliğinde, ‘katılım’ girişimleri

aracılığıyla kitleleri yaygın bir biçimde zapturapta alma eğilimlerinde, kısacası siyasi düzeneklerin artan otoritarizmde özetlenmektedir....bu otoritarizm yalnızca bürokratik idareyi ve onun da ötesinde devlet aygıtlarının tamamını ilgilendirmemektedir, sadece örgütlü fiziki baskının artmasında ya da güçlendirilmiş bir ideolojik yönlendirmede de yatmamaktadır. Yeni iktidar tekniklerinin devreye sokulmasıyla, iktidarın icra edildiği toplumsal bedene yeni bir maddilik kazandırmayı hedefleyen bir dizi uygulamaların, kararların, dayanakların düzenlenmesiyle olumlanmaktadır” (Poulantzas, 2006: 268)

Demokrasinin gidişatı doğrultusunda pek çok açıdan kayıpların olduğu bir yapılanmanın ifadesi olan neoliberal otoriter devletçilikte kapitalist devlet tipinin iki temel işlevi öne çıkmaktadır. Devlet bir yandan sınıfsal aidiyetleri ısrarla görmezden gelme, çözme çabası doğrultusunda ayrıştırıcı bir eğilim içerisindeyken, diğer yandan ise, halkı bir bütün olarak temsil etme iddiasıyla birleştirici bir işlev üstlenmektedir. Devlet bu süreçte sadece toplumda mevcut olan sınıfsal ayrımları göz ardı etme gibi bir tutum içerisinde değildir, aynı zamanda söz konusu sınıfsal ayrımları perdeleyici bir işlev de görmektedir. Neoliberal piyasa sistemi ile daha da billurlaşan toplumsal adaletsizlik sonucu gittikçe yoksullaşan toplumsal kesimleri sınıfsal aidiyetlerinden kopartmaya yönelik çeşitli mekanizmalarla onları sistem karşısında pasifleştirme, sindirme eğilimindedir. Sınıfın yerine bireyi temel alan bir anlayışın da yansıması olan bu süreçle birlikte, diğer taraftan ise, devlet toplumu kucaklaştırma yönünde bir iddiayla toplum bünyesindeki eşitsizliklerin üstünü örtme, perdeleme çabasıdadır. Bu doğrultuda devlet toplumun genelinin temsiline soyunur. Sonuç olarak, kapitalist devlet bu ikili işlevi sayesinde kitleleri ikna etme yolunda birleştirici bir görünüm kazanmaktadır. Aynı zamanda iktidar bloğunun siyasal çıkarları üzerinden düşünüldüğünde de, söz konusu çıkarların organizasyonu bağlamında devletin bu birleştirici görünümü devam etmektedir (Karahanoğulları ve Türk, 2018: 406-407).

Toplumdaki mevcut sınıfsal ayrımları görmezden gelme ve hatta bilakis bu ayrımların üstünü örtme çabası içinde olan neoliberal kapitalist devlet, aynı zamanda toplumu kucaklama doğrultusunda da dikkate değer bir eğilim sergilemektedir. Bu noktada neoliberal devlet belli bir tür milliyetçiliğe de ihtiyaç duymaktadır. Rekabetçi devlet anlayışının bir uzantısı olarak da değerlendirilebilecek bu durumu şöyle özetlemek mümkündür:

“Dünya pazarında rekabetçi bir aktör olarak faaliyet göstermek zorunda bırakılan ve olabilecek en iyi iş iklimini arayan neoliberal devlet, başarılı olabilmek için milliyetçiliği harekete geçirir. Rekabet, küresel konum mücadelesine gelip geçici kazananlar ve kaybedenler yaratır; bu da kendi içinde bir milli gurur ya da ulusal ruh arayışı kaynağı olabilir” (Harvey, 2015: 93).

2.5.1. 2008 Finans Krizi ve Neoliberal Otoriter Devletin İnşası

Neoliberal çağın kriz kaynağı finansal krizlerdir. 2008 Finans Krizi bunun en iyi örneğidir. Öncelikle kriz ABD finans sistemi bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır, ancak daha sonra 2008’de finansallaşmanın uluslararası yapısından dolayı ve kriz ile birlikte daralan dış ticaret nedeniyle başta Avrupa olmak üzere pek çok çevre ülke ekonomisini de etkisi altına almıştır. Küresel ticaret hacminin ivme kaybetmesiyle ülkelerin reel sektörlerinde gerilemeye yol açan, işsizliği arttıran ve bunun sonucunda da büyüme rakamlarında düşüşe neden olan kriz, ABD ve AB tarafından şişirilen finans balonunun patlamasıdır. Krizin kökeninde ABD’nin 2001 yılında karşı karşıya kaldığı krizi sonlandırmak amacıyla faizleri düşürmesi ve bu yolla yoksul halkın borçlanarak ev sahibi olmasının yolunu açması bulunmaktadır. Daha doğrusu, başlangıçta düşük faiz oranlarıyla seyreden ekonomi zamanla enflasyonist bir baskı altına girme eğilimi içerisine

girince faiz oranlarının yükselmesiyle yoksul halkın almış olduğu kredileri ödeme güçlüğü çekmesi sonucu kriz patlak vermiştir (Kazgan, 2016: 87). Aynı zamanda *mortgage krizi* olarak da bilinen bu kriz, konut piyasasıyla finansallaşmanın iç içe olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Üretmeden kâr etmeye dayanan finansallaşma, günümüzde kapitalizmin en kapsamlı tanımlayıcısı haline gelmiştir. Burada söz konusu olan, kapitalizmin finansallaşmasıdır.¹¹ Devlet finansallaşmada kilit bir role sahiptir, zira devletin aktif ve sürekli müdahaleleri sayesinde ki, finansallaşma kapitalist gelişme çerçevesinde bugünkü konumuna ulaşabilmiştir. Aynı zamanda devlet finansal dolaşım ve akışkanlığı düzenlemek ve garanti altına almak anlamında da önemli bir işleve sahiptir. Hatta devletin risk idaresi anlamında finansallaşma açısından oldukça yaşamsal bir yeri vardır (Lapavit, 2013: 794).

2008 Finans krizi ile birlikte kapitalist devletin işleyişinde birtakım dönüşümler meydana gelmekle birlikte, özellikle devletin yeniden düzenlenmesi bağlamında pek çok anlamda otoriter bir yönetimsellik anlayışının yükselişe geçtiğini iddia etmek mümkün. Bruff'un da dile getirdiği üzere, "Otoriteryen neoliberalizm, 2007 öncesi neoliberalizminden tamamen kopuşu simgelemese de, otoriterleşme eğilimlerinin anayasal ve yasal mekanizmaların yönlendiricisi olması ve hegemonya için rıza üretiminin bir kenara bırakılmasıyla ön plana çıkması bakımından ayrıksıdır" (Bruff, 2018: 96). Genel itibarıyla, krizler kapitalist devlet ve sağ siyasete önemli bir kendini yenileme imkânı sunmaktadır. Krizler kapitalist ekonominin yeniden düzenlendiği dönemlerdir. Dolayısıyla kapitalizmde krizler sınıfsal ilişkilerin yeniden düzenlenmesi açısından oldukça önemlidir. Kapitalizmin önemli bir bileşeni olan krizleri kapitalist sınıf bir çeşit manipülasyon aracı olarak kullanmaktadır (Durmuş, 2012:40). Dolayısıyla kapitalist

---

¹¹ "Finansallaşmada yoğunlaşma, 1971'de doların altın bağından kopması ve özellikle 1980 yılında Reagan ile Thatcher'ın dünyaya sunduğu 'kurallardan arınma' (*deregulation*) hareketiyle ivmelendi" (a.g.e.:126).

devlet krizler vasıtasıyla sınıfsal ilişkileri yeniden düzenlenme ve toplumu bu doğrultuda yönlendirme fırsatı bulmaktadır. Neoliberalizmde devlet kriz boyunca sermayenin gelişimi doğrultusunda süregelen müdahalelerine devam etmekte ve hatta bu müdahalelerini çok daha ileri ve yoğun bir boyuta taşımaktadır.

“Devlet bugün –ve asgari versiyonunda değilken- birden ziyade iki defa müdahale eder. Birinci defada bankaları, finansı ve bizzat liberalleri kurtarmak için; ikinci defada ise nüfusa ilk müdahalenin politik ve ekonomik bedellerini ödemeyi dayatmak için. Birincisinde piyasalar lehine, ikincisinde ise topluma karşı” (Lazzarato, 2015: 81)

Lazzarato'nun bu ifadesinden de görüleceği üzere, kriz neoliberalizmde en gelişmiş aşamasında olan devlet kapitalizminin derinleştirilmesine yol açmaktadır. Bir diğer deyişle, neoliberal yönetimsellik kriz zamanlarında daha yoğun bir hal alır. Kriz zamanlarında ekonomi ile politikanın, ekonomi ile toplumun daha derin bir şekilde iç içe geçtiği bir süreç yaşanmaktadır. Böylelikle neoliberal yönetimsellik politika, ekonomi ve toplumsal arasındaki ilişkilerin eklemelenmesinden ortaya çıkmaktadır (Lazzarato, a.g.e.: 108-109).

Kriz aynı zamanda belirli bir yönetimselliğin dışavurumudur (Foucault, 2008). Kriz ile sınırları belirli bir hal alan yönetimsellik, ““esnek ve uyarlanabilir [bir] mevzuatlar dizisi” aracılığıyla, bireyi, şu değil de bu tarzda davranmaya götüren bir alanı düzenlemeye sevk eder. Kriz bize yönetimsellik tekniklerinin dayattığını, bir kural haline getirdiğini, idare ettiğini, komuta ettiğini, emir verdiğini ve normalleştirdiğini gösterir... Kriz yalnızca ekonomik, toplumsal, politik değildir. Aynı zamanda ve öncelikli olarak ‘insan sermayesi’nde cisimleşen neoliberal öznel modelin bir krizidir. *Fordist ücretlinin yerine, bireyi bireysel bir girişim haline getirme, yeteneklerini sermayeleştirilecek ekonomik kaynaklar olarak yönetme suretiyle, kendinin girişimcisini getirme projesi, subprimes*

krizine gömülmüştür” (Lazzarato, 2015: 10-13). Dolayısıyla neoliberalizmde liberalizmin *homo oeconomicus* anlayışından ayrışma görülmektedir. Neoliberalizmde *homo oeconomicus*, bir mübadelenin ortağı olmaktan çıkarak kendi kendinin girişimcisi, sermayedarıdır (Foucault, 2008: 226). Ücret karşılığı çalışan bir işçi için artık ücret yalnızca emek gücünü satmakla sınırlı kalmamakta, aynı zamanda özel bir tür sermaye olan yetenek, beceri ve bilgisinden kaynaklanan bir kazancın da ifadesi olmaktadır. Böylece bu anlayış çerçevesinde ücretli işçi, bundan böyle bir fabrikaya bağımlı olan bir çalışan konumunda değildir, kendi yatırım kararları üzerinde nihai olarak sorumlu olan ve bu doğrultuda artı değer üretme çabası içinde olan kendi kendinin girişimcisidir. Sonuç olarak, neoliberalizm liberalizmden sadece devlet ile ekonomi arasındaki ilişkinin tanımlanması açısından ayrılmamakta, ancak aynı zamanda kendine has bir *homo oeconomicus* anlayışıyla da farklılaşmaktadır. Liberalizmde rasyonel yönetimin belirleyicisi bireyin özgürlüğü iken, neoliberalizmde devletin sahip olduğu rasyonalite bireylerin rasyonel davranışları ile ilintilidir. Liberalizmdeki özgürlük algısından farklı olarak, neoliberalizmde yapay bir özgürlük tasavvuru bulunmaktadır ve bunun sonucu olarak, bireylerin rasyonel davranışları girişimci ve rekabetçi yönlerinin yansımasıdır. Böylelikle bireyler yaşamlarını belirli bir girişimcilik formunda yaşamaları için teşvik edilirlerken, aynı zamanda devletin sorumluluk alanları daraltılarak, bireylerden sorumlu ve rasyonel olmaları beklenmekte ve bu yolla devletin kendini çektiği bu sorumluluklar alanı bireylerin omuzlarına yüklenmektedir (Lemke, 2010: 199-202).

“Pazardaki kişisel ve bireysel hürriyet garanti edilmekle birlikte her birey kendi eylemlerinden ve refahından sorumlu ve mesul tutulur. Bu prensip refah, eğitim, sağlık ve hatta emekli aylığı alanlarına kadar uzanır. Bireysel başarı girişimcilik meziyetlerine, başarısızlık kişisel başarısızlıklara (örneğin bireyin kendi insan sermayesine yeterince eğitim yatırımı yapmamasına) yorulur, sistemin herhangi bir özelliğine (örneğin genellikle kapitalizme atfedilen sınıfsal dışlamalara) atfedilmez” (Harvey, 2015: 73)

Kriz aynı zamanda toplum nezdinde belli bir suçluluk ve sorumluluk hissiyatına yol açar. Burada söz konusu olan, iktidarın toplumun borçlu olduğuna dair bir algı oluşturma çabasıdır. Burada amaç, topluma yönelik bir borç belleğinin inşasıdır. Dolayısıyla, iktidarlar kriz esnasında sadece bireylere değil, halkın tümüne yönelik bir borç belleği inşa etme çabasındadırlar. “Devletler, piyasalar, medyalar tarafından kullanılan ekonomik ve söylemsel şiddet, halkların bu borç belleğinin üretilmesine, suçluluk duygusu, huzursuzluk ve sorumluluğu içselleştirmeyi reddetmeye karşı direnişle doğru orantılı görünmektedir” (Lazzarato, 2015: 35). Gilles Deleuze’un yerinde ifadesiyle, “İnsan artık kapatılmış değil, borçlandırılmış insandır” (Deleuze, 2013: 191, akt. Lazzarato, a.g.e.: 51). Bu noktada neoliberalizm tarafından savunulan piyasaya dayalı özgürlük anlayışını borcun özgürlüğü olarak da düşünmek mümkündür, zira yaratılmak istenilen bir “borç toplumu”¹²dur ve borç toplumuyla amaçlanan, toplumun borçluluk üzerinden neoliberal piyasa değerleriyle terbiye edilmesi, bir şekilde hizaya getirilmesidir:

“Sermayenin mantığına ve onun kârlılık, verimlilik, suçluluk kurallarına, tam da bunların altına borçlandırılmış olarak girmekten daha iyi bir hazırlık olabilir mi? Bedenlere ve zihinlere alacaklıların mantığını yerleştiren *borç yoluyla terbiye*, sermayenin ritüellerine ideal bir başlangıç değil midir” (Lazzarato, a.g.e.: 51)¹³

---

¹² “Amerikalı öğrenciler finansallaşmış toplumun idealini temsil eder. Bu sosyal grup, bir borçlular çoğunluğu ile zengin bir alacaklılar azınlığından oluşmuştur. Bilginin üretilmesinde, sınıf ayrımı artık kapitalistler ile ücretliler arasındaki karşıtıktan değil, borçlular ile alacaklılar arasındaki ayırmadan geçer... Öğrencilerin borçlandırılması 70’li yıllardan itibaren uygulanan neoliberal stratejinin örnek bir tezahürüdür: Sosyal hakların (eğitim, sağlık, emeklilik vs. hakkı) yerini krediye erişim, yani borç sözleşmesi yapma hakkı alır. Artık emeklilik için katkı havuzları değil, emeklilik fonlarına kişisel yatırımlar; ücret artışları değil, tüketim kredileri; sosyal güvenlik değil, bireysel sigortalar; lojman hakkı değil, ev kredileri vardır. Sosyal politikaların bu bireyselleştirilmesi süreci, *welfare state*’in kökten bir değişimini getirir” (a.g.e.: 55).

¹³ İtaliye yazara aittir.

2008 Finans krizi ile birlikte pek çok ülkenin otoriter eğilimleri ağır basan yönetimlere geçmesi bir tesadüf olmasa gerek. Kriz sonrası gözlemlenen bu otoriterleşme eğilimi kaçınılmaz bir gelişme olarak değerlendirilmemelidir. Neoliberal devlet kapitalizmin gereksinimleri doğrultusunda hareket ederek otoriterleşme yönünde müdahalelerde bulunmuştur. Neoliberal devletin bu müdahalelerinde kriz öncesi süregelen durumu da dikkate almak gerekir. Bu açıdan düşünüldüğünde, kriz öncesi ve sonrasını “iyi kapitalizm”in “kötü kapitalizm”e dönüşmesi olarak okumak yerine, neoliberalizmin ivme kazanması, bir diğer deyişle, neoliberalizmin yoğunlaşması, derinleşmesi olarak değerlendirmek daha anlamlı olacaktır (Bruff, 2018: 99-100). Sonuç olarak, 2008 krizi ile birlikte söz konusu olan eğilim neoliberalizmden uzaklaşma yönünde değil, ancak tam tersine neoliberal değerlerin çok daha derinlikli olarak topluma nüfuz etmesidir. Bu süreç mikro düzeyde değerlendirildiğinde ise, bireysel yükümlülüklerin artmakta olduğu gözlemlenebilir. Bunu da bireysel olarak gittikçe artan borçlanma eğiliminden anlamak mümkündür. Dolayısıyla krizin yükümlülüğünü, giderek büyüyen bir borç sarmalı içerisinde kalan birey ve finansallaşma sürecinin garantörü olarak devlet üstlenmiştir. Böylelikle, finansallaşma dünya ekonomileri açısından bir yandan yüksek katma değer getirisi anlamına geliyorken, bir diğer yandan ise, kriz yaratan bir iktisadi olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Kazgan, 2016: 79).

2008 krizi sonrası otoriterleşen devlete benzer bir şekilde, 1970’ler Britanyası’nın karşı karşıya kaldığı krizler de o dönemin siyasi ajandasına damgasını vuran “Thatcherizm”i ortaya çıkartmıştır. Stuart Hall’un söz konusu dönemi açıklamak üzere ortaya koyduğu kavram olarak “otoriter popülizm” (Hall, 1985), devlet düzeyindeki otoriterleşmeyi bütünüyle bir şekilde birtakım kültürel değerler üzerinden halkın bağrından yeşeren popülist rıza üretimini ifade etmektedir. Hall, “otoriter popülizm” kavramsallaştırmasını halkın taleplerinin ve hoşnutsuzluklarının, “popülist” bir mobilizasyondan farklı olarak, sahici bir şekilde mobilize edilmesini açıklamak üzere kullanmaktadır. Bu bağlamda

Thatcherizm toplumsal formasyonun inşası anlamında belli açılardan toplumda hegemonya kurmuştur. Özellikle de politik, ideolojik liderliği elde etmek üzere sivil toplumu kazanmak anlamında verilen çabalar önemlidir, zira Thatcherizmin savunucuları sadece devlette hegemonya oluşturma çabalarının tek başına yeterli olmadığını, ancak aynı zamanda sivil toplum alanında da üstünlük elde etmek gerektiğini ortaya koymuşlardır. Bu noktada Antonio Gramsci'ye (Özgüden, 2015) referansla, yeni bir ortak duyunun oluşması önemlidir (Hall, 1985: 118-119). Bruff'un ifadesiyle:

“Otoriteryan popülizm kavramı, yukarıdan otoriterliğe kayışla beraber, ‘tabandan popülist bir yayılım tarafından öncülük edilen, ilişkilendirilen ve bir bakıma meşrulaştırılan bir değişimdir... Bu husus genelde ‘ahlaki panik’in ardından şekillenir... Tüm bunlar otoriteryan kapatma için parıltılı bir popülist rızanın üretimine hizmet etmiştir” (Bruff, a.g.e.: 97)

Thatcherizm böylesi bir popülist eğilimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu noktada Britanya’da 1970’lerde yaşanan krizlerin sonucu olarak çok daha yoğun bir şekilde yaşanan sınıfsal eşitsizliklere rağmen, Thatcher devletin müdahalelerinin karşısında yer alarak halkın yanında olduğu izlenimini vermiş ve böylelikle halk ile arasında geleneksel değerlere dayalı bir bağ oluşturmayı başarmıştır. Aynı zamanda bu dönemde İngiltere’de toplumun büyük bir bölümü krizler sonucu oluşan otorite anlamındaki zayıflamanın, bir diğer deyişle toplumsal çözülmenin panzehiri olarak Thatcherizmi benimsemiştir. “Bu durum özellikle yasa ve düzen fikri ile bağlantılı ‘daha fazla polis, daha ağır cezalar, daha iyi aile disiplini, sosyal çözülmenin belirtisi olarak suç oranının artması’ gibi konularda görünür olurken, halkı kanunsuzluğun patlak vermesi sonucunda tehlikede olan medeni davranış normlarını korumak için bir otoriteye ihtiyaç olduğu fikrinde birleştirmeyi amaçlamaktaydı” (a.g.e.: 97). Böylelikle Thatcher, halkın içinde bulunduğu kriz

koşullarında ülkede yasal düzeni korumak ve zayıflayan otoriteyi sağlamlaştırmak iddiasıyla iktidara gelmiştir.

2.5.2. Neoliberalizm ve Borç Toplumu

Borç, günümüz toplumunda finansallaşma ile birlikte öne çıkan kavramlarından biridir. Neoliberal piyasa ekonomisinin temel bileşeni olan finans ile birlikte borçlu-alacaklı ilişkisi ön plana çıkmıştır. Finansallaşmanın sonucu olarak gündeme gelen borçluluk, neoliberal ekonomik yeniden yapılanmanın kaçınılmaz bir sonucudur. Dolayısıyla günümüzde yaşanmakta olan neoliberalleşme süreci, borç mantığı üzerinden şekillenmektedir. Genel hatlarıyla finans ekonomisi olarak da adlandırılan “borç ekonomisi” üzerinden neoliberal dönemde bitmek bilmeyen bir borç sarmalı ortaya çıkmıştır. Finansallaşmanın doğrudan uzantısı olarak ortaya çıkan “borç ekonomisi”, günümüzde neoliberal piyasa sisteminin devamı açısından adeta bir zorunluluk halini almıştır. Finans ekonomisi kapsamında borç ve borcun yönetimi ile neoliberal piyasa düzeninin sürdürülmesi ve derinleştirilmesi amaçlanmaktadır (Lazzarato, 2020: 20-23). Dolayısıyla borcun günümüzde kapitalizmin gelişimi açısından kilit bir işlevi bulunmaktadır.

Borçluluk temelde iki hat üzerinden gerçekleşmektedir. Birincisi, devletlerin borçlanmasıyla ilişkili olarak kamusal düzeyde gerçekleşen borçluluktur, diğeri ise bireylerin borçlanması anlamındaki özel borçluluktur. Günümüzde yükselişe geçen tüketim oranları ile beraber hem kamusal hem de bireysel boyutta borçluluk oranları artmaktadır. Artan borçluluk oranları aynı zamanda bireysel ve kolektif öznelliklerin üretimi ve yönetimi anlamında borcun araçsallaştırılmasını ortaya çıkarmıştır:

“...alacaklı-borçlu ilişkisi sadece ‘toplumsal ilişkileri doğrudan etkilemek’ ile sınırlı kalmaz, çünkü bizzat kendisi çağdaş kapitalizmin en önemli ve evrensel ilişkilerinden biri olan bir iktidar ilişkisidir. Kredi ya da borç ve onun alacaklı-borçlu ilişkisi, özneliliğin üretilmesinin ve denetiminin özgül tarzlarını ima eden kendine has bir iktidar ilişkisi tesis eder (*homo economicus*’un özel bir biçimi: ‘borçlandırılmış insan’). Alacaklı-borçlu ilişkisi, sermaye-emek, refah devleti hizmeti-kullanıcılar, ticari işletme-tüketici ilişkileriyle üst üste biner ve kullanıcıları, emekçileri ve tüketicileri ‘borçlular’a dönüştürerek bu ilişkileri kat eder” (Lazzarato, a.g.e.: 25)

Neoliberal piyasa toplumunda borç yeni bir iktidar pratiğini işaret etmektedir. Burada söz konusu olan, alacaklının borçlu üzerindeki iktidarıdır. Borç, bireyin uzun erimli olarak sermayeye mahkûm edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Lazzarato’nun ifadesiyle, “‘Borçlandırılmış insan’ doğumundan ölümüne kadar, kendisine tüm hayatı boyunca eşlik edecek bir alacaklı-borçlu iktidar ilişkisine tabidir. Eskiden cemiyete, tanrılara, atalara karşı borçluysak da artık Sermaye ‘tanrı’sına borçluyuz” (Lazzarato, a.g.e.: 27).

Günümüzde “borçlandırılmış insan” ve “borç toplumu” üzerinden tanımlanan neoliberalizmin kendine özgü bir akıl tarzı, özne üretme tarzı ve bir davranış yönetme tarzı bulunmaktadır:

“Gerek şahıslar gerekse devletler çağdaş firma modeline göre düşünülmekte, gerek şahıslar gerekse devletlerin mevcut sermaye değerlerini azamiye çıkaracak ve gelecekte değerlerini artıracak şekilde hareket etmesi beklenmekte, gerek şahıslar gerekse devletler bunu girişimcilik, kendi kendine yatırım ve/veya yatırımcı çekme pratikleriyle yapmaktadır. Başka bir yol izleyen rejimler, en iyi ihtimalle mali krizlerle, para ve tahvil cinsinden kredi notunun düşürülmesiyle ve meşruluk kaybıyla, en uç durumda ise iflas ve tasfiyeyle karşı karşıya kalmaktadır. Keza başka arayışlara yönelen bireyler de en iyi ihtimalle yoksullaşma, itibar ve kredi-itibarını kaybetme, en

uç durumda ise sağ kalamama tehlikesiyle burun buruna gelmektedir”
(Brown, 2017: 24)

Neoliberal ekonomi öznel bir ekonomik yapılanmayı işaret etmektedir. Neoliberalizm, klasik liberalizmdeki mbadeleci ve üretici insan tipi yerine, özneleşme pratiklerini teşvik etmektedir. Borç ise belirli bir özneleşme tarzını, neoliberal *homo economicus*’u üretmektedir. Diğer bir ifadeyle, “zneliği doğuran, ehlileştiren, imal eden, biçimlendiren ve intibak ettiren borçtur” (Lazzarato, 2020: 30-31). Borçlu kendisini bireysel bir girişimci olarak görme eğilimindedir ve davranışlarını da bu doğrultuda sergilemektedir.¹⁴ Bu anlamda borçlu sürekli olarak kendisini mahcup, suçlu ve sorumlu hisseder. Dolayısıyla içerisinde yer aldığı iktidar ilişkilerini içselleştirir, iktidar ilişkilerine boyun eğme durumuna gelir. Borçlu kendisine dayatılan iktidar ilişkileri ile mücadele etmek şöyle dursun, söz konusu iktidar ilişkileri tarafından pasifleştirilir, sindirilir. Tam da bu noktada önemli bir hususun altını çizmek gerekir ki, o da Foucault’nun “benlik teknolojileri” ve “tahakküm teknolojileri” olarak yapmış olduğu ayırımıdır. “Benlik teknolojileri” bireylerin düşünceleri, bedenleri üzerindeki işlemler sonucunda bireylerin kendi kendilerini dönüştürmelerine dayanmaktadır ve bu açıdan düşünüldüğünde neoliberalleşmenin toplumu dönüştürme sürecini sadece tahakküm teknolojileri üzerinden değil, bu süreci aynı zamanda benlik teknolojilerini de göz önüne alarak anlamaya çalışmak gerekmektedir (Lemke, 2015: 36) .

Borç şimdiki zaman ile gelecek arasında bir köprü görevi görmektedir ve bu yönüyle de bireyin geleceğini ipotek altına almaktadır (Lazzarato, 2015: 58-59). Borç gelecekle kurulan özel bir ilişkinin ifadesidir ve birey bir borç sarmalı içerisinde geleceğini inşa

---

¹⁴ “Neoliberalizm, girişim mantığını kendiyle ilişki ya da hatta annenin bebeğiyle ilişkisi dahil, her türlü toplumsal ilişkiyi analiz etme, lme ve ele geçirmenin aracı haline getirerek daha da uzağa götürür. Bu bir yaşam politikasıdır (“*Vitalpolitik*”)” (a.g.e. 91).

etme çabasıdadır. Böylelikle borçluluk ve finansallaşma üzerinden sadece bugünün piyasaya dayalı iktidar ilişkileri meşruiyet kazanmış olmamakta, aynı zamanda bireylerin ve toplumların gelecekleri de piyasanın beklentileri doğrultusunda denetim altına alınmaktadır.

“Borç bir geri ödeme vaadidir ve dolayısıyla açık ve belirsiz zaman, olasılıklar mantığıyla öngörülüp denetlenemeyecek kadar kökten bir belirsizlik olarak gelecekle ilgilidir. Borç, zamanı kapatma ve ele geçirme, onun belirsizliğini ipotek altına alma, bütün yaratımı, bütün yeniliği zamanın elinden alma, onu normalleştirmeye dönük kapitalist dispozitifdir. Süre, zaman ve belirsizlik mübadeleye göre spesifik fark oluşturduğundan, borcun bitmemiş bir mübadele olduğunu söylemek yetmez. ‘Vaat edilebilecek bir hayvanı yetiştirmek’, ‘geleceği tanzim edebilmek’, ‘gelecek olarak kendinin sorumluluğunu üstlenmek’ anlamına gelir” (Lazzarato, a.g.e.: 73)

Günümüzde borç ilişkisi, ekonomik bir ilişki olmanın da ötesinde politik bir ilişki vasfı taşımaktadır. Sermaye kesimlerinin müdahaleleri üzerinden şekillenen borç ilişkisi, aynı zamanda iktidarın yönetilenlerin davranışları üzerinde uyguladığı bir güvenlik supabı olarak işlev görmektedir:

“...borç yalnızca ekonomik bir aygıt değildir, aynı zamanda hükümetin, yönetilenlerin davranışlarının belirsizliğini azaltmayı hedefleyen bir güvenlik tekniğidir. Yönetilenleri “söz vermek” (borcuna sadık kalmak) için eğiterek, kapitalizm ‘geleceği peşinen denetim altına’ alır, zira borç yükümlülükleri şimdiki davranışlar ile gelecekteki davranışlar arasında eşdeğerlikleri öngörür, hesaplar, ölçer, tesis eder. Bunlar borç iktidarının öznelik üzerindeki etkileridir (suçluluk ve sorumluluk) ve kapitalizmin şimdi ile gelecek arasına bir köprü atmasına olanak tanırırlar” (Lazzarato, 2020: 36).

Kitleler neoliberal düzende borç üzerinden kendilerini var etme çabası içindedirler. Neoliberalizmin bireyi kaçınılmaz olarak borcun kısılcıdadır. Borcun kitleler üzerindeki bu denetimselliği, aynı zamanda neoliberalizmin kitlelerin geleceklerine dair vaatlerini yansıtması açısından da önemlidir, zira neoliberalizm gelecek vaatleri üzerinden kendini konumlandırmış bir ekonomik yapılanmayı ifade eder ve bunu da finansallaşma ve borçluluk aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Böylelikle kitleler bir yandan mevcut durumda maruz kaldıkları ağır hayat şartları karşısında korunmuş olmakta ve dolayısıyla borçluluk toplumsal eşitsizlikleri perdeleyici bir işlev görmekte, diğer yandan ise, kitleler neoliberalizmin umut dolu gelecek vaadi doğrultusunda ortaya konulan iyimser tablo doğrultusunda yaşamlarına devam etmektedirler. Bir diğer deyişle, mevcut piyasa koşullarını katlanabilir kılmanın biricik yoludur borç. Hem bugünle hem de gelecekle kurulan ilişkiyi ifade etmektedir. Bu ise, kapitalizmin bu yeni aşamasını toplumun tüm kesimlerine ulaşan bir “borç refahı” ekseninde değerlendirmeyi gerektirir.

Günümüzde borç toplumundan söz edebiliyorsak, bunun en temeldeki nedeni neoliberal piyasa ekonomisinin yeniden yapılanmasının finansallaşma ile olan iç içeliği ve bununla ilişkili olarak, geniş toplum kesimlerinin piyasaya kazandırılmasını amaçlayan finansal içerilme stratejisidir. Finansal içerilme, toplumun geniş kesimlerine etki eden bir borçlandırma siyasetidir. Aynı zamanda bir kalkınma stratejisi bağlamında da değerlendirilebilecek finansal içerilme, giderek üretimden kopan sermayenin menkul kıymetleştirme doğrultusunda yeniden piyasaya kazandırılmasıdır. Bir diğer ifadeyle, burada söz konusu olan, üretim sermayesinin finans sermayeye dönüşümü çerçevesinde kitlelerin borç mekanizması aracılığıyla piyasaya kazandırılmalarıdır (Güngen, 2021: 14-15).

Borcun bireylerin tutum ve davranışları üzerinde belirleyici bir etkisi bulunmaktadır. Borç bireyler üzerinde adeta bir denetim mekanizması şeklinde işlemektedir. Söz konusu denetim en çok da bizzat borçlu bireyin kendisi üzerinde uygulamakta olduğu denetimdir. *Homoeconomicus*'un öznelleşmiş formu olan “borçlandırılmış insan”ın inşası belirli ideolojik ve etik kalıplar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Borç ekonomisinde birey suçluluk, vicdan azabı, sorumluluk hissiyatları doğrultusunda düşünmeye ve hareket etmeye sevk edilmektedir. Bir diğer ifadeyle, kendi kendinin girişimcisi konumundaki birey kendi sermayesinden sorumludur ve bunun sonucu olarak da kendisinin kötü yönetiminden dolayı suçlu hissetme eğilimindedir. Bu yönüyle borç ilişkisi, bireylerin öznelleşmesi doğrultusunda belirli bir etik-politik inşa sürecine dayanmaktadır:

“...alacaklı-borçlu ilişkisi ayrılmaz biçimde hem bir ekonomi hem de bir ‘etik’dir, çünkü borçlunun kendine teminat olabilmesi için, onu hem sorumluluğa hem de suçluluğa teşvik edecek bir hafıza, vicdan ve ahlak ile donatacak bir öznelleşmenin inşasının etik-politik sürecini gerektirir...”
(Lazzarato, a.g.e.: 39)

Benzer bir şekilde, borç ve borcun ödenmesi noktasında bireyin ahlaki açıdan değerlendirilmesi söz konusudur. Borçlu birey, bir diğer deyişle “borçlandırılmış insan”, borcunu geri ödeme yeterliliği üzerinden nitelendirilmektedir. Neoliberal ekonomide birey borcunu ödeme yeterliliğini göstermesi durumunda ahlaklı olma vasfını kazanır. Bireyler borcunu ödeme gücüne sahip olma / sahip olmama kriteri üzerinden sınıflandırılmaktadır (a.g.e.: 45). Bu ise, toplumu iki ulus olarak kamplaştırma yoluna giden neoliberalizmin toplum anlayışı ile oldukça uyumludur.

Bireyin borcunu ödemesiyle ilişkili olarak ahlaki bir boyut üzerinden değerlendirilmesinin yanı sıra, borç aynı zamanda bir özgürlük göstereni olarak da

karşımıza çıkmaktadır. Piyasanın çerçeveselendirdiği neoliberal özgürlük, borcun özgürlüğüdür. Burada kastedilen, borcun bireyleri kişiler arası borç ilişkilerinin boyunduruğundan kurtarmakta olduğudur. “Piyasa ve para aracılığıyla üretilen liberal ve neoliberal özgürlük, borcun özgürlüğüdür... ve eğer özgürsek bu artık borçlu olmadığımız ve artık asla olmayacağımız içindir” (Lazzarato, 2015: 51).

Bireylerin etik-politik inşa süreci üzerinden öznelleşmeleri, aynı zamanda bireylerin sermaye doğrultusunda terbiye edilmeleri sonucunu doğurmaktadır. Borç üzerinden mevcut statükonun ve iktidarın meşruiyeti anlamında toplum nezdinde kabul oluşturulmaya çalışılmaktadır ve dolayısıyla iktidar ilişkilerinin içselleştirilmesi amaçlanmaktadır. Bununla ilişkili olarak, bireyler neoliberal piyasa ekonomisinin gereklilikleri doğrultusunda disipline edilmekte, potansiyel muhalif kimliklerinden arındırılarak pasifleştirilmekte, sistemle uyumlu hale getirilmekte, bir diğer ifadeyle, neoliberal düzen açısından makbul, itaatkâr bireyler yaratılmaya çalışılmaktadır.

Finansallaşma ile devlet toplumdaki borç ilişkilerini düzenlemekle yükümlüdür. Bir diğer ifadeyle, devletin borç mekanizmasının dayandığı alacaklı-borçlu ilişkisini belirli bir kurumsal çerçeve etrafında düzenlemesi beklenmektedir. Bu noktada mevcut sınıfsal hiyerarşik düzenin korunması esastır. Devlet mevcut sınıfsal işleyişin korunması yönünde hareket etmektedir, bu doğrultuda müdahalelerde bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, devletin piyasa düzeninin gidişatını sağlama alma anlamında toplumdaki sermaye çevrelerinin lehine müdahalelerde bulunması şaşırtıcı olmayacaktır. Bu bağlamda devlet, sermaye kesimlerinin borçlarını kapatma yoluna dahi gidebilmektedir. Özellikle kriz zamanlarında devletin bu yöndeki müdahaleleri daha görünür olmaktadır. Örneğin, 2008 Finans Krizi’nde ABD’de krizden en çok etkilenen Lehman Brothers ve Goldman Sachs gibi şirketlerin kurtarılmasında devletin piyasaya olan müdahalesi etkili olmuştur.

Neoliberal piyasa yapılanmasının sürekliliği için elzem olarak görülen bu müdahaleler devletin sermaye yanlısı politikalar benimsediğinin açık bir ispatıdır.

Neoliberal politikalar söz konusu olduğunda, toplumun çoğunluğunu oluşturan yoksul ve güvencesiz kesimlerin en dezavantajlı kesimler oldukları yadsınamayacak bir gerçek olarak ortadadır. Sınıfsal hiyerarşinin en alt basamaklarında sürekli olarak yaşam mücadelesi vermek durumunda kalan bu toplumsal kesimler, normal zamanlarda sermaye tarafından elde edilen kârlara hiçbir şekilde ortak edilmedikleri gibi, krizler ortaya çıktığında ise, kemer sıkma politikaları doğrultusunda devletin müdahaleleri sonucunda sermaye çevrelerinin zararlarına ortak olmak durumunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla, kâr söz konusu olduğunda görmezden gelinen yoksul kesimler, ancak söz konusu olan zarar olduğunda hesaba katılmaktadırlar. Bir diğer ifadeyle, burada kastedilen, kazancın özelleşmesi ve riskin toplumsallaşmasıdır. Bilhassa son zamanlarda neoliberalizmle birlikte gündeme gelen yönetim anlayışı doğrultusunda kamu-özel ortaklığına dayanan projelerin sayısının artmasıyla bu durum daha da belirginleşmiştir. Harvey'in deyişiyle, "Halkın refahının yerini şirketlerin refahı aldı" (Harvey, 2015: 55). Hal böyle iken, neoliberal politikaların "ikinci ulus"u olarak da görülebilecek bu toplumsal kesimler pek çok açıdan dezavantajlarına olan mevcut işleyiş karşısında her daim kaybetmeye mahkûmdurlar.

"Devlet, tipik olarak şirketlere ve bazı durumlarda da enerji, ilaç, tarım endüstrisi gibi belirli çıkar alanlarına avantaj sağlayan yasal ve düzenleyici çerçeveler üretir. Pek çok kamu-özel ortaklığı örneğinde, bilhassa yerel düzeyde, risklerin büyük kısmını devlet üstlenirken kârların büyük kısmını özel sektör alır. Dahası, neoliberal devlet gerekirse şirketlerin iktidarına karşı çıkan kolektif muhalif biçimlerini dağıtmak ya da bastırmak için baskıcı yasalara ve güvenlik taktiklerine (örneğin gösteri yürüyüşlerini yasaklayan kurallara) başvurur. Gözetleme ve güvenlik önlemleri misliyle artar...

Devletin baskıcı rolü şirket çıkarlarını korumak ve gerekirse muhalefeti bastırmak üzere güçlendirilir” (Harvey, a.g.e.: 85)

Günümüz piyasa toplumunda borçluluğun artması aynı zamanda toplumsal hakların aşınmasıyla ilişkilidir. Neoliberal düzenin bir yansıması olarak bireyin öne çıkması ve toplumsallığın giderek içinin boşaltılması, toplumsal haklar anlamında da önemli kayıpları beraberinde getirmiştir. Eğitim, sağlık, güvenlik gibi haklar hak olmaktan çıkarak bir çeşit bireysel yatırım olarak görülmeye başlanmıştır. Öğrencilerin uzun vadeli borçlanmalarına kapı aralayan krediye dayalı eğitimin yaygınlaşması, sağlıkta bireysel sigortaların gittikçe artan etkisi, güvenlik anlamında yine benzer şekilde bireysel güvenliğe dayalı sigortalar, bireysel emeklilik fonları, lojmanların yerini ev kredilerinin alması ve benzeri uygulamalarla toplumda genel anlamda borçluluğun teşvik edilmesi neoliberal stratejinin tezahürüdür (Lazzarato, 2015: 55-56). Böylelikle piyasanın işleyişinden kaynaklanan olumsuzluklarda bütün sorumluk bireye yüklenirken, sosyal hakları sağlamakla yükümlü olan devlet ise bu yükümlülüklerinden feragat etmektedir. Bu anlamda devletin piyasalaşma yanlısı bir duruş sergiliyor olduğunu ve dahası bu süreçte aktif bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Böylelikle “devlet artık genel çıkarı temsil etmez, tam tersine, finansal mantığa kökten tabidir ve onun bileşenlerinden biri olarak işler” (Lazzarato, a.g.e.: 193).

Neoliberalleşme sürecinin temel aktörlerinden biri konumundaki devletin günümüzdeki değişen yapısı ve iktidar anlayışında yaşanan bu dönüşüm, neoliberal yönetimselliğin yansımasıdır. Devlet sadece doğrudan müdahale anlamında geleneksel tahakküm mekanizmalarının uygulayıcısı olmakla kalmaz, ancak aynı zamanda bunun çok daha ötesinde bir iktidar anlayışının uzantısı olarak, dolaylı olarak bireyler üzerinde kurmuş olduğu kontrol ve denetim mekanizmaları doğrultusunda da sürecin bizzat içerisindedir. Bunun sonucu olarak ise, önceden piyasa dışı olarak görülen alanlar da piyasalaşmanın

etkisi altındadır (Lemke, 2001: 201-203). Bir diğer deyişle, “ekonomiyi devletten, politik iktidarı sermayenin gücünden, yönetimselliği egemenlikten ayıramayacağımız yeni bir egemenlik anlayışı”dır söz konusu olan. “Egemenlik halktan, demokrasiden, ulustan değil, sermayeden ve onun gelişiminden kaynaklanır; bu da “devlet kapitalizmi” anlayışının kökten bir yenilenmesine yol açar” (Lazzarato, 2015: 84). Bu açıdan düşünöldüğünde, borç ve borçluluk bireyleri kontrol etme, denetleme ve disiplin altına alma yoluyla, neoliberal iktidarın toplumun kılcal damarlarına nüfuz eden otoriterliğinin bir yansıması olarak görölmelidir.

3. Bölüm: Neoliberalleşen Türkiye’de Popülist Siyaset, İnşaat ve TOKİ

Geçmişten bu yana Türkiye siyasetine damgasını vuran bir sağ siyaset geleneğinden söz edebiliyorsak, bu geleneği oluşturan temel yapı taşlarından biri de inşaat tutkusudur. Sağ siyaset özelindeki inşaat tutkusu, beraberinde kalkınmaya olan vurguyu da getirmiştir. Sağ siyasetin ana bileşenlerinden biri olan pragmatik siyaset anlayışının uzantısı olarak değerlendirilebilecek bu durumla ilişkili olarak, sağ siyasetçiler geniş kitlelere ulaşmak kaygısıyla sıklıkla kalkınmacılık ve beraberinde inşaatı merkeze alan söylem ve politikalara başvurmuşlardır. Böylelikle Türkiye’de sağ siyasetin temsilcisi konumundaki liderler inşaatla yapmış oldukları bu vurgu aracılığıyla farklı toplumsal kesimleri kazanmak, iktidarlarının meşruiyetini ve sürekliliğini sağlamak amacıyla hem bireysel hem de toplumsal düzeydeki istek ve arzulara hitap etme olanağı yakalamışlardır.

Sağ siyasetçilerin söylemlerinde ülkenin refahını ve kalkınmasını doğrudan inşaatla ilişkilendirmeleri, bir taraftan popülist siyasetin iktisadi dağıtımsal boyutu ile ilişkilendirilebilecek şekilde sermaye kesimleri açısından büyük rantlar elde etmenin, yoksul kesimler açısından da sınıf atlama yönündeki istek ve arzularına kavuşmanın yolu olarak, söz konusu toplumsal kesimlerle sağ siyasi hareketler arasında bir bağ kurma anlamında dikkate değer bir fırsat sunmuşken, diğer taraftan ise, toplumu oluşturan farklı kesimlerin sağ siyasi değerler etrafında ideolojik manipülasyonu doğrultusunda önemli bir ivme yakalanmasını sağlamıştır.

2000’li yılların başından bu yana iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), sağ siyasete içkin olan ve sağ siyasetin temel karakteristiklerinden birini oluşturan kalkınmacılık ve inşaat tutkusunu kendine özgü bir siyasi üslup ve anlayış doğrultusunda devam ettirmiştir. Geniş toplumsal kesimlerin neoliberal piyasa sistemine kazandırılmaları ve sistemin sürekliliğinin sağlanması bağlamında kendine özgü bir

popülist siyaset anlayışı ortaya koyan AKP iktidarı, sağ siyasetin kalkınmacılık ve inşaat yönündeki bu vurgusunu neoliberal piyasa sisteminin sürekliliği doğrultusunda çok daha merkezi ve ileri bir boyuta taşımıştır. Hatta bu noktada, şöyle bir tespitte bulunmak da mümkündür: inşaat daha önceki hiçbir iktidar döneminde AKP iktidarında kazandığı öneme haiz olmamıştır. Günümüz Türkiye'sinde inşaat adeta ekonomin temel gelişme dinamiği haline gelmiştir. Dahası, yükselen inşaat, aynı zamanda sağ popülist siyasetin merkezinde yer alan ve geniş kitleleri kazanmak amacıyla sıklıkla dile getirilen güçlü, müreffeh bir ülke özlemini de ön plana çıkarmıştır.

2000'li yılların başlarından bu yana devletin yegâne temsilcisi konumundaki AKP iktidarı, sıradan bir iktidar olmanın çok ötesinde, aynı zamanda neoliberal popülist siyasetin Türkiye özelinde yoğunluklu ve çok boyutlu olarak deneyimlendiği bir dönemi yansıtmaktadır. Diğer taraftan Türkiye'de popülizm siyasette her daim kendine yer bulmuştur, adeta siyasetin kaçınılmaz bir yüzü olmuştur. Türkiye tarihi hem sağ hem sol popülist hareketler açısından zengin bir siyasi yelpaze sunmaktadır. Ancak ağırlıklı olarak sağ popülist hareketler ülke siyasetinin gidişatında belirleyici olmuştur. Elbette bu durumun ortaya çıkmasında sağ siyasetin milli ve dini değerleri merkeze alan bir söyleme sahip olmasının etkisi büyüktür. Sağ siyasetin ülkedeki seçmen kitlesinin çoğunluğu ile kurmuş olduğu bağ, pragmatik, kısa vadeli sonuçlara odaklı ve aynı zamanda, ağırlıklı olarak söylem boyutunda kalmış olsa dahi, icraatı ve hizmeti ön planda tutan bir siyaset anlayışına sahip olmasının sonucudur. Buna ek olarak, Türkiye'de sağ siyaset bünyesinde farklı fraksiyonlar mevcut olmakla birlikte, siyasi tarih penceresinden bakıldığında ağırlıklı olarak merkez sağ siyaset geleneğine sahip siyasi partilerin seçmene hitap etme ve seçmenle doğrudan ve dolaylı bağ kurmada belirgin bir beceri sergiledikleri görülmektedir. Bu durum ise, bir yanıyla merkez sağ siyasetin özellikle kriz zamanlarında uçta yer alan fraksiyonlarla eklemlenebilme potansiyeli ile ilişkilidir:

“Demokrat Parti (DP) ile başlatabileceğimiz merkez sağ gelenek, her ne kadar ‘uçlarda’ görünen faşist ve İslâmcı akımlarla arasına mesafe koymak istese de bu akımları da içine alarak onları kontrol etmeye çalışmaktadır. Yine de merkez sağın ‘uçlarıyla’ olan rabıtası, devletin koruyucu ve kollayıcı sıfatıyla manevi, şahsi ve kutsal bir birliği temsil etmesi olarak karşımıza çıkar. Böylelikle merkez sağın devlet algısı, milliyetçi ve faşist ideolojinin temel önermelerini de kabul eder. Devletin şahsi maneviyatına yapılan atıf, onu kutsallaştırdığı gibi pedagojik bir kurum haline de getirir” (Cengiz, 2021: 157).

Böylelikle merkez sağ siyaset özelinde düşündüğümüzde, farklı fraksiyonları bünyesinde toplama, dolayısıyla uçta yer alan pek çok fraksiyon açısından bir siyasi şemsiye görevi görme potansiyeli sayesinde geniş kitlelere hitap etme ve geniş kitlelerle bağ kurma anlamında ayırt edici bir niteliğe sahiptir. Bu nedendir ki, merkez sağ siyasetçiler hem söylemde hem de pratikte popülist siyasetle iç içe bir siyasi duruş sergilemişlerdir.¹⁵ Bu açıdan düşünüldüğünde, popülizm-inşaat ilişkisi ekseninde, sağ siyasetçilerin geniş kitlelere ulaşmak doğrultusunda inşaatı merkeze alan kalkınma eksenli siyasi söylemlere sıklıkla başvurdukları görülmektedir. Özellikle Anavatan ve Doğru Yol partileri bu anlamda öne çıkmaktadır. Sağ siyasal gelenekte inşaat, gelişmişliğe, müreffeh bir yaşama doğru açılan köprü rolünü üstlenmiştir. İnşaatı olan bu vurgu üzerinden sağ siyasetçiler kitlelerin hem bireysel hem de toplumsal düzeydeki istek ve arzularına hitap edebilmişlerdir. Refah ve sınıf atlama arzusu üzerinden kitlelere büyük oranda ulaşmayı başarmış sağ siyasetin inşaat vurgusu, “Güçlü Türkiye” söylemi aracılığıyla da toplum

---

¹⁵ Türkiye’de merkez sağ siyaset popülizm ilişkisinin tarihsel çerçevesi düşünüldüğünde, “halkçılık” olarak da ifade edilen solidarist düşüncenin etkisi belirleyici olmuştur: “Solidarizm, sınıf çatışmasını gündemine almayan, sosyal demokrasiyle dirsek teması olan bir düşünce akımıydı... solidarist düşüncenin sosyalizm kadar sağ ideolojilere de zemin oluşturduğu görmezlikten gelinemezdi. Nitekim iki dünya savaşı arası dönemde, 1935 sonrası Cumhuriyet Halk Partisi’nin siyasal bağlamda sağ ideolojilere yakın bir çizgiye girmesi solidarizmin ne denli kaypak bir zeminde işlevselleştiğinin kanıtıydı” (Toprak, 2013: 172).

üzerinde etkin olabilmıştır. Bu söylem bir taraftan kitlelerin bireysel olarak daha iyi bir yaşam yönündeki istek ve arzularına hitap ederken, diğer taraftan ise, iktidara yönelik umutlarının ve memnuniyetlerinin pekiştirilmesinde ve yoğun milliyetçi hissiyatlar doğrultusunda harekete geçirilmelerinde etkili olmuştur. Bu bağlamda düşünüldüğünde, inşaatın sağ siyasetin ideolojik açıdan onay üretiminde önemli bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. Günümüzde AKP iktidarında ise, bu durumun daha ileri bir versiyonu olarak inşaata dayalı büyüme modeli ulusal-popüler proje halini almıştır (Çavuşoğlu, 2016a).

Her fırsatta kalkınmacılığa vurgu yapan sağ popülist siyaset anlayışının temel dayanaklarından birini oluşturan inşaat sektörü, AKP iktidarları döneminde alışlagelmiş olanın da ötesine geçerek, iktisadi büyümeyi pompalayan ana damar haline gelmiştir. İnşaat sektörü bu dönemde ekonominin gidişatı açısından adeta ana lokomotif haline gelmiştir. Bir diğer deyişle, inşaat sektörü bu dönemde iktisadi büyümenin temel dinamiğini oluşturmuştur.¹⁶ İnşaat sektörünün ekonominin gelişmesi açısından böyle önemli bir role bürünmesinde, özellikle 1980'lerden bu yana süregelen ve 2000'li yıllarda ivme kazanan neoliberal kapitalistleşme sürecinin ve bu sürecin doğrudan uzantısı olan finansallaşmanın etkisi öne çıkmaktadır.

Bilinçli bir tercihin yansıması olarak inşaatı merkeze alan bir iktisadi büyüme anlayışının sergilendiği AKP iktidarı döneminde, bir taşla pek çok kuş vurulduğunu iddia etmek mümkündür.¹⁷ AKP iktidarı yükselen inşaat sektörü üzerinden bir taraftan uygulamaya

---

¹⁶ İnşaat sektörü 2023 yılı üçüncü çeyreğinde % 8,1 arttı. GSYH'yi oluşturan faaliyetler incelendiğinde; 2023 yılı üçüncü çeyreğinde bir önceki yıla göre zincirlenmiş hacim endeksi olarak; inşaat %8,1, sanayi %5,7, finans ve sigorta faaliyetleri %5,1, hizmetler %4,3, kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri %3,6, gayrimenkul faaliyetleri %2,7, diğer hizmet faaliyetleri %2,2, bilgi ve iletişim faaliyetleri %1,7 ve tarım sektörü %0,3 artarken mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri %2,5 azaldı. ("TÜİK Dönemsel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla III. Çeyrek [Temmuz-Eylül 2023] istatistikleri", www.data.tuik.gov.tr, 30.11.2023).

¹⁷ İnşaat sektörünün az gelişmiş ülkelerin ekonomisine olan etkileri için bkz. Arku, 2006.

koyduğu neoliberal iktisadi politikaların halk tarafından benimsenmesi doğrultusunda önemli kazanımlar elde etmiştir, diğer taraftan ise, politik ve ideolojik açıdan kendine hatırı sayılır manevra alanları yakalamıştır. Bir diğer deyişle, AKP iktidarı inşaat politikaları aracılığıyla bir taraftan Türkiye'deki mevcut neoliberalleşme sürecinin devamına yönelik önemli bir iktisadi aktör yaratırken, diğer taraftan ise, İslamcı-muhafazakâr politikalarının popülerleştirilmesi doğrultusunda göz ardı edilmemesi gereken bir ivme yakalamıştır. Böylelikle inşaat, AKP'nin genel popülist siyasetine hem iktisadi dağıtım açısından hem de kitlelerin ikna edilmesi ve siyasal mobilizasyonu açısından oldukça işlevsel bir zemin sunmaktadır. Elbette bütün bu gelişmeler küresel konjonktürden bağımsız değildir, ancak Türkiye söz konusu olduğunda inşaatın çok daha spesifik amaçlara hizmet ettiğini kabul etmek gerekiyor.

3.1. Neoliberal Yeniden Yapılanma ve Popülist Siyaset

Türkiye'de 2000'li yıllarda AKP iktidarları döneminde yaşanan neoliberalleşme sürecinin kendine özgü birtakım dinamikleri olduğunun altını çizmek gerekir. Ancak bu özgünlük çerçevesinde bu dönemin neoliberalleşme sürecini kapsamlı bir şekilde değerlendirmek mümkün olacaktır. Eder'in genel hatlarıyla "buldozer neoliberalleşme" olarak tanımladığı bu dönem, hayata geçirilen neoliberalleşme adımlarının hızı ve yoğunluğu açısından dikkat çekici bir süreci işaret etmektedir (Eder, 2015: 47-49). Öte yandan, Türkiye'nin neoliberalleşme hikâyesinin 2000'li yıllar ile sınırlı olmadığı, öncesinde 1980'li ve 1990'lı yıllarda görülen metalaşma, piyasalaşma ve sermaye hareketlerindeki serbestleşmeye bağlı olarak finansal liberalleşme doğrultusundaki politikaların bu dönemin pek çok açıdan hazırlayıcıları olduğunu belirtmek gerekir. Yine benzer bir şekilde, bu politikalarla ilişkili olarak AKP'nin iktidara gelişinin öncesinde

1994 ve 2000/2001 yıllarında yaşanan iktisadi krizlerin de bu süreci hazırlayan konjonktürün ortaya çıkışında etkili olduğu görülmektedir.

Genel hatlarıyla “neoliberal derinleşme” olarak da tanımlanabilecek ve AKP iktidarları tarafından 2000’li yıllarda aşamalı olarak hayata geçirilen, iktisadi, siyasi ve toplumsal yansımaları olan, çok kapsamlı bir politikalar bütünü ifade eden bu süreç, “siyasal iktidarın etkinliğinin ve kontrolünün yoğun bir şekilde devam etmesine rağmen devletin varlıklarının yoğun bir şekilde özelleştirilmesi, kentte ve köyde toprağın inanılmaz bir oranda metalaşması, ticarileşme, yabancı doğrudan yatırım akışlarının muazzam artışı, ticaret patlaması ve bununla birlikte dış ticaret açığının artışı, Türkiye’nin küresel meta zincirlerine eklenmesi ve en az bunlar kadar önemli olarak (borç yükü olan vatandaşın imaliyle) hem mikro ölçekte hem de makro ölçekte finansallaşma olarak özetlenebilir” (Eder, a.g.e.: 48).

Öncelikle bu dönemde yaşanan neoliberalleşme deneyimini özgün kılan, bu dönemi neoliberal piyasa düzenine geçişin yaşandığı 1980’li ve 1990’lı yıllardan farklılaştıran, ayırt edici kılan özelliklerin başında, bu dönemde neoliberal sistemin derinleşmesi doğrultusunda yoğunluklu, kapsamlı, ivedilikle ve cesaretle ortaya konulmuş politikalar, Türkiye’nin neoliberal düzene geçişini sağlayan 24 Ocak kararları ve 1980 askeri darbesi sonrasında siyasetin temel belirleyicisi konumundaki Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi iktidarının her anlamda piyasalaşmanın önünü açan uygulamalarının kapsam ve yoğunluk olarak çok ötesinde bir aşamaya geldiğinin bir göstergesidir.

AKP iktidarlarının Türkiye siyasetine egemen olduğu 2000’li yıllarda deneyimlenen neoliberalleşme sürecini özgün kılan bir diğer ayırt edici özellik ise, neoliberal düzeni devlet ve toplum düzeyinde her açıdan derinleştirme amacıyla her türlü otoriterleşme eğiliminin hiçbir çekince olmadan sergilendiği bir dönemi ifade ediyor olmasıdır. Bir diğer deyişle, bu dönemi önceki neoliberal dönemlerden farklılaştıran, neoliberalleşme ile otoriterleşmenin iç içe geçtiği ve bu anlamda her alanda uygulamaya konulan politikalar aracılığıyla neoliberal otoriter yönetimselliğin hakim olduğu bir siyaset anlayışını işaret ediyor olmasıdır. Bu haliyle otoriterleşme salt şiddete dayalı olmayan, ancak yeri geldiğinde çıplak şiddete başvurma potansiyelini de bünyesinde barındıran, çoğu zaman metalaşma ve piyasalaşma doğrultusunda kitleleri denetim altına alma, pasifleştirme, enformel çalışma koşullarına mahkum etme ve mülksüzleştirme gibi belirsizliğin ve baskının etkili olduğu bir şiddet türünün dayatılmasını da beraberinde getirmiştir. Bir diğer ifadeyle, neoliberal sistemle her açıdan uyumlu politikaların hayata geçirildiği bu dönemde yeri geldiğinde doğrudan fiziki şiddete başvurmaktan kaçınılmamış, ancak çoğu zaman iktidarın “sessiz şiddet” yoluyla toplumu denetim altında tutmaya çalıştığı neoliberal otoriteryan bir yönetim anlayışının hakim olduğu iddia edilebilir. Burada söz konusu olan, AKP iktidarının neoliberalizmi ve İslami hassasiyetleri buluşturan siyaset anlayışı doğrultusunda sergilediği “sessiz şiddet”tir (Coşar ve Yücesan-Özdemir: 2014: 11-19). Tam da bu noktada belirtilmesi gereken, AKP iktidarının zoru rızayla dengeleme mekanizmalarına başvurma konusunda göstermiş olduğu maharettir. Bu dönemde bir yandan işçi sınıfı aleyhinde olan politikalar çok daha cüretkâr bir şekilde uygulamaya konulurken, diğer yandan da bu durumu dengeleyici olarak ve 1980’li yılların sonlarından itibaren ortaya çıkan hegemonya krizinin aşılması amacıyla neoliberal popülist yeniden dağıtım mekanizmaları devreye sokulmuştur. Bu kapsamda özellikle işçi sınıfının en yoksul ve en güvencesiz kesimlerinden rıza devşirilmeye çalışıldığını belirtmek gerekir (Akça, 2014: 15).

AKP iktidarını Türkiye’deki neoliberalleşme deneyimi doğrultusunda özgün kılan bir diğer çok önemli bir özellik ise, bu dönemde neoliberalizmin pek çok farklı alanı kapsayacak şekilde kurumsallaştırılması ve yasallaştırılması yönünde uygulamaya konulan politikalar. Neoliberal düzenin inşası anlamında çok boyutlu bir kurumsal düzenlemenin hayata geçirildiği 2002 ve sonrası dönem, aynı zamanda yoğun bir ticarileşme, metalaşma, piyasalaşma, finansallaşma ve mülkiyetsizleşmenin gündeme geldiği bir sürece işaret etmektedir (Harvey, 2015). Dolayısıyla, bu yöndeki yasal ve kurumsal mekanizmanın yeniden düzenlenmesi Türkiye’de neoliberal piyasa anlayışının her bakımdan çok daha derinlikli ve yoğunluklu olarak yasal ve kurumsal yapıya nüfuz etmesine yol açmıştır. Bu ise, devletin temel dayanaklarının neoliberalizmin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden yapılandırılmasını gündeme getirmiştir.

2000’li yılları kapsayan bu dönemde bir taraftan yoğun ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilen özelleştirmelerle devletin küçülmesine dayalı minimal bir devlet anlayışı benimsenmiş iken, diğer taraftan ise, neoliberalizmin kurallarına uygun olarak ve Post-Washington uzlaşısı temelinde her anlamda etkinliği arttırılmış, dinamik bir devlet yapılanması ortaya çıkmıştır. Post-Washington uzlaşısı ile birlikte devlet ile piyasanın birbirinin karşıtı değil, tamamlayıcısı olduğu ve bu süreçte devletin kalkınmada önemli bir aktör olduğu bir anlayış yerleşik hale gelmiştir:

“1980’li yıllarda Washington konsensüsü ile belirginleşen neoliberal yaklaşıma göre devlet, piyasaların gelişimi ve sağlıklı işleyişi için bir engel olarak görülmektedir. Post Washington konsensüsü yaklaşımının ayırt edici yönü ise, devleti yeniden keşfetmesidir. Yani devlet, piyasanın sağlıklı işlenmesi için önemli bir katalizör olarak tanımlanmış ve devlet/piyasa karşıtlığının ötesinde, bu iki alanın piyasanın sağlıklı işleyişi için bir arada değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür” (Akçay, 2006: 54-55)

Dolayısıyla 2000’li yıllarda liberalizmin savunduğu hakem devlet anlayışından uzaklaşmış ve bundan böyle devlet kapitalistleşme sürecinde aktif rol alarak piyasanın işleyişinden sorumlu ana aktör konumuna gelmiştir. Bu dönem boyunca gerçekleştirilen geniş kapsamlı özelleştirmeler ve sosyal devlet anlayışındaki dönüşüme bağlı olarak sosyal güvenlik ve iş hukuku alanında gerçekleştirilen düzenlemeler sonucu devletin büyük oranda sosyal hakları kapsayan alanlardan çekilmesi ve dolayısıyla bu alanların piyasanın işleyişine ve keyfiliğine terkedilmesi nedeniyle bu anlamda etkisi zayıflatılmış bir devlet görünümü sergilenmektedir. Aslında burada söz konusu olan, devletin genel anlamda etkisinin zayıflamasından ziyade etki alanının kapsam bakımından piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yapılandırılmasıdır. Bu bağlamda, mikro bir devlet anlayışı benimsenmesine karşın piyasanın ana aktörü konumunda olan, güçlü bir devlet yapılanması doğrultusunda bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Burada söz konusu olan, sosyal haklar temelinde etkinliği azaltılan devletin neoliberal piyasa düzeninin devamlılığı noktasında aktif kılınmış olmasıdır. Bu bağlamda, AKP’nin iktidara gelişinden bu yana adeta mottosu haline gelen hizmet söylemiyle ilişkili olarak ortaya koyduğu “hizmet devleti” anlayışı da neoliberalizmin devlete olan yaklaşımıyla tam bir uyum içerisindedir. Bu doğrultuda partinin savunduğu devlet anlayışı *Ak Parti ve Muhafazakâr Demokrasi* başlıklı kitapta “Devlet asli fonksiyonlarına çekilmiş, küçük ama dinamik ve etkili bir devlet olmalı; vatandaşını tanımlayan, biçimlendiren, ona tercihler dayatan değil; vatandaşın tanımladığı, denetlediği ve şekillendirdiği bir devlet olarak hizmet etmelidir” şeklinde tanımlanmaktadır (Akdoğan, 2004: 17; Yalman, 2014: 29)¹⁸. Böylelikle

---

¹⁸ Ayrıca AKP tarafından 12 Haziran 2011 Genel Seçimleri için hazırlanan seçim beyannamesinde de “millele hizmetkâr” devlet anlayışı vurgulanmaktadır:

“AK Parti bir millet hareketidir. Bu yüzden AK Parti siyasetinin merkezinde insana hizmet vardır.

Yaratılanı Yaradan’dan ötürü seven bir anlayışla, devleti ve siyaseti insana hizmetin yolu olarak görür. Bu ilkelerin ışığında AK Parti iktidarında devlet, millet birliği sağlanmış, toplumumuzun her sorunuyla yakından ilgilenen, çözmek için sürekli çalışan, yeni yaklaşım

neoliberalizmin etkin devlet anlayışının aşama aşama hayata geçirildiği bu dönemde, devletin yeniden yapılandırılmasıyla yönetsel kapasitesi güçlendirilmiş, piyasanın işleyişi doğrultusunda her alana nüfuz eden, her alanda etkinliği arttırılmış, piyasanın düzenlenmesinde garantör konumunda olan müdahaleci bir devlet anlayışı gündeme gelmiştir.

Türkiye’de 2000’li yıllarda yaşanan neoliberalleşme deneyimine dair bütün bu bahsi geçen ayırt edici özelliklere ek olarak, yine bu dönemde neoliberal politikaların derinleştirilmesi bağlamında apolitizasyon ve depolitizasyon olmak üzere iki yönetim stratejisinin öne çıktığı görülmektedir. Bu ise, en genel ifadeyle devletin yasa ve düzen işlevi bakımından öne çıkartıldığı, yönetsel kapasitesi güçlendirilmiş bir devlet anlayışının ön planda olduğu, ancak aynı zamanda devlet/piyasa ikiliğine dayalı bir anlayışın toplum nezdinde hakim kılınmasına yönelik bir çabanın yansımasıdır. Burada söz konusu olan, piyasanın işleyişinde devletin nötrlüğüne ve dolayısıyla piyasanın siyasal karar alma süreçlerinden bağımsızlaştırılmasına dayalı yaygın bir söylemin oluşturulması yoluyla, iktisadın ve siyasetin teknikleştirildiği ve toplumun belirli kesimlerinin bu süreçlerden dışlandığı bir anlayışın gündeme gelmesidir (Kutun Gürgen, 2013: 42).

Siyasetin çeşitli mekanizmalarla piyasa dışı bırakılması yönündeki söylem çerçevesindeki bu stratejiler aynı zamanda devlet/sivil toplum ikiliğine vurgu yapma ve toplumdaki muhalif kesimleri sindirme, pasifize etme açısından oldukça kullanışlı siyasi aparatlar olmuşlardır. 12 Eylül 1980’deki askeri darbe süreciyle başlayan ve sonrasında Özal liderliğindeki ANAP iktidarları döneminde neoliberal politikaların dolaşıma

---

ve çözümler üreten ‘millete hizmetkâr’ bir devlet anlayışı gelmiştir” (Ak Parti, *12 Haziran 2011 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi*, s.78)

sokulmasıyla türlü baskılar sonucu zayıflatılan sol eğilimli muhalif hareketlerin 2000’li yıllarda AKP iktidarları tarafından Türkiye’nin neoliberalleşmesi doğrultusunda ortaya konulan apolitizasyon ve depolitizasyon stratejileri üzerinden çok daha etkisizleştirilmeye çalışıldığı bir süreç yaşanmaktadır. Toplumun yoksul ve emekçi kesimlerinin piyasa değerleri yoluyla sindirildiği ve pasifleştirildiği bu dönemde iktidar tarafından sürekli olarak dile getirilen siyasi istikrar vurgusu da bu durumu pekiştiren bir etki yapmıştır. Dolayısıyla istikrar söylemi, çoğunluğunu yoksul kesimlerin oluşturduğu geniş bir seçmen kitlesini kazanmasında AKP iktidarına önemli bir manevra alanı sağlamıştır.¹⁹ Böylelikle bu dönemde iktisadi gelişmenin motoru anlamında siyasi istikrara ve güçlü devlete olan ihtiyaca gönderme yapılırken, neoliberal piyasa sistemi ve bu sistemin günümüzde Türkiye’deki temsilcisi konumundaki AKP iktidarı karşısındaki muhalefetin sınırlandırılması ve denetlenmesi yönünde artan bir eğilim görülmektedir:

“Ekonominin liberalizasyonu ile ‘güçlü devlet’ arasında bir ilişki kurmak, yani devleti toplumsal güçler arasındaki mücadelenin bir alanı görmek yerine, devletin kendisini toplumdaki güçlerden korumak için otoriterleştiği bu iddianın aksine bütün bu düzenlemeler toplumun apolitizasyonu içindi. Geniş oranda mobilize olmuş toplumsal grupların siyasal faaliyetlerinin sınırlandırılması

---

¹⁹ Bir işçinin AKP’ye oy verme nedenini açıkladığı mektubu, istikrar söyleminin iktidarın seçimlerdeki başarısına olan etkisinin çok açık bir ispatı niteliğindedir:

“Ben 15 yıl borçlanarak Tuzla Aydınli’da bulunan TOKİ konutlarından ev aldım. Daha 13 yıllık borcum var. Ayda aidat dahil 530 lira ödeme yapıyorum. Taksitlerimiz 6 ayda bir enflasyon kadar artıyor. Haziran’dan sonra hükümet kurulması sonucu benimle aynı durumda olan binlerce işçiyi istikrar bozulacak kaygısı aldı. Benim oturduğum TOKİ konutlarında yaklaşık ailelerle birlikte 6000 insan yaşamaktadır. TOKİ’den 15 yıl borçlanarak ev alanların büyük çoğunluğu benim gibi fabrikalarda çalışan işçilerdir. TOKİ yönetimi bizlere yaptıkları toplantılarda sürekli olarak “İstikrar bozulursa, AKP tek başına hükümet kuramazsa taksitlerimiz çok artar. Bakın döviz fırladı gitti, faizler arttı zar zor ev sahibi olduk. Yanlış yaparsanız evinizde gider” dediler. Ben fabrikaya geldiğimde kendimi güvende hissederken, yaşadığım konutlara gittiğimde kendimi yalnız, çaresiz hissetmeye başladım. Fabrikada başka şeyleri konuşurken eve gittiğimde başka şeyleri konuşur hale gelmişim. TOKİ yönetimi neredeyse 3 gün arayla oturanlarla toplantı yapar hale gelmişti:

Ben 1 Kasım seçimlerinde oyumu AKP’ye verirken bir işçi gibi değil TOKİ’den 15 yıl borçlanarak ev almış birisi gibi davranmak zorunda kaldım (italikler yazara aittir), (“Bir işçinin mektubu: AKP’ye neden oy verdim?”, www.evrensel.net, 16.11.2015). Ayrıca iktidar yanlısı yayınlar yapmakla eleştirilen ahaber kanalının internet sitesinde yayınlanan istikrar vurgulu haber de bu açıdan gayet anlamlı (“14 milyon borçlu istikrar diyor”, www.ahaber.com.tr, 25.03.2014).

amacı, siyasal istikrar adına bu gruplar üzerinde devletin denetiminin artırılmasını gerektirmişti” (Kutun Gürge, a.g.e.: 47).

Güçlü devlet vurgusunun ön planda olduğu apolitizasyon ve depolitizasyon stratejileri bağlamında bir önemli husus da, toplumda politikleşme ve böylelikle siyasi kutuplaşma eğilimlerinin önüne geçme çabası olmuştur. Böylelikle daha az politize olmuş ve daha istikrarlı bir toplum oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu ise, uzlaşmacı ve pasif bir toplum arayışında olan neoliberal sistemin ve sistemin uygulayıcısı olan AKP iktidarının gücünün yerleşikleşmesi, pekişmesi ve sürekliliği açısından önemlidir. Böylelikle depolitizasyon stratejileri kapsamında dönüşüme uğrayan devlet yapısının inşası ile birlikte bu dönemde neoliberal politikalar çok daha otoriter bir forma doğru evrilmiştir. Bu otoriterleşme eğilimi doğrultusunda halkın karar alma mekanizmalarından dışlandığı, siyasal alanın toplumsal etkilerden yalıtıldığı ve dolayısıyla sermayenin etki alanına girdiği bir durum ortaya çıkmıştır. Bu dönemde uygulamaya konulan neoliberal otoriter devlet inşasına ilişkin bir diğer boyut da, toplumun büyük bir bölümünü oluşturan emek kesimlerinin işveren karşısındaki pazarlık güçlerinin zayıflatılması olmuştur. 2003 yılında yürürlüğe giren 4857 sayılı yeni iş yasaı ile birlikte esnekleşme ve taşeronlaşma yasallaşmıştır. Bunun sonucu olarak, işçi ve işveren arasındaki ilişki çok daha yoğun olarak piyasa odaklı hale gelmiştir (Akçay, 2024: 9).

Aynı zamanda popülizmin çoğulculuk karşıtlığıyla, çoğunlukçu, homojen toplum tasavvuruyla da gayet uyumlu olan bu durum, genel irade kavramı etrafındaki bütünlüklü toplum anlayışı ile paralel bir siyasi anlayışı ifade etmektedir. Bütün bunlarla ilişki olarak, bu yöndeki eğilimler toplumu sınıfsızlaştırma stratejisini öne çıkartmaktadır. Türkiye siyasi tarihinde 1970’li yıllarla özdeşleşen sınıf temelli politika arayışlarına son verme amacını taşıyan ve 1980 sonrasında temel strateji halini alan bu eğilim çok boyutlu bir amaca hizmet etmiştir. Toplumdaki egemen olmayan sınıfları, özellikle toplumun emekçi

kesimlerini birey ve tüketici olarak tanımlama, toplumu genel olarak sınıfsızlaştırma ve dolayısıyla sendikal hareketi zayıflatma, buna mukabil devletin otoriter yetkilerini güçlendirme amacıyla olan bir siyasi stratejinin yansımasıdır. Bu ise, özellikle 1980’lerde itibaren uygulamaya konulan piyasa yanlısı politikalar doğrultusunda emekçi kesimleri memur-işçi temelinde ayrıştırarak sınıfsallıklarından koparma ve toplumun çoğunluğunu oluşturan bu kesimlerden sermaye yanlısı çevrelere doğru güç aktarımı anlamına gelmektedir (Ozan, 2011: 165-166, 169).

Aynı zamanda bu durum bu dönemde oluşturulmaya çalışılan iki uluslu hegemonya projesini pekiştirici bir işlev de görmektedir. Tam da bu noktada hegemonya anlamında 1980 sonrasında yaşanan kırılmaya işaret etmek gerekir. Bu yıllardan başlamak üzere günümüze değin etkileri görülen bir hegemonya değişimi söz konusudur. Bir diğer deyişle, 1980 sonrasında iki uluslu bir hegemonik proje inşası gündeme gelmiştir. Reaganizm ve Thatcherizm’e benzerliğiyle bilinen Özalizmin yeni sağ siyaset anlayışının uzantısı olarak neoliberalizm, muhafazakârlık ve otoriterlik ekseninde Türkiye’de de egemen kılınmaya çalışılan iki uluslu hegemonik proje, toplumda azınlığı oluşturan sermaye yanlısı kesimlerin piyasa mekanizması yoluyla mükâfatlandırıldığı, öte yandan piyasa mekanizması üzerinden oluşan maliyetlerin ise toplumun çoğunluğunu oluşturan kesimlere kesildiği bir ayrıma dayanmaktadır. Böylelikle bu durum 1980 öncesinde toplumun tümünü gözeten, toplumsal uzlaşmayı, uyumu ön plana çıkaran, belirli maddi ve sembolik mükâfatlar yoluyla toplumun genelinin desteğini alma çabasında olan geleneksel sağ popülizmin tek uluslu hegemonya projesinden kopuşu ifade etmektedir. 1980’lerde Türkiye’de Özal politikaları aracılığıyla belirginleşen bu iki uluslu hegemonik proje, ikinci ulusun giderek genişlemesi ve işsizliğin, yoksulluğun artmasıyla 1980’lerin sonunda çökme noktasına gelmiştir (Akça, 2014: 21-22; Ozan, 2011: 188-189). Bu bağlamda düşünüldüğünde, 2001 krizinin akabinde geniş çaplı piyasa yanlısı reformların

hayata geçirildiği AKP'nin iktidarda olduğu 2000'li yıllar Türkiye'si kapitalistleşme sürecinin yeniden yapılanması anlamında iki uluslu hegemonik projenin devamı niteliğindedir:

“1980 öncesi Fordist birikim rejimi gereğince uygulanan ve toplumsal sınıfları kapsayan tek uluslu hegemonya projesinden 1980 sonrası toplumsal sınıflar arasında stratejik seçiciliği içeren sınırlayıcı ve dışlayıcı iki uluslu hegemonik projeye geçiş söz konusudur. Hegemonik projedeki paradigma değişimi aslında sermaye-emek-devlet üçlüsü arasındaki ilişkinin dönüşümünün bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye özelinde Özal hükümeti iktidarınca kurulmaya çalışılan ancak başarısız olan iki uluslu hegemonya projesinin 2000 sonrası AKP tarafından inşa edilmeye çalışıldığı söylenebilir” (Halifeoğlu, 2019: 128)

Hal böyle iken, burada bir hatırlatma yapmakta fayda var. Şöyle ki, AKP'nin 2002'de iktidara gelmesiyle kapitalist yeniden yapılanmayla ilişkili olarak yeniden gündeme gelen iki uluslu hegemonya projesinin günümüze değin etkileri olmakla birlikte, sürecin tam bir doğrusal hat üzerinden süreklilik kazandığını iddia etmek yanıltıcı olacaktır. Özellikle AKP iktidarının ilk yılları olan 2002-2010 arasında iki ulusa dayalı hegemonyanın oluşturulması doğrultusunda dikkate değer bir çaba gösterilmiş ve bu yönde önemli aşamalar kaydedilmiş olsa da, 2008 krizinin etkilerinin Türkiye'de görülmeye başlandığı 2009 sonlarından itibaren bu anlamda önemli bir çözülme süreci yaşandığını belirtmek gerekir. Bu bağlamda düşünüldüğünde, 2010-2013 arası iki uluslu hegemonyanın sarsıldığı bir dönemi işaret etmektedir. 2013'te yaşanan Gezi Olayları da bu çözülüşü hızlandırmıştır. Bu noktada Akça'nın da belirttiği üzere, Gezi Protestoları olarak da adlandırılan bu süreç, beraberinde açığa çıkan neoliberal otoriterleşmeye bağlı olarak popülist siyaset anlamında önemli bir dönüşümü getirmiştir:

“2008 ekonomik krizi ve krize verilen cevaplar ile 2010 (Anayasa değişiklikleri referandumu)/2011 (genel seçim) önemli kırılma anlarını oluşturuyor. Gezi, bu kırılma sürecinde iyice billurlaşan AKP’nin neoliberal ve İslami-muhafazakâr politikalarına içsel olan otoritarizmine bir başkaldırı olarak ortaya çıktı. Bu sürecin en önemli sonuçlarından birisi ise, AKP’nin kendisinden farklı olanlara da seslenen yaygın bir hegemonyadan daha sınırlı bir hegemonyaya oynayan bir siyasal stratejiye yönelmesi oldu. Bu aynı zamanda siyasal stratejisinin sağ popülizmden İslamcı popülizme kayması anlamına geldi” (Akça ve Özden, 2014: 16)

Bu durum aynı zamanda AKP’nin popülist siyasetinde halk tanımındaki dönüşümü işaret etmesi açısından da önemlidir. Gezi ve sonrasında artan otoriterleşmeye paralel olarak halk ağırlıklı olarak dinle ilişkilendirilmiş, dinsel ulusal cemaate referansla meşruiyet arayışında olan bir siyaset anlayışı hakim olmuştur. Dolayısıyla Gezi ile beraber AKP popülizmi İslami dozu ağırlıklı olan bir halk tanımının ortaya çıkmasıyla, “halk-olmayan”ın gayet açık bir şekilde dile getirildiği, dışlayıcı ve otoriter bir siyaset anlayışına doğru evrilmiştir (Ateş, 2017). Bu süreçte AKP iktidarı siyasal alanı, İslami muhafazakar kodların esas olduğu bir kültürel kutuplaşma eksenini üzerinden yeniden tanımlayarak ve bu anlamda bir gerilime yol açarak, kendi seçmen tabanını konsolide etme yönünde eğilim göstermiştir. Bu yönüyle, AKP’nin popülist stratejisinin temel dinamiklerinden biri olan, siyasal alanı oluşturan iktidar bloğu/millet bloğu karşıtlığının içeriği değişmiştir. “AKP, iktidar bloğuna uluslararası ve ulusal tekeli finans sermayesini açıkça, ABD gibi büyük dış güçleri ima yoluyla eklerken, millet bloğunu da çok daha fazla Sünni-Müslüman-Türk olarak inşa etmeye başladı” (Akça ve Özden, 2014: 28).

Genel anlamda düşünüldüğünde, kitlelerin siyasetten dışlanmaları ve pasifleştirilmeleri yönünde bir amaca hizmet eden apolitizasyon stratejisinin ve ekonominin siyasetten

bağımsız ve özerk bir alan olarak yansıtılma çabasını ifade eden depolitizasyon stratejisinin Türkiye'nin 2000'li yıllarda her açıdan yoğun bir neoliberalleşme dalgasına girmiş olmasındaki etkileri yadsınamaz bir gerçeklik olarak ortadadır. Özellikle 2001 krizi ve takip eden süreçte IMF ile eşgüdümlü olarak, Dünya Bankası'nda önemli bir isim olan Kemal Derviş'in Ekonomi Bakanı olarak atanmasıyla hayata geçirilen *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı* kapsamında "15 günde 15 yasa" şeklinde ivedilikle uygulamaya konulan iktisadi tedbirler bu süreci başlatan temel ivmeyi oluşturmaktadır. Bu süreçte Türkiye'de kapitalist devlet önemli ölçüde dönüşüme uğramıştır:

"İki kriz (1979 ve 2001 krizi) sonrasında da –özellikle 2001 krizi ile birlikte- devletin dönüşümü ilk dikkat çeken değişimlerden biridir. Sermaye birikiminin gelişme dinamikleri ve açığa çıkan sınıfsal çelişkiler devletin de yeniden yapılanmasına neden olmuştur. Bir dönem boyunca devlet belli işlevleri üstlenirken, 1980'den günümüze uzanan süreçte bu işlevlerden çoğunun metalaşma sürecine girmesi, devletin küçüldüğü ve işlevini yitirdiği türünden yanlış anlaşılmalara yol açmıştır. Oysa krizler ve krizden sonra gerçekleşen dönüşümlere baktığımızda aslında devletin belirleyiciliğinin arttığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Piyasa kurallarının ve işleyişinin derinleşmesine paralel olarak devlet dönüşerek yeni işlevler üstlenmiştir" (Yaman Öztürk ve Ercan, 2019: 55)

Devletin düzenleyici kapasitesinin güçlendirilmesini de yansıtan bu durum, aynı zamanda neoliberal sistemle uyumlu olarak bağımsız düzenleyici kurulları ve yönetim kavramını piyasa ekonomisinin vazgeçilmezi haline getirmiştir. Böylelikle devletten özerk olduğu iddia edilen neoliberal piyasa düzenini tamamlayıcı konumdaki bağımsız düzenleyici kurumlar aracılığıyla devletin piyasanın işleyişinde nötr yani tarafsız olduğu ve ekonominin de teknik bir alandan ibaret olduğu yönünde bir algının oluşması sağlanmıştır. Benzer bir şekilde, devletin sermaye içine gömülü ama aynı zamanda sermayenin de devletten özerk olması gereksiniminden doğan yönetim yaklaşımı

doğrultusunda devlete bağı kurumlar neoliberalizasyon sürecinden geçerek sermayeyle girift bir ilişkisellik içine girmiştir (Oğuz, 2012: 6). Aslında burada söz konusu olan, devletlerin kurumsal yapılarının oyunun yeniden belirlenen kurallarına uyum sağlayacak biçimde yeniden düzenlenmesi ve bu amaç doğrultusunda devletlerin kapasitelerinin artırılarak daha etkin çalışmaları için sürekli olarak piyasa yanlısı bir reform sürecine tabi olmalarıdır (Yeldan, 2008: 170-171). Bu noktada neoliberalizmde yönetim yaklaşımının öne çıkmasında düzenleyici devletin rolü önem kazanmaktadır:

“Yönetişimle neoliberalizm arasında bağlantı asıl olarak ‘düzenleyici devlet’ modeliyle tanımlanmaktadır. Bilindiği üzere, düzenleyici devlet modeli son yıllarda DB ve İMF tarafından özellikle az gelişmiş ülkelere önerilmekte ve devletin rolünü piyasaların düzenlenmesiyle sınırlandırmaktadır. Bu modelde, devletin ekonomiye etkin müdahalelerde bulunması da, kamu hizmeti sunması da dışlanmakta; sosyal politikalar da gündemden düşürülmektedir. Ancak düzenleyici devletin asıl ayırt edici yönü, minimal devlet modeli çerçevesinde devletin ekonomiye yönelik müdahaleleri iyice sınırlandırıldıktan ve piyasa modelinin egemenliği kurulduktan sonra, piyasaların düzenlenmesi gereksiniminin ortaya çıkması karşısında, devletin bu görevi daha başarılı bir biçimde yerine getirebilmesi için, yönetim mekanizmasına başvurulması olmaktadır. Nitekim düzenleyici devlet modeli ile yönetim arasındaki bağlantı bu noktada ortaya çıkmakta; yönetim piyasaların düzenlenmesi konusunda daha etkili bir yöntem olarak gündeme getirilmekte, devletin piyasa dinamizmine ve değişime uyum kapasitesini arttıran bir adım olarak değerlendirilmektedir” (Atay, 2008: 55-56)

Dolayısıyla yönetim Türkiye siyasetinde sadece devlet/toplum ikiliği bağlamında devletin birtakım sorumluluk alanlarının sivil topluma devredilmesi anlamında değil, ancak aynı zamanda devletin rolünün de dönüşmesi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Böylelikle 2000’li yıllarda ekonominin teknik bir alana indirgenmesi ile ilişkili olarak devletin de neoliberal piyasa ekonomisinin beklentileri doğrultusunda adeta bir şirket

mantığı çerçevesinde yönetilmesi yönünde bir eğilim oluşmuştur. Bu durumun bir yansıması olarak, devlet kurumlarının işleyişi piyasa ile eşgüdümlü olarak, devlet piyasa işbirliği çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bu haliyle devletin neoliberal piyasa ile uyumlu olarak tümüyle bir yeniden yapılanma içerisinde “şirket devlet” olma yönünde bir dönüşüm içerisinde olduğu görülmektedir. Bu ise, devletin piyasa ile uyumlu bir yönetsel rotaya girmesiyle birlikte, aynı zamanda teknokratik bir yönetim anlayışının ağırlık kazandığı bir süreci ifade etmektedir.

Bu anlamda 1980’lerde ANAP iktidarı döneminde de benzer bir teknokratik yönetim anlayışının hakim olduğu görülmektedir. Bu dönemin dikkat çeken bir özelliği, bürokratlarla politikacılar arasında giderek artan gerginlikti. Dolayısıyla bu dönemde de geleneksel bürokratik yapıları zayıflatma yönündeki çaba bu durumu net bir şekilde yansıtmaktadır: “Hayati önemdeki bazı makamlara geleneksel bürokratik yükselme kanallarından geçmemiş, Amerikan üniversitelerinden mezun gençler getirilmişti. Kamuoyunda ‘prens’ olarak anılan bu bürokratların, başta Turgut Özal olmak üzere ANAP’lı politikacılarla uyum içinde çalışmaları bekleniyordu” (Buğra, 2015: 228). Bu durumla ilişkili olarak, ANAP iktidarını tanımlayan bir diğer önemli unsur da, bürokrasinin geleneksel işleyişini saf dışı bırakmak amacıyla, iktidar partisinin çıkarları ile uyumlu iktisadi ve toplumsal hedefler doğrultusunda hukuk sisteminde yapılan değişikliklerdir:

“Politikacıların kendi çıkarlarını kollamaları doğal olarak kamuoyu önünde savunulamazdı, fakat nihai hedef olan ülke refahı için gerekirse hukuk kurallarının çiğnenebileceği söyleniyordu. ANAP hükümetlerinin devlet kurumlarına yönelik bu tavrı en iyi ‘bürokrasi ve hukuku iktisadileştirme’ sürecinin bir parçası olarak tanımlanabilir. Bu süreçte bürokratik kurallar ve mevcut hukuk, sadece kalkınma hedefine ulaşmakta birer araç olarak görülüyordu. Bu yüzden ekonomik koşullar gerektirdiğinde bu kuralların

değiştirilmesi, yeniden yorumlanması ya da boşluklardan yararlanılması tamamen meşru bulunuyordu. Dolayısıyla, kanunların çiğnenmesi konusunda gürültü koparmak tamamen yersizdi. Başbakan Özal'ın çok zikredilen bir konuşmasında dediği gibi: ‘Anayasayı bir kere ihlal etmekle bir şey olmaz’” (Buğra, a.g.e.: 232-233)

Bu bağlamda yürütmenin gücünü artırıcı ve parlamentoyu pasifleştirici özelliğiyle kanun hükmünde kararname (KHK), ANAP iktidarı döneminde hukuksal düzenleme anlamında öne çıkan bir işleyiş olmuştur. Hatta öyle ki, Özal iktidarı sırasında tam 161 adet KHK çıkarılmıştır.²⁰ ANAP iktidarında benimsenen teknokratik yönetim anlayışı, AKP iktidarında çok daha ileri bir aşamaya doğru evrilmiş, bu dönemde yaşanan yoğun kapitalistleşme sürecine bağlı olarak devlet de tam bir piyasa mantığı çerçevesinde yönetilir hale gelmiştir. AKP iktidarı gerek söylem boyutuyla gerekse de pratikte uygulamaya koyduğu politikalarla bu dönüşümün önünü açan bir yönetim anlayışı sergilemektedir. Bu ekseninde düşünüldüğünde, 24 Haziran 2018 seçimleri öncesinde televizyonda katıldığı bir canlı yayındaki sözleriyle Cumhurbaşkanı Erdoğan bu dönüşümü çok net ve kararlı bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Bir teknokratlar kabinesi asla düşünmem. Çünkü biz bürokratik oligarşiden çok çektik. Benim bir lafım var biliyorsunuz. Devleti şirket gibi yönetmek. Bunu başararsak netice alırız. Şu anda birçok dünya ülkesinde piyasadan gelen insanlar bir yerlere yerleşiyor. Bizim için de siyasi vizyon sahibi olacak, aynı şekilde bir şirket yönetiyor gibi yönetecek, sonuç odaklı bir kabine olacak”²¹

---

²⁰ “Toplam Kanun Hükmünde Kararnamelerin yaklaşık % 11.5’i 12 Eylül öncesinde; % 31.1’i 12 Eylül döneminde; % 56.2’si ise beş yıllık Özal iktidarı döneminde çıkarılmıştır. Özal Döneminde (1983-1989) 354 yasa çıkarıldığı dikkate alınırsa, yaklaşık 2 yasaya karşılık 1 KHK çıkarıldığı görülmektedir” (Belhan, 2021: 121).

²¹ “Erdoğan: Devleti şirket gibi yönetirsek netice alırız”, evrensel.net, 07.06.2018.

Cumhurbaşkanı Erdoğan populist bir lider olmanın hakkını vererek, yürütmenin ve dolayısıyla siyasi liderliğin sürekli olarak yüceltiildiği ve bununla birlikte bürokrasinin kıyasıyla eleştirildiği bir yönetim stratejisi bağlamında, her fırsatta mevcut bürokratik yapıyı zayıflatma ve bunun yerine piyasa yanlısı kurumsal inşayı hayata geçirme amacıyla olan bir iktidar arayışı içinde olmuştur. Bu açıdan düşünülduğünde, her ne kadar AKP iktidarının ilk döneminde (2002-2007) yerelleşme, demokratikleşme ve sivil toplum ağırlıklı bir yönetim anlayışının benimsendiği yönünde bir iddia hakim olsa da, özellikle üçüncü dönem iktidarından itibaren (2011 ve sonrası) merkezileşme yönünde bir yönetim anlayışının benimsediği görülmektedir. Dolayısıyla, iktidara gelişinin başlarında neoliberal piyasa anlayışı ile gayet uyumlu bir şekilde ve AB'ye üye olma heveslisi bir ülke olarak yerelleşme söylemini ön plana çıkaran AKP iktidarı, 2011 sonrasında merkezileşme doğrultusunda önemli uygulamaları hayata geçirdi.²²

Yerelleşme söylemi hem AKP iktidarı hem de neoliberalleşme süreci açısından daha çok kısmi bir anlam ifade etmektedir. Şöyle ki, bu dönemde yerelleşme daha çok söylem boyutu ile öne çıkmıştır, ancak uygulama söz konusu olduğunda ekonomide, siyasette ve kamu yönetiminde merkezileşme ön plandadır ve dahası, yerel yönetimlerin kendi bünyelerinde de merkezileşme eğilimi görülmektedir. Dolayısıyla, bu dönemde hayata geçirilen “yeni merkezileşme”dir. Yeni merkezileşme, hem merkezi hem de yereli kapsamakta ve böylelikle merkezi yönetimin siyasi olarak merkezileşmesi örgütsel ve işlevsel olarak yerelde de görülmektedir. Örneğin, bu dönemde “Yerel düzeyde Çevre ve Şehircilik Bakanlığı üzerinden belediyelerin imar ve planlama yetkileri

---

²²AKP iktidarının merkezileşme ve otoriterleşme yanlısı politikaları, özellikle 2013 yılındaki Gezi protestoları ile birlikte daha belirgin bir hal almaya başladı. 2011 yılında Batı'nın önde gelen dergilerinden biri olan Time dergisine kapak olan Erdoğan, İslam ile demokrasiyi uyumlu kılmayı başaran güçlü ve karizmatik bir lider, Ortadoğu ve özellikle de ‘Arap Baharı’nın gerçekleştiği ülkeler açısından rol model olabilecek bir siyasetçi olarak görülmekteydi (“Erdogan’s Moment”, www.time.com, 28.11.2011). Diğer taraftan ise, Erdoğan bizzat bu değişimin ipuçlarını İstanbul belediye başkanlığı döneminde net bir şekilde dile getirmiştir (“Recep Tayyip Erdoğan: Demokrasi bizim için amaç değil araçtır”, www.cumhuriyet.com.tr, 03.04.2016).

merkezileştirilmiştir. İmar ve planlama yetkilerinin belediyelerden alınarak merkezileştirilmesi ise yatırımların büyüklüğüne göre merkez ve yerelin yeniden yetkilendirilmesi esasına dayandırılmıştır” (Fedai, 2015: 194-195). Böylelikle AKP iktidarı merkezileşme açısından da kendine özgü bir yönetim anlayışını benimsemiş ve bunu neoliberalleşme yönündeki politikalar doğrultusunda kamu yönetiminde reform çerçevesinde uygulamaya koymuştur.

AKP iktidarı döneminde çok boyutlu olarak yaşanan neoliberalleşme sürecinin bir yansıması olarak, devletin şirketleşmesi doğrultusunda atılan adımlar kapsamında, devlet kurumlarında ve kamu hizmetinde rasyonelliği, etkinliği ve verimliliği esas alan bir yapılanma eğilimi görülmektedir. “Kamu yönetimi reformu” başlığıyla hayata geçirilen bu yeniden yapılanma süreci, bir taraftan neoliberalizmin minimal devlet modelinden düzenleyici devlet modeline geçişi ve yürütmenin ön planda olduğu merkeziyetçi bir siyaset anlayışını getirirken, diğer taraftan ise, neoliberalleşmenin bir uzantısı olan yönetim yaklaşımı çerçevesinde devlet kurumlarının piyasalaşma sürecinde aktif rol almasına dayalı bir dönüşümü işaret etmektedir. Burada söz konusu olan, siyasal alanın daraldığı, devlet aygıtında yürütmenin özerkleşerek öne çıktığı bir süreçtir. Bu ise, siyasal alanın yeniden tasarlanması yoluyla devlet aygıtının piyasanın gerekleri doğrultusunda yeniden yapılandırılması stratejilerini içeren neoliberal otoriterleşmenin bir uzantısı anlamında kapitalist devletin aldığı yeni form olarak “otoriter devletçilik”i gündeme getirmektedir (Güzelsarı, 2019: 41).

Türkiye’nin neoliberal otoriterleşme sürecine girmesi ve bununla ilişkili olarak kapitalist devletin dönüşümü çerçevesinde “otoriter devletçilik”in yeni devlet formu olarak ön plana çıkması AKP’nin iktidarda olduğu 2000’li yıllardan çok daha öncesine 1980’li yıllara kadar uzanan bir süreci kapsamaktadır. Böylelikle AKP iktidarı siyasi, iktisadi ve

toplumsal alanda hayata geçirdiği piyasa yanlısı politikalarla sürecin sürekliliğini sağlamakla kalmamış, ancak aynı zamanda neoliberal otoriterleşme doğrultusunda çok daha yoğun bir sürecin yaşanmasına aracılık etmiştir. Bu açıdan düşünüldüğünde, bu dönem her yönüyle daha ileri boyutta bir neoliberal otoriteryanizmi temsil etmektedir. Özellikle AKP iktidarının üçüncü döneminden itibaren bu süreç daha da belirgin bir hal almıştır. Bu doğrultuda Kanun Hükmünde Kararname’ler (KHK) yoluyla kamu yönetiminin yeniden düzenlenmesi dikkat çekici bir gelişmedir. Özellikle 2013 yılına damga vuran Gezi Olayları, 15 Temmuz darbe girişimi (2016) ve sonrasında hayata geçirilen Olağanüstü Hal (OHAL) dönemi otoriter devlet formunun çok daha yoğun ve çok daha boyutlu bir şekilde yaşanmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra, 2018 yılında “Türk tipi başkanlık sistemi” olarak bilinen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne (CHS) geçiş ile beraber neoliberal otoriter devlet formu çok daha sağlamlaşmış ve çok daha kalıcı bir hal almıştır. Aynı zamanda CHS’nin yasalaşması, iktidarın merkezileşmesi ve yürütmenin güçlenmesi açısından önemli bir dönemeci oluşturmaktadır (Zengin, 2019). Türk tipi başkanlık sistemi olarak da bilinen CHS ile iktidarın yürütmede yoğunlaşması, denge ve denetleme sisteminin de yürütme lehine dönüşmesine yol açarak otoriter bir yönetim anlayışına zemin hazırlamıştır.

Popülizmin her daim yürütmeyi ve lideri ön planda tutan siyaset anlayışıyla da örtüşen bu süreç, popüler-otoriter bir liderlik anlayışının benimsenmesi çerçevesinde Erdoğan’ın Türkiye siyasetinde kült bir lidere dönüşümünü yansıtmaktadır (Keyman, 2023: 44-45). Erdoğanizmin bir külte dönüşümü, özellikle Gezi Olayları ve 17 Aralık operasyonları sonrasında daha belirgin bir hal almıştır. Ayrıca partisindikilerin kendisini “Büyük Usta”²³ olarak görmesi ve medyanın hükümete yakın kesimlerinin de bu durumu

---

²³ Erdoğan’ın demeçleri de bu durumu desteklemektedir. Bizzat Erdoğan AKP iktidarını çiraklık, kalfalık ve ustalık olarak üç döneme ayırmaktadır (“Çiraklık ve kalfalık dönemi bitti, ustalık aşamasındayız”, www.hurriyet.com.tr, 29.11.2022).

destekler şekilde yapmış olduğu haberler Erdoğan'ın lider kültürünü pekiştirmiştir (Türk, 2014: 383-428).

Aynı zamanda bu dönemde ekonomide, siyasette ve kamu yönetiminde de merkezileşme yönünde dikkat çekici bir eğilim olmuştur ve dahası, hukukun üstünlüğü ilkesinin göz ardı edilmesiyle ilişkili olarak, yargıda da merkezileşme ve siyasallaşma doğrultusunda önemli bir aşamaya gelinmiştir. AKP iktidarı yıllarında devlette yaşanan bu dönüşüm siyasal alanın daralmasına, sınırlandırılmasına ve buna mukabil iktidarın merkezileşmesi, yürütmenin ağırlığının artması ile merkeziyetçi bir devlet yapılanmasının ağırlık kazanmasına yol açarken, aynı zamanda otoriterleşme eğilimlerine de kapı aralayan bir siyaset anlayışının hakim olduğu bir süreci ifade etmektedir. Sonuç olarak, AKP'nin yönetimde olduğu 2000'li yıllar Türkiye'si devletin piyasa ekonomisine uyum kapasitesinin her açıdan geliştirildiği bir dönem olmuştur. Bu yönüyle de gerek neoliberal ekonomiye geçişin yaşandığı 1980'lerden gerekse de bu sürecin bir uzantısı olarak finansallaşma doğrultusunda köklü adımların atılmaya başlandığı 1990'lardan çok daha kapsamlı, yoğun ve kurumsallaşmış bir neoliberalleşme deneyimini yansıtmaktadır.

3.2. Neoliberalleşen Türkiye'de finansallaşma ve borç sarmalı

Genel hatlarıyla düşünüldüğünde, 2000'li yıllarda Türkiye'de borçlanmaya dayalı bir ekonomik büyüme anlayışının ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu dönemde sürekli olarak dış borçlanmaya dayalı olarak büyüyen Türkiye ekonomisi, bu durumun bir yansıması olarak kısa vadeli sıcak para girişleri karşısında kırılganlaşmış ve finansal krizlere karşı açık hale gelmiştir. Bu yönüyle, ekonomide artan dış borçlanmayla birlikte dış ticarete önemli oranlarda açık verilmiş, üretim ise giderek daha fazla dış borçlanmaya

bağımlı hale gelmiştir. Bir diğer deyişle, bu dönemde artan ithalat oranları ve dış sermaye girişleriyle birlikte cari açığın finansmanı sorunu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, ekonomi sürekli olarak dış sermaye çıkışı tehdidi altında bir büyüme rotası izlemek durumunda kalmıştır. Böylelikle AKP iktidarının hüküm sürdüğü bu yıllarda enflasyonla mücadelenin yanı sıra, borçların çevrilmesi de ekonominin temel hedeflerinden biri haline gelmiştir (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2012: 138; Yeldan, 2008: 178).

2000’li yılların başlarında, özellikle AKP iktidarının ilk dönemini kapsayan dönemde (2002-2007)²⁴, borca dayalı ve borç yaratan bir iktisadi büyüme anlayışının hakim kılınmasıyla, görece hızlı bir büyüme temposu yakalanmış ve enflasyonla mücadelede tek haneli rakamlara düşülerek belli bir başarı sağlanmış olmakla birlikte, Cumhuriyet tarihinde daha önce hiç görülmediği kadar yüksek boyutlarda dış borçlanma gerçekleşmiştir (Yeldan, a.g.e.: 217-218). Bu dönemde yabancı sermaye ekonomideki yeri açısından kilit bir konumdadır, ekonominin gelişimi açısından adeta vazgeçilmez haline gelmiştir. Bu anlayış doğrultusunda bir fetiş haline gelen yabancı sermayenin, her ne pahasına olursa ülke ekonomisine kazandırılmasına yönelik bir eğilim bulunmaktadır. Yine bu yıllarda yoğun olarak gerçekleştirilen özelleştirmelerle birlikte, yabancı sermayenin iktisadi büyümedeki payı bir hayli artmıştır.

Neoliberal dönemde devletin ekonomideki rolünün küçülmesinin bir işareti olan özelleştirmeler, AKP iktidarında önceki dönemlere kıyasla çok yoğun olarak gerçekleştirilmiştir.²⁵ Neoliberalizme dair temel söylemlerden birini oluşturan, kamu

---

²⁴ “15.2 milyar dolarlık net sıcak para çıkışı yaşanan yüzde 5.7 oranında küçülen Türkiye ekonomisi, net sıcak para girişi yaşanan 2003, 2004, 2005, 2006 ve 2007 yıllarında ise büyüdü. Sıcak paranın şişirdiği balon, sıcak para çıkışının başladığı 2008 yılının üçüncü çeyreğinde patladı. 2009 yılının üçüncü çeyreğinde yüzde 6.5 oranında küçülen Türkiye ekonomisinin yılın tümündeki büyüme oranı ise yüzde 0.7’ye kadar düştü” (Sönmez, 2010: 41).

²⁵ “1984’ten 2005’e özelleştirme geliri 10 milyar doları ancak buluyordu. Ancak, 20 yıl “ekim” ve “bakım”la geçti, hasat zamanı AKP iktidarında 2005-2008 dönemi olarak gerçekleşti....2005’te

işletmelerinin siyasiler açısından rant dağıtma aracı haline geldiği ve genel anlamda yozlaşmaya yol açtığı şeklindeki söylemi bütünüyle sahiplenen iktidar, özelleştirmeleri yabancı sermayeyi ülkeye çekmenin aracı olarak göstererek söz konusu politikasını meşrulaştırma çabasında olmuştur (Yeldan, 2008: 300-301). Bu dönemde gerçek değerlerinin çok altında satışlar üzerinden gerçekleştirilen özelleştirmeler, kısa vadede ekonomiye gelir sağlamak açısından işlevsel görünüyorsa da, uzun dönemdeki etkileri düşünüldüğünde kâr getiren veyahut da kâr getirme potansiyeli olan kamu kuruluşlarının yarattığı katma değer in özel sermaye kesimlerine aktarımı sonucunda ekonomi açısından yarardan çok zarar anlamına gelmektedir. Aynı zamanda kamu kuruluşlarının yabancı sermayeye devri söz konusu olduğunda ise, bu durum ülke ekonomisinin dışa bağımlılığını arttırmaktadır (Balseven ve Önder, 2009: 95-96).

Aynı zamanda 2002’de iktidara geldiğinde İMF anlaşmalarının sadık bir uygulayıcısı haline gelen AKP iktidarı döneminde, mali disiplinin yanı sıra, büyük çaplı olarak hayata geçirilen özelleştirmelerden kaynaklanan gelirler de kullanılarak İMF borçlarının ödenmesi yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda, 2002’deki 16,2 milyar SDR olan İMF borcu 2009’da 5,5 milyar SDR’ye kadar düşmüştür (Sönmez, 2010: 73). Dolayısıyla, kamu kesimindeki borçların azaltılmasında önemli rolü olan özelleştirmeler, her ne kadar 1980’lerden bu yana iktidarların gündeminde olsa da, siyasi ve hukuki nedenlerle gerçekleştirilememiş ve bu iktidar döneminde uzun vadeli etkinlik, verimlilik ve kârlılık durumları göz ardı edilerek, ülke ekonomisine gelir sağlama amacıyla baş tacı edilmiştir (Pamuk, 2014: 288). Bu dönemde özelleştirmeler açısından temel kırılma noktasını, AKP iktidarının 2003 yılında özelleştirme yasasında yapmış olduğu değişiklikler oluşturmaktadır. Yasal zeminde gerçekleştirilen bu değişikliklerle birlikte

---

Telekom’un blok satışı en büyük özelleştirme olarak gerçekleşmişti. 2006’da ikinci ve üçüncü özelleştirmeler Tüpraş ile Erdemir’in satışı ile gerçekleşmişti. 2007’de Halk Bankası hisseleri, Karayolları Levent binası ve Mersin Limanı en büyük özelleştirmeler olarak gerçekleştirilmişti. 2008, Petkim, Tekel ve Telekom hisse satışları ile önemli özelleştirmeler olarak kayıtlara geçmişti” (Sönmez, 2010: 123).

özelleştirmelerle ilgili bürokratik süreç kolaylaştırılmış, ancak bundan da önemlisi, başbakanın Özelleştirme İdaresi üzerindeki denetimi arttırılarak yürütmenin süreçteki etkisi ön plana çıkartılmıştır. Bu ise, özelleştirmeler karşısında oluşabilecek muhtemel yargı frenini engellemeye yönelik bir eğilimi ifade etmektedir. Ancak iktidarın özelleştirme politikasının nihai hali, 2010 referandumunu ile şekillenmiştir, zira referandum yoluyla yargının bu kapsamdaki yetkisi büyük ölçüde kısıtlanmıştır (Buğra ve Savaşkan, 2015: 131-132). Böylelikle AKP'nin iktidarda olduğu 2000'li yıllar özelleştirme politikasına sıkı sıkıya bağlı kalındığı, kamuculuk karşıtı, piyasalaşma ve metalaşma yanlısı bir siyasi duruşun sergilendiği bir dönemi ifade etmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, enerji, madencilik, turizm, inşaat ve sağlık gibi pek çok alanda hayata geçirilen özelleştirmelerin Türkiye'de neoliberal politikaların konsolidasyonu ve sürekliliği açısından ne kadar elzem olduğu ortadadır ve iktidarın bu yöndeki eğiliminin neoliberalizmin sermaye yanlısı tutumuyla gayet uyum içinde olduğunu da belirtmek gerekir. Tam da bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, iktidarın bütün bu piyasa yanlısı politikaları hayata geçirirken, bu politikaları milli menfaatleri göz önüne alarak yapmakta olduğuna yönelik iddiasıdır. Burada neoliberal popülist bir siyaset stratejisi bağlamında milli değerler ve milli çıkarlara vurgu yapmak yoluyla toplumda uzlaşa sağlanmasına yönelik bir çaba olduğunu belirtmek gerekiyor. Böylelikle toplumdaki mevcut sınıfsal eşitsizlikleri görmezden gelen ve sermayeden yana olduğunu her fırsatta belli eden bu anlayış doğrultusunda, kitlelerin uygulamaya konulan neoliberal politikalar yönünde ikna edilmeleri ve sürece kazandırılmaları amaçlanmaktadır.

3.3. İnşaat Dayalı Ekonominin Dayanılmaz Çekiciliği:

İnşaat, Kalkınmacılık ve “Büyük Türkiye”

“Hamdolsun, Antalya’yı yine şantiye olarak gördüm”

R.Tayyip Erdoğan²⁶

3.3.1. Türkiye’de Sağ Siyaset ve İnşaat

Türkiye’nin kapitalist gelişme dinamikleri göz önüne alındığında, inşaat sektörü 1980 sonrasında neoliberal piyasa ekonomisi doğrultusundaki dönüşüme bağlı olarak iktisadi yapılanmada önemli bir aktör konumuna gelmiştir. Bu dönemde pek çok siyasetçi açısından inşaat, bir yanıyla iktisadi hedefler söz konusu olduğunda göz ardı edilmemesi gereken bir ekonomik kalkınma aracıyken, diğer yandan ise, siyasi hedeflere yönelik itici bir güç olarak görülmüştür (Balaban, 2016: 17). Dolayısıyla, özellikle 1980’li yıllar ve sonrasında kapsayan dönemde inşaat sektörü ekonominin ve dahası siyasetin genel gidişatı açısından oldukça işlevsel bir role sahiptir. Hatta öyle ki, bu yıllarda inşaat ile iktisadi büyüme ve kalkınma arasında doğrusal bir ilişki olduğu kabul edilmektedir. Bu dönemde inşaat, büyümenin ve kalkınmanın temel motifi haline gelmiştir.

İktisadi büyüme ve kalkınmayla ilişkisi bağlamında inşaat, Türkiye’de sağ siyasetin geniş kitlelere ulaşması açısından oldukça işlevsel bir rol üstlenmiştir. İmar ve inşayı söyleminin merkezine koyan sağ siyaset geleneği üzerinden düşünüldüğünde inşaat, bir yanıyla ülkeyi müreffeh düzeye yükseltmenin temel bir itici gücü iken, aynı zamanda toplumdaki milliyetçi hissiyatları yükselten ve yücelten bir işlev de görmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, inşaat salt neoliberal politikaların Türkiye’de hayata geçirildiği 1980’li yıllar ve sonrasında içeren döneme özgü olarak değil, daha önceki yıllarda da sağ siyaseti besleyen temel damarlardan biri olmuştur. Bu yönüyle inşaat, Türk

---

²⁶ “Erdoğan’ın ‘inşaat sevdası’ kabardı: Hamdolsun, Antalya’yı yine şantiye olarak gördüm”, www.cumhuriyet.com.tr, 22.04.2016.

milliyetçiliğinin esaslı hedeflerinden biri haline gelmiştir. Ülkenin refahı, zenginleşmesi anlamında inşaaata olan bu vurgu, aynı zamanda milli gururu pekiştirici bir rol de üstlenmektedir. Dolayısıyla, Özal'ı yıllardan önce de geleneksel sağ siyaset açısından inşaat, kitlelere hitap etme doğrultusunda kilit bir araç olmuştur. Bu anlamda günümüze uzanan etkileri de olan, Adnan Menderes, Süleyman Demirel ve Turgut Özal siyaset çizgisi arasında bir süreklilik olduğu iddia edilebilir. Türkiye'de tarihsel uzantılarıyla merkez sağ siyaset geleneğini temsil eden bu üç lider her ne kadar iktidarları süresince başka pek çok konuda kendilerine has birtakım farklılıklar ortaya koymuş olsalar da, inşaat söz konusu olduğunda belirgin bir devamlılık sergilediklerini iddia etmek mümkündür (Bora, 2016: 13).

Menderes, Demirel ve Özal'ın temsilcisi olduğu merkez sağ siyaset çizgisi açısından inşaat, medeniyete ulaşmanın temel rotası, belirli bir iktisadi aşamanın sembolü ve dolayısıyla da gelişmenin, kalkınmanın en temel unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Türkiye'de sağ siyasetin benimsediği modernleşme anlayışının, medeniyetin manevi yanı ile maddi yanı arasında keskin bir ayırım gözeterek, ağırlıklı olarak maddi unsurların etkili olduğu bir anlayışı yansıtmasıdır. Bir diğer deyişle, geleneksel sağ siyaset açısından modernleşme temelde iktisadi gelişme ile ilişkilendirilmektedir. Bu ise, liberal faydacı unsurların ağır bastığı, kalkınma, büyüme gibi ekonomik ideallerle de eklemlenen bir bakış açısının dışavurumudur. Burada altı çizilmesi gereken, sağ siyasetin inşaat tutkusunun toplumsal fayda temelinde, Ortak İyi'yi merkeze alan, gözetilen bir anlayış çerçevesinde, Ortak İyi'ye hizmet götürme iddiasına dayanmasıdır. Aynı zamanda muğlak bir toplumsal bütünlüğün ifadesi olarak Ortak İyi üzerinden farklı toplumsal taleplere hitap etme ve bu farklı toplumsal talepleri tek bir pota etrafında birleştirme işlevi de gören sağ siyasete özgü olan bu hizmet anlayışı, iktidarların politikalarının meşruiyetinin sağlanması açısından da oldukça işlevseldir (Özselçuk, 2015: 81-95).

3.3.2. AKP'nin Hizmet Siyaseti, Popülizm ve İnşaat

Türkiye’de sağ siyaseti temsil eden iktidarların geniş bir seçmen tabanına ulaşmasında inşaat ve beraberinde kalkınmaya yapmış oldukları vurgunun etkisi yadsınamayacak bir gerçeklik olarak ortadadır. Dahası sağ siyasi iktidarların inşaat tutkusu üzerinden seçmenlerle kurdukları bağ, genel anlamda politikalarının meşruiyetini sağlama ve politikalarına süreklilik kazandırma açısından da oldukça kullanışlı bir hal almıştır. Genelde merkez sağın temsilcisi olan bu iktidarlar, inşaat ve kalkınmacılık yönündeki bu ısrarlı siyasi duruşlarını “hizmet” kavramını merkeze koyarak taçlandırmışlardır. Bu kabulden hareketle, AKP iktidarının hizmet siyasetini bu dönemde inşaatın yükselişi ile ilişkilendirmek anlamlı olacaktır. Bu sayede siyaset alanını bir tür “şantiye alanı” olarak gören sağ siyasete dair pragmatizmi anlamak ve AKP’nin popülist siyaseti açısından inşaata yüklenen misyonu değerlendirmek mümkün olacaktır.

AKP 2002 yılında iktidara geldiğinden bu yana çok farklı toplumsal kesimleri içeren geniş bir seçmen tabanına hitap etme çabası içindedir. Farklı toplumsal kesimlerden gelen seçmenlerin taleplerini bir araya getirme anlamında hizmet söylemi AKP iktidarına etkin bir siyasi manevra alanı sağlamıştır. Muğlak bir toplumsallığın ifadesi olarak Ortak İyi anlayışına dayanan bu söylem, “farklı arka planlardan gelen bireylerin arzularını yeni bir gelecek vaadiyle harekete geçirerek duygulanımsal (libidinal) yatırımlar yaptıkları ve bu yatırımlar üzerinden eyleme geçtikleri toplumsal bir çekim alanı oluşturdu” (Özselçuk, 2015: 81). Bir diğer deyişle, Ortak İyi tahayyülüne ve vaadine dayanan hizmet söylemi, kitlelerin mobilizasyonu açısından göz ardı edilmemesi gereken bir işlev yerine getirmiştir. Bu nedendir ki, hizmet siyasetini AKP popülizmini oluşturan temel bir bileşen olarak düşünmek gerekir.

Hizmet söylemi öncelikle farklı ideolojik eğilimleri bir araya getirme hususunda oldukça kilit bir siyasal kanal açmaktadır. Şöyle ki, bu söylem bir yanıyla hizmet kavramının faydacı doğasından hareketle kalkınma ve büyüme gibi iktisadi hedefler doğrultusunda liberal değerlere vurgu yaparken, diğer yanıyla da milliyetçi ve İslamcı hassasiyetlere ve ideallere hitap ederek medeniyet boyutunu ön plana çıkartmaktadır. Bir diğer deyişle, burada söz konusu olan, faydacı unsurların baskın olduğu liberal ideolojiyle medeniyet vurgusu ağır basan muhafazakâr ideolojinin bir araya gelmesidir:

“Hizmetin cazibesi, toplumsalı kurarken farklı ilişkisel biçimleri, ölçekleri ve zamansallıkları karıştırıp birleştirebilmesinde yatıyor. Hizmet dili kullanım değerlerinin faydacı değiş tokuşu üzerinden karşılıklı ilişkilere, günlük hayata kolaylıkla sirayet edip somutlaşabiliyor. Öte yandan medeniyete sahip çıkma ve medeniyet götürme anlamlarını da taşıdığı ölçüde, yetki mercii olarak geçmişten gelen kutsal bir egemenlik mirasını hatırlatan daha soyut bir seviyede de işliyor” (Özselçuk, a.g.e.: 83)

AKP iktidarının popülist siyasetinde hizmet söyleminin ön planda olması, bu dönemde inşaatı baş tacı yapan bir ekonomik yapılanmanın tercih edilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu dönemde yapılan yollar²⁷, köprüler, hastaneler, alışveriş merkezleri ve TOKİ konutları bir taraftan toplumsal faydayı gözeten bir bakış açısı üzerinden temellendirilirken, diğer taraftan ise Türk-İslam medeniyetinin gelişmesini, refahını ve gücünü yansıtmaya kaygısıyla soyut bir ideal çerçevesinde kutsal bir boyuta taşınmaktadır. Böylelikle, hizmet

---

²⁷ “Gerçekten de yol Erdoğan için bir modernleşme projesidir, gittiği her ilde o il ve ilçelere yapılan yolları kilometre cinsinden ifade edişindeki mutluluk dikkate değerdir. Yol; AKP’nin aldığı yolun, AKP’nin attığı adımların, Erdoğan’ın başarısının somut, canlı kanıtıdır. Yolu inkâr edemezsiniz. Yol, hayatınızın içinden geçer. Yol size farkın hikâyesini anlatır. Eskiden şu kadar saatte alınan yolun şimdi yarı yarıya daha kısa sürede alınmasının sağladığı mutluluk en ‘vicdansız insan’ı bile AKP’nin iş yapan bir parti olduğuna ikna eder, ikna etmesi beklenir... Yol, Erdoğan’ın ve AKP’nin somut performans ölçme birimlerinin başında gelir. Erdoğan, AKP’den önce yapılan bölünmüş yolların kaç kilometre olduğunu her vasatta hatırlatır, mutlulukla sorar: ‘Peki biz ne kadar yaptık?’ Örneğin 2002 yılına kadar Muş’a 79 senede sadece 16 kilometre bölünmüş yol yapıldığını, ama kendilerinin 8 senede 77 kilometre yol yaptığını söyler. İller ve sayılar değişir, ama Erdoğan’ın yoldan bahsetmediği bir miting yok gibidir. Çünkü ‘yol demek, medeniyet demektir, gelişme demektir, ilerleme demektir’ (Türk, 2014: 218).

söylemi üzerinden uyuşmaz olarak görülen, çatışma içinde olduğu düşünülen kutsal olan ile dünyevi olan uzlaştırılmakta ve dahası, bütün bunların Ortak İyi gözetilerek yapıldığı ileri sürülmektedir. Tam da bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, hizmet kapsamındaki bütün bu icraatların, inşa faaliyetlerinin milletin ortak faydası gözetilerek gerçekleştirilmiş olduğu iddiasıdır ve dolayısıyla, milletin bir parçası olup olmamaya bağlı olarak hizmeti hak eden/hak etmeyen şeklindeki ayrımın da bu söylem doğrultusunda mütemadiyen vurgulanmasıdır. Bu ise, bir yanıyla popülizmin millet iradesine referansla toplumu homojen bir bütün olarak algılayan bakış açısını, bir diğer deyişle milli irade fetişizmini²⁸, diğer yanıyla da toplumu millete dahil olup olmama ayrımı üzerinden kutuplaştıran ve başını CHP'nin çektiği bir anti-AKP hattı oluşturan, bütün bunların sonucunda da toplumda bazı kesimleri dışlayan bir siyasi eğilimi yansıtmaktadır (Türk, a.g.e.: 227-238). Böylelikle hizmet söylemi, her ne kadar Ortak İyi'yi merkeze alma anlamında toplumsala dönük olma iddiasına dayansa da, aslında burada söz konusu olan, toplumu kutuplaştırmaya, birbirine düşman iki kampa bölmeye yönelik bir çabanın ifadesidir. Bu ise, Türkiye'de merkez sağ siyasetin temel unsurlarından biri olan ve AKP tarafından da sahiplenilen milli irade kavramı etrafındaki soyutlamanın, kutsallaştırmanın toplumu bütünleştirici, kucaklayıcı olma iddiasından uzaklaşarak, Lefort'un deyişiyle, "iktidarın boş alanı"nın dışlayıcı ve otoriter bir siyaset anlayışı üzerinden kurulmasına yol açmaktadır (Oral, 2015).

Bu durum aynı zamanda AKP iktidarı tarafından sıklıkla başvurulmuş bir mağduriyet anlatısına, bir mazlumluk söylemine işaret etmektedir. Açıklık'ın de ifade ettiği üzere,

---

²⁸ Başta Erdoğan olmak üzere, AKP siyasetçilerinin demeçlerinde milli irade kavramı önemli bir referans kaynağıdır. "Başbakan Tayyip Erdoğan, 'En büyük hırsızlık, en büyük yolsuzluk, milli irade hırsızlığı, milli irade yolsuzluğudur' dedi" ("En büyük hırsızlık milli irade hırsızlığıdır", www.aa.com.tr, 26.01.2014); "Kimse Türkiye'yi eskinin o krizli, kaosu, istikrarsız, güvensiz günlerine geri döndüremez. Bu ülkenin artık böyle kavgalarla kaybedecek tek bir anı dahi yoktur. Milli iradenin vesayetini keyfine bırakılmasına artık kimse göz yumamaz" ("Milli iradenin vesayetini keyfine bırakılmasına artık kimse göz yumamaz", www.tccb.gov.tr, 08.06.2018).

İslami Makyavelist saiklere dayanan ve bir tür güç istencini yansıtan bu “kutsal mazlumluk”, AKP otoriterliğinin psikopatolojisini ve otoriter popülist siyasetinin temellerini oluşturmaktadır (Açikel, 2023). Bu mağduriyet anlatısı, AKP öncesi iktidarlar zamanında hizmetten yoksun kaldığı iddia edilen toplum kesimlerinde belirli bir mağduriyet algısı yaratmak yoluyla kitleleri öfke ve hınç gibi düşmanlaştırıcı hissiyatlara sevk eden bir siyaset anlayışının dışavurumudur. Popülist siyasetin kilit bir bileşeni olarak değerlendirilebilecek hizmet söylemi, kalkınma fetişizmi boyutunun yanı sıra, aynı zamanda AKP iktidarının kutuplaştırıcı siyasetinin bir yansıması olarak halka yönelik bir mağduriyet algısı yaratma çabası ile de ilişkilidir. Popülist liderler ezilen, mağdur olan halklar adına konuştuklarını iddia ederler. Popülizmin en temel unsurlarından biri olan seçkin karşıtlığının da bir göstergesi olarak mağduriyet söylemi, kitlelerde mevcut olan hoşnutsuzlukları sürekli olarak halk/seçkinler ikilemi üzerinden yansıtmaya çabasıdır. Bu bağlamda öteki üzerinden kimlik oluşturma açısından işlevsel olan mağduriyet söylemine AKP iktidarı sıklıkla başvurmaktadır. Özellikle Müslüman seçmen tabanına hitap ederken mağduriyet söyleminin oldukça işlevsel bir siyasal kanal açtığını kabul etmek gerekir. Bu çerçevede, Kemalizmin mirasçısı ve temsilcisi konumundaki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) halkı ve halkın sahip olduğu geleneksel ve İslami değerleri hor gören, aşağılayan, baskıcı seçkinleri temsil ederken, AKP iktidarı ise her daim halkın yegâne temsilcisi olan, halkı koruyup kollayan ve halkı halk yapan geleneksel ve İslami değerlerin savunuculuğunu üstlenmektedir. Hal böyle iken, AKP iktidarı özellikle iktidarının ilk dönemlerinde Müslüman seçmen tabanının taleplerini toplumun bütününe yönelik demokratik taleplerle ekleme ve bunu da popülist siyasetinin meşruiyeti doğrultusunda kullanma yoluna gitmiştir. Hizmet söylemi de oluşan bu tabloyu tamamlamaktadır. Bu noktada, AKP ile Kemalist seçkinler arasındaki karşıtlık hizmet

üzerinden kurulmaktadır.²⁹ AKP iktidarı millete yapılan hizmeti tanımamakla eleştirdiği Kemalist seçkinleri ve temsilcileri olarak CHP'yi millete hizmet götürme önünde engel olarak görmekte ve dolayısıyla millet düşmanı olarak ötekileştirmektedir (Özselçuk, a.g.e.: 89-90).

Hizmet siyaseti Erdoğan'ın merkezine Kemalist seçkinleri oturttuğu iç düşman algısının yanı sıra dış düşman algısını yansıtmaması açısından da önemlidir. Bu anlamda özellikle Gezi Olayları ve 17 Aralık soruşturmalarını Türkiye'nin hizmet siyasetinden kaynaklanan gücünden, başarılarından rahatsız olan dış mihrakların oyunu olarak gösterme çabası dikkat çekicidir. Dolayısıyla AKP'li iktidar yıllarında yaşanan her kriz, hizmet siyaseti ile elde edilen başarıları çekemeyenlerin planları çerçevesinde açıklanmaktadır (Türk, 2014: 215-216). Erdoğan'ın iktidarının üçüncü döneminden itibaren her fırsatta Batı'ya yönelik dile getirdiği "faiz lobisi"³⁰ suçlamalarını da bu kapsamda değerlendirmek gerekir.³¹

Hizmet siyaseti, AKP iktidarına otoriterlik yönünde gelen eleştiriler karşısında icraatlara dayalı bir savunma hattı oluşturması açısından da işlevseldir. İktidarın somutta gösterdiği performansı temel alan bir savunma hattı oluşturmanın yanı sıra, otoriterliğin meşrulaştırılması açısından da işlevseldir (Türk, a.g.e.: 226). Dolayısıyla AKP'nin sürekli olarak siyasetini somuta referansla sunuyor olması, bir diğer deyişle, genel olarak siyaseti somuta indirgeme eğilimi içinde olması ve uygulamaya koyduğu politikaları rakamları

---

²⁹ Erdoğan, partisinin grup toplantısında şu şekilde ifade etmektedir: "Eski Türkiye'nin aktörleri artık şunu bir defa kabul etsinler: Türkiye'de artık kazanan elitler, seçkinler, belli sermaye çevreleri değil, Türkiye'de bundan sonra kazanan her zaman 76 milyon olacak" ("Artık elitler değil, 76 milyon kazanacak", www.akparti.org.tr, 28.01.2014).

³⁰ "Erdoğan: Faiz lobisi kanımızı emmeye devam ediyor", www.birgun.com.tr, 26.02.2016.

³¹ "Başbakan Erdoğan, Samsun'daki mitingde Gezi Parkı eylemlerini eleştirdi, 'Mustafa Kemal'in askerleriyiz diye yola çıktılar, faiz lobisinin neferi oldular'" ("Erdoğan: Faiz lobisinin neferi oldular", www.ntv.com.tr, 22.06.2013).

öne çıkararak temellendirme çabası bunun göstergesidir. Özellikle nitelikten çok niceliğin öne çıktığı, çok büyük sermayelere dayanan, kapsadığı yüzölçüm açısından Avrupa'nın ve Dünyanın en iddialı yatırımlarından olmaya aday “çılgın projeler” söz konusu olduğunda bu durum daha da anlaşılır olmaktadır. Aynı zamanda yolsuzluk suçlamaları karşısında, AKP'nin önde gelen siyasetçilerinin iktidarın devamlılığı yönünde her fırsatta başvurdukları hizmet söylemi, kitlelerin siyasete bakışlarında yerleşik hale gelen “çalıyor ama çalışıyor” algısının da temel dayanağını oluşturmaktadır. Bu açıdan düşünüldüğünde, hizmet siyaseti iktidarın meşrulaştırılmasının yanı sıra, yoksulluğu ve yoksunluğu perdeleyici bir işlev de üstlenmektedir. Bu yönüyle AKP popülist siyasetinin temel yapı taşlarından birini oluşturmaktadır.

3.4. Neoliberal Türkiye’de Konut Siyasetinin Dönüşümü ve TOKİ

3.4.1. İnşaat-Finans Birlikteliği: Neoliberal Türkiye’de Konut Politikası

Günümüzde inşaat sektörünün ekonominin can damarı haline gelmesinde, şüphesiz ki Türkiye’de ağırlıklı olarak 2000’li yıllarda ekonomide yükselen finansallaşma dalgasının etkisi belirleyici olmuştur. Bu süreçte iktisadi yapılanmayı oluşturan temel sektörlerden biri olan inşaat sektörü ekonomideki yoğun finansallaşma eğilimi ile paralel bir gelişme ivmesi göstermiştir. Burada söz konusu olan, neoliberal dönemde sermayenin en kaygan formu olan finans ile sermayenin en somut düzeydeki yansıması olan inşaat sektörü arasındaki ittifaktır (Yeşilbağ, 2016: 606). Finans ile inşaat sektörü arasındaki ittifakın bir sonucu olarak, inşaat sektörünün temel eksenini olan gayrimenkul, kullanım amaçlı görülmekten çıkarak, daha çok bir spekülasyon yatırım aracı haline dönüşmüştür. İnşaat sektörü ile finans arasındaki bu ilişkinin en gözle görülür yansıması ise, konut kredisi kullanımındaki büyük artıştır. Konut kredilerinin tüm kredilere oranı 2000 yılında %1,8

iken, 2007’de %31,1’e yükselmiştir. Buna bağlı olarak, konut satışlarında adeta bir patlama gözlemlenmiştir. Türkiye’de toplam konut satışı 2008 yılında 427,105 iken, 2014 yılında 1.030.715’e kadar çıkmıştır ve bu satışların da yaklaşık üçte biri ipotekli olarak yapılmıştır (Ergüder, 2015: 117-118).

Konut kredilerine ağırlıklı olarak toplumun gelir düzeyi düşük olan kesimleri tarafından ihtiyaç duyulduğu düşünüldüğünde, finansallaşmanın toplumun pek çok kesimine ulaşabilen bir süreç olduğu ortadadır. Bu sayede normal şartlar altında konut sahibi olması pek mümkün görünmeyen toplum kesimlerinin konut sahibi olması sağlanmakta ve bu yönüyle bu durum yoksul olan bu toplum kesimlerinde belirgin bir refah etkisi yaratılmasını sağlamaktadır. “İnşaat-finans kompleksi” olarak da nitelendirilebilecek bu birliktelik, geçici de olsa bir refah artışı sağlayarak kitlelerin sınıf atlama yönündeki arzularına seslenmektedir. Aynı zamanda bu süreç, yoksul toplum kesimlerinin uzun vadeli olarak borçlandırılmaları yoluyla neoliberal piyasa sistemine ve bu sistemin Türkiye’deki temsilcisi konumundaki AKP iktidarına olan bağlılıklarını ve hatta bağımlılıklarını pekiştirmektedir. Böylelikle inşaat finans birlikteliği, her ne kadar kısa vadeli ve bireysele dayalı çözüm sunuyor olsa da, bir yanıyla yoksul kesimlerin piyasa ekonomisine dahil edilmelerine, bir diğer ifadeyle finansal içerilmelerine, bir yanıyla da AKP’nin söz konusu toplum kesimlerine ulaşması, bu kesimleri kazanması ve böylelikle ortaya koyduğu politikaların meşruiyeti ve sürekliliği açısından önemli bir zemin oluşturmaktadır. Bir diğer deyişle, inşaat sektörü ve finansal sermaye arasındaki bu ortaklık gerek neoliberal piyasa sistemi gerekse de AKP iktidarı açısından hem iktisadi hem de siyasi anlamda pek çok kazanıma işaret etmektedir.

AKP popülizminin bir yansıması olarak, geleceğe yönelik pembe bir tablo yaratmak yoluyla, kitlelerin büyük beklentiler içerisinde konut sahibi olabilmek amacıyla uzun dönemli borçlanmalarını kapsayan bu sarmal, ortaya koyduğu iddianın aksine, vermekten

çok almaya odaklanmaktadır. Bankalar aracılığıyla almış oldukları konut kredilerini faiziyle birlikte geri ödeyebilmek için, düşük gelirlili bu toplum kesimleri ağır koşullarda ve çoğu zaman güvencesiz ve enformel olarak çalışma hayatına dahil olmak zorunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla, kısa dönem zarfında almadan vermek görünümünde olan borçluluğa dayalı bu sarmal ile uzun dönemde neoliberal piyasa sistemine bağımlı ve sistemi destekleyici bir borç toplumu yaratılmıştır. Bu anlamda düşük ücretle ve ağır koşullarda çalışmak durumunda olan bu toplumsal kesimler piyasa ekonomisine bağımlı kılınırken, aynı zamanda bu durum söz konusu toplumsal kesimlerin finansal açıdan gelirlerine el koymaya yönelik bir süreci de ifade etmektedir. Böylelikle, toplumun yoksul kesimleri konut sahibi olma hayalleri üzerinden borçlu yoksullara dönüştürülmekte, borca endekli bir yaşam sürmeye mecbur bırakılmaktadırlar. Öyle ki, borçlanma konut sahibi olma arzusundaki bu insanlar için artık bir yaşam stratejisi haline almaktadır.

AKP'nin popülist siyaseti açısından borçluluk aynı zamanda, neoliberalleşme sürecinin uzantısı olan finansallaşmanın genel gelir dağılımında ve dolayısıyla kitlelerin refah düzeyinde yarattığı olumsuz etkiyi hafifletme, reel ücret artışını ikame etme doğrultusunda da önemli bir işleve sahiptir. Bir başka deyişle, borçluluk, düşük ücretler nedeniyle gittikçe eriyen genel alım gücünü, kısmen de olsa, rahatlatmaya ve dengelemeye yönelik bir çabanın ifadesidir. AKP iktidarı dönemindeki konut politikası açısından da borçluluk bu çerçevede kapsamında değerlendirilmelidir.

Konut edindirme anlamında bizzat devlet tarafından gerçekleştirilen bu yöndeki girişimler aynı zamanda toplumun düşük gelirlili kesimleri açısından iktisadi krizler karşısında bir tampon işlevi görmüş, belirgin bir rahatlama sağlamıştır. Bu anlamda AKP'nin iktidara geldiği 2001 krizi sonrası dönemde inşaat sektörünün ekonominin genel anlamda canlandırılması yönündeki etkisi daha anlaşılır olmaktadır. İnşaat sektörü, pek

çok sektör ve yan sektörde üretim ve tüketimi tetikleyici rolü üzerinden ekonomik büyümenin sağlanmasında etkili olmuş ve böylelikle söz konusu dönemdeki sorunların, kısa vadeli de olsa, çözümü açısından adeta şifa kaynağı olarak görülmüştür. 2001 krizi ve sonrasında da 2008 Finans krizinin Türkiye ekonomisine olan etkileri düşünüldüğünde, inşaat sektöründeki büyüme dönemseller ihtiyaçları karşılamada, bir diğer deyişle hem genel olarak ekonomik büyüme anlamında belirgin bir canlanma yaşanmasında hem de krizin bir yansıması olarak ağırlaşan işsizlik sorununa çözüm niteliğinde istihdam sağlamada etkili olmuştur. Bir diğer deyişle, 2000’li yıllarda inşaat sektöründe görülen yükseliş yönlü bu ivme, ekonomide genel anlamda yaşanmakta olan olumsuzlukları ve bu olumsuzluklar sonucunda ortaya çıkan artan işsizliği örtücü bir işlev görmüştür. Bu bağlamda inşaat sektöründeki bu yükseliş eğilimi neoliberal piyasa sisteminin devamlılığı açısından da önemli bir işlevi yerine getirmiştir.

Türkiye’de inşaat sektörünün genel olarak ekonominin canlanması ve dolayısıyla neoliberal piyasa sisteminin devamlılığı doğrultusundaki bu işlevselliği bizzat devlet politikaları aracılığıyla hayata geçirilmektedir. AKP iktidarları döneminde inşaat ve finansı bir araya getiren bu süreç, bilinçli ve sistematik bir tercihin yansıması olmakla birlikte, aynı zamanda devletin bizzat müdahil olduğu, aktif rol üstlendiği bir sürece de işaret etmektedir. Devlet, inşaat sektörü ile finansın ittifakına dayalı bu süreçte aktif rol oynayarak konut alım-satımına açıkça müdahale etmekte, sektörü genel anlamda kontrol ve denetimi altında tutmakta ve böylelikle konut sahipliği bir devlet politikası olarak desteklenmektedir. Bu anlamda en genel hatlarıyla bir yandan TOKİ ile özel sektör işbirliği çerçevesinde yürütülen lüks konut projeleri, bir yandan ise, bizzat TOKİ’nin tekelinde hayata geçirilen ve çoğunlukla kentsel dönüşümü merkeze alan, toplumun yoksul kesimlerinin barınma sorununa yönelik yürütülen projeler öne çıkmaktadır.

2000’li yıllarda devletin inşaat sektöründeki artan rolünü yansıtan bir diğer gösterge de, bu dönemde kamu harcamalarında altyapı harcamalarının payının artması olmuştur. Altyapı harcamalarını oluşturan kamu harcamalarında yaşanan bu artışta kamu ihalelerinin payı önemlidir. Kamu ihaleleri AKP’nin 2002’de iktidara gelmesiyle birlikte çok daha farklı bir boyut kazanmıştır. Bilindiği üzere, AKP iktidara gelmeden önce yolsuzluklarla mücadele, eşitlik, ahlak ve adaleti merkeze alan vaatlerde bulunmuştur. Partinin ismini oluşturan “ak” ifadesinden de anlaşılacağı üzere, temiz siyaset yapma iddiasıyla yönetime gelmiştir. Her ne kadar genel olarak seçimlerde kitleleri kazanmak gayesiyle bu tür bir vaat gayet olağanlaşmışsa da, söz konusu dönemde ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik istikrarsızlık ve kriz hali göz önüne alındığında bu vaadin kitleler nezdinde çok daha etkili olma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla, AKP’nin ilk dönem seçim başarısında Türkiye’ye temiz siyaset getireceğine yönelik vaadi öne çıkmasına rağmen, yönetime gelmesinin hemen ardından kamu ihaleleri konusunda sergilemiş olduğu eğilim bunun tam tersini yansıtmaktadır. Şöyle ki, iktidara geldiğinde AKP şeffaflığı esas alan yeni kamu ihale kanununun yürürlüğe giriş tarihini pek çok defa erteleme yönünde girişimlerde bulunmuştur. Hatta bu yöndeki eğilimi bizzat Erdoğan “Kısıtlamalar yüzünden yasadan 50-60 firma yararlanıyor. 15 bin kilometrelik yolu 60 müteahhide teslim etmeyeceğiz”³² şeklindeki ifadeyle gayet net bir şekilde ifade etmiştir. Dahası, AKP iktidarının bütün bu engelleme çabalarına rağmen, yeni kamu ihale yasası önceden planlandığı gibi 1 Ocak 2003’te yürürlüğe girmiştir ve buna karşın iktidar tarafından defalarca değişikliğe uğratılmıştır. Yeni ihale yasasında yapılan bu değişiklikler idarenin yetkisini arttıran, firmalar arasındaki rekabeti kısıtlayan ve dahası yolsuzlukların önünü açan niteliktedir.³³ Bu bağlamda yasada gerçekleştirilen en göze

---

³² “Erdoğan: 60 kişiye bırakmam”, www.sabah.com.tr, 28.12.2002.

³³ “Hükümetin bugüne kadar 32 değişiklik yaptığı Kamu İhale Yasası’nın yönetmelik ve tebliğleri de değiştiriliyor. Yasa ‘delik deşik’ olurken Yapım İşleri İhaleleri Uygulama Yönetmeliği’nden Kamu İhale Genel Tebliği’nde yapılacak değişikliklere kadar 10 taslak hazırlandı... TMMOB, şimdiye kadar Kamu

çarpın değişikliklerden biri, AKP'nin iktidara gelir gelmez ilan ettiği toplu konut yatırım planı ile ilişkilidir. Mayıs 2003'te Bingöl'de yaşanan deprem de gerekçe gösterilerek bütçede ödenek olmaksızın, arsa temin edilmeden, mülkiyet, kamulaştırma ve imar işlemleri tamamlanmadan ve uygulama projeleri yapılmadan toplu konut ihalelerinin gerçekleştirilebileceği yönündeki yasal düzenleme hayata geçirilmiştir (Gürakar, 2018: 88-90). Bir anlamda yolsuzluklara da kapı aralayan bu durumun bir uzantısı olarak, “4. yargı paketi” olarak bilinen yasa ile kamu ihalelerine fesat karıştırıcılara verilecek cezalarda indirimde gidilmesi de ayrıca iktidarın bu konudaki tutumunu yansıtmaları açısından manidardır (Gürakar, a.g.e.: 103).

AKP iktidarının kamu ihale yasası kapsamında yapmış olduğu bu değişiklikler bir taraftan Kamu İhale Kurumu bünyesindeki yetkinin sınırlandırıldığı, kurumsal özerkliğin zayıfladığı, kamu ihalelerinde yetki kullanımının merkezileşmesiyle iktidarın otoritesinin pek çok alanda olduğu üzere kamu ihalelerinde de çok daha görünür olduğu anlamına gelirken, diğer taraftan ise, kamu ihaleleri aracılığıyla iktidara yakın sermaye çevrelerine yüksek oranlarda rant aktarımını mümkün kılan bir mekanizmanın işlemekte olduğunu göstermektedir. Bir diğer deyişle, Türkiye'de 2000'li yıllarda otoriter devlet yapılanmasının kamu ihalelerinden de istifade etmek yoluyla piyasanın işleyişini ve sermaye çevrelerini kontrol etme ve düzenleme anlamında daha da etkinleştirdiği bir tablo ile karşı karşıyayız. Böylelikle günümüzde neoliberal otoriter devlet anlayışının yansıması olarak, AKP iktidarının kendine yakın olarak gördüğü, İslami muhafazakâr eğilimleri ile ön plana çıkan belirli sermaye çevrelerini koruyup kolladığı ve hatta bu sermaye çevrelerine pek çok farklı yolla muazzam boyutlarda rant sağladığı iddia edilmektedir. Bu bağlamda düşünülürken, kamu ihaleleri üzerinden de iktidarla ilişkili

---

İhale Yasası'nda yapılan değişiklikleri de derledi. Buna göre, 70 maddeden oluşan yasanın neredeyse değişmeyen hükmü kalmadı” (“AKP vurguna kılıf arıyor”, *Cumhuriyet*, 28.04.2014).

olan birtakım sermaye çevrelerinin kayırıldığı yönünde eleştirilerin olduğu bilinmektedir.³⁴

AKP iktidarı sadece kamu ihale kanunu kapsamında değişiklikler yapmakla kalmamıştır, aynı zamanda hayata geçirilen pek çok düzenlemeyi kamu ihale kanunu kapsamı dışına çıkartmak yoluyla ara formüller bularak birtakım düzenlemelerin yasal denetimden muaf tutulmasını sağlamıştır. Bu durum açısından çarpıcı sayılabilecek bir örnek, “kamu-özel ortaklığıyla hazinenin özel mülkiyetindeki gayrimenkuller üzerinde kamu ihale yasasına tabi olmaksızın yeni hastaneler ya da mevcut hastanelerde tadilat yaptırılabilceği konusudur.³⁵ Bir başka dikkat çekici örnek ise, 6306 sayılı Kentsel Dönüşüm Kanunu ile afet riski altındaki alanlar ile bu alanlar dışındaki riskli yapıların bulunduğu arsa ve arazilerde iyileştirme, tasfiye ve yenilemelerle ilgili uygulamalarda ihale yasasının devre dışı bırakılmasıdır (a.g.e.: 100). İhale yasasıyla ilişkili olarak TOKİ’ye kentsel dönüşüm projeleri kapsamında tanınan bu ayrıcalığı, aynı zamanda bu dönemde doğrudan başbakanlığa bağlanan kuruma KİT (Kamu İktisadi Teşebbüsü) statüsü verilmek yoluyla ihale yasası denetiminden muaf tutulmasıyla birlikte değerlendirmek gerekir. Bu açıdan düşünüldüğünde, “TOKİ’nin kendine devrolan kamu arazileri üzerinde Arsa Karşılığı Gelir Ortaklığı (AK-GO) yöntemi ile yaptığı projeler de TOKİ’nin kamu kaynağı kullanmıyor aksine kendi kaynaklarını üretiyor ve kullanıyor olması gerekçesi ile İhale Kanunu kapsamı dışına çıkarılmıştır. İhale Kanunu kapsamı dışına çıkarılan diğer TOKİ

---

³⁴ “Birçok ihalede hukuka aykırı biçimde açık ihale yerine pazarlık usulü ihale yöntemi kullanılmış ve bu ihalelere sadece belirli firmalar çağrılarak rekabet ilkesine aykırı davranılmıştır. Yapılan ihalelerin birçoğu iktidara yakınlığı ile bilinen ve belirli derneklere üye şirketlere verilerek eşitlik ilkesine aykırı davranılmıştır” (Cunhuriyet Halk Partisi, *Yolsuzluğun Kitabı 2: TOKİ*, www.chp.org.tr).

³⁵ “Bu yasalar ile ihale kanunu kapsamı dışına alınarak ihale edilmiş ve yine toplam bedelleri on milyarlarca lirayı bulan projelerden bazıları ise Adana, Ankara, Kocaeli ve Mersin’deki Entegre Sağlık Kampüsleri projeleri ile İstanbul İkitelli Hastane Projesi, İzmir Entegre Hastane Projesi, Kayseri Hastanesi ve Samsun Eğitim Araştırma Hastanesi Projeleridir” (a.g.e.: 99).

projeleri ise kentsel dönüşüm projeleri ile bir TOKİ işiraki olan EGYO projeleridir” (a.g.e.: 161-162).

Bu bağlamda düşünöldüğünde, AKP iktidarları döneminde inşaat sektörünün yükselişini ekonomiyi salt krizlerden kurtarma çabası doğrultusunda sıradan bir politika tercihi olarak değeriendirilemeyeceği gibi, aynı zamanda bir siyasi duruşu sergilemesi açısından kitleleri genel olarak ikna etmeye ve kazanmaya yönelik popölist siyaset anlayışını yansıtan bir stratejik hamle olarak da değeriendirilmelidir. AKP bu stratejik hamleyi temelde iki hat üzerinden yürötmektedir: TOKİ ve belediyeler. TOKİ ve belediyelerin yanı sıra, bu yönde uygulamaya konulan birtakım yasal ve kurumsal düzenlemeler de bu süreçte etkili olmuştur.

3.4.2. TOKİ: Nereden Nereye?

TOKİ, “8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın talimatları ve 1984 yılında yürörlüğe giren 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu ile özerk Toplu Konut Fonu’na haiz, Genel İdare dışında Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı adı ile kurulmuştur”.³⁶ Kuruma ait web sitesinde yer alan bu açıklamadan da göröleceği üzere, TOKİ’nin kuruluş amacı toplu konut fonu sağlamak yoluyla toplu konut yatırımlarının idaresine dayanmaktadır. Burada toplu konut yatırımlarından kasıt, kurum aracılığıyla sektörün karşı karşıya kaldığı sorunlar karşısında çözüm bulunmasına yardımcı olunması ve bu doğrultuda özel sektörle işbirliği kurulmasıdır. Aynı zamanda kurumun işleyişinin devletin genel bütçesinden özerk bir bütçeye bağlı fon üzerinden gerçekleşiyor olması da dikkat çekicidir. Önceleri konut kredisi anlamında Emlak Bankası ve Sosyal Sigortalar Kurumu tarafından kısmi

---

³⁶ <https://www.toki.gov.tr/kurulus-ve-tarihce>

şekilde desteklenen sektörün, bundan böyle TOKİ bünyesindeki özel fon aracılığıyla desteklenmesi karara bağlanmıştır. Ancak kuruma özel oluşturulan bu fona rağmen, kurum tarafından sağlanan krediler sektörün gelişiminde yeterince etkili olamamıştır (Doğru, 2021: 106-107).

2985³⁷ sayılı yasa, TOKİ'nin temel kuruluş mantığını ortaya koyması ve o dönemde devletin konuta olan yaklaşımını yansıtması açısından önemlidir. Kurumun bu yasa doğrultusunda ortaya konulan temel görevleri (Bektaş, 2017):

- Devlet garantili veya devlet garantisi olmaksızın iç ve dış tahviller ile her türlü diğer menkul kıymetleri çıkarmak,
- Kanunda belirtilen görev alanıyla ilgili harcamalarda kullanılmak üzere Hazine Müsteşarlığının da uygun görüşü üzerine yurt dışından kredi almaya karar vermek,
- Konutların finansmanı noktasında bankaların katılımını sağlayacak tedbirleri almak, bu amaç doğrultusunda gerektiğinde bankalara kredi vermek ve bu hükmün uygulanmasına ilişkin usulleri tespit etmek,
- Konut inşaatı ile ilgili sanayi veya bu alanda çalışanları desteklemek,
- Gerektiği durumda her çeşit araştırma, proje ve taahhüt işlemlerinin sözleşmeyle yaptırılmasını sağlamak,
- Bakanlıkların talebi ve bağlı bulunduğu Bakanın onayı halinde talep konusu proje ve uygulamaları yapmak ya da yaptırmak,
- Diğer kanunlarla ve mevzuatla verilen görevleri yapmak

---

³⁷ Toplu Konut Kanunu (2985), www.mevzuat.gov.tr, 02.03.1984.

1980’de yaşanan darbe sonrasında gerçekleşen ilk seçimle yönetime gelen ANAP hükümeti zamanında böyle bir yasanın yürürlüğe girmesi de ayrıca manidardır, zira bu dönem yürütmenin güçlenmesine paralel olarak devletin artan otoritesinin her alanda hissedildiği neoliberal yeniden yapılanma sürecinin başlangıç yıllarını işaret etmektedir. Bir diğer deyişle, ortaya çıkan bu durum 24 Ocak Kararları ile altyapısı hazırlanan neoliberalleşme süreci kapsamında oluşturulmaya çalışılan güçlü devlet yapılanmasının sonucu olarak devletin her alanda olduğu üzere, konut sektöründe de kontrol ve denetimi sağlama çabasının tezahürüdür. Aynı zamanda konut sektörünü disiplin altına alma çabasının bir yansıması olarak da değerlendirilebilecek bu durum, her şeyden önce konuta barınmanın ötesinde meta olarak bakılmaya başlandığı, dolayısıyla konuttaki ticarileşmeyle birlikte kâr odaklı bir bakışın hakim olduğu bir sürecin de ifadesidir. Bu ise, bu dönemde konut sektörünün devlet denetiminde kapitalistleşmesi ve modernleşmesi ile ilişkilidir.

Askeri darbe yönetiminde tohumları atılan ve temel kurumsal yapılanması 1980’li yılların ikinci yarısında inşa edilen TOKİ’nin, asıl çıkışı AKP iktidarı yıllarında olmuştur. Elbette bu bir tesadüf değildir, aksine kurum bu dönemde iktidarın devamlılığı doğrultusunda ortaya konulan neoliberal otoriter popülist siyaset anlayışının somutlaştığı bir siyasal aygıt haline gelmiştir. Bu kabulden hareketle, çalışmanın bu bölümünde TOKİ’yi bu anlamda bir siyasal aygıt haline getiren temel dinamikler değerlendirilecektir.

3.4.3. Toplu Konutun Ayak İzleri

Lefebvre’in belirttiği üzere, mekân toplumsal bir üründür ve toplumsal morfolojinin yansımasıdır (Lefebvre, 2014: 118). Bu yönüyle mekân toplumsal ilişkilere içkindir.

İdeolojilerin hâkimiyet kurmasında mekânın stratejik belirleyiciliği bulunmaktadır. Bu bağlamda 1980’li yıllarda Türkiye siyasetinin liberalleşme eğilimli rotasının kentsel mekân üzerindeki izdüşümünü çerçeveselendirmek ve bu hat üzerinden 2000’li yılların kentleşme siyasetini değerlendirmek anlamlı olacaktır.

Türkiye’de neoliberal kent siyasetinin bir tezahürü olarak ortaya çıkan neoliberal kentsel dönüşüm uygulamalarının kökenleri 1980’li yıllara kadar uzanmaktadır. 1980’li yıllar Türkiye’nin tarihinde iktisadi, siyasi ve toplumsal alanda önemli dönüşümlerin gerçekleştiği bir dönemi yansıtmaktadır. Öncesinde hayata geçirilen 24 Ocak Kararları doğrultusunda bu dönemde 1960’lı ve 1970’li yıllara damga vuran ithal ikameci ve dışa kapalı kalkınma eksenli politikalarından küresel boyutlu, ihracata dayalı kalkınma eksenli liberalizasyon politikalarına geçilmiştir. Bu dönem 1970’li yıllarda yaşanan iktisadi krizler ve Türkiye siyasetinde bir dönüm noktası olan 1980 darbesi sonrasında ülkede hayata geçirilen neoliberal piyasa eksenli yeni iktisadi yapılanmanın sonucu olarak, mekânın neoliberal yeniden yapılanması kapsamında kent siyaseti açısından da belirgin bir liberalleşmenin, piyasalaşmanın yaşanmaya başlandığı bir süreci işaret etmektedir. Bir diğer deyişle, 1980’li yıllar Türkiye ekonomisinde sermaye birikimi anlamında yeni bir dönemi temsil etmekle birlikte, aynı zamanda kentleşme ve kentsel siyaset anlamında da sermaye odaklı bir bakışın ağırlık kazandığı bir dönemi temsil etmektedir. Bu ise, kapitalistleşmenin ve bununla ilişkili olarak mekânsal çelişkilerin yoğunluk kazanmaya başladığı kentin bundan böyle rantın ve yatırımın merkezi olarak kodlandığı bir siyaset anlayışını ifade etmektedir (Göksu ve Bal, 2010: 257).

Neoliberal reformların adım adım hayata geçirildiği bu dönemde, devletin düzenleyiciliğinin ön plana geçtiği bu süreçte kent yönetimi girişimciliğe dayalı bir anlayış çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır. Bu yıllarda kentin girişimciliğe dayalı bir

anlayış ekseninde yönetilmesi özellikle büyükşehirlerde arsa değerinin muazzam oranlarda yükselmesiyle paralellik göstermiştir. Başta rant potansiyeli açısından dikkat çeken İstanbul³⁸ olmak üzere, başkent Ankara da bu anlamda önemli bir dönüşüm geçirmiştir (Bayırbağ, v.d., 2023: 1683). Şengül'ün "sermayenin kentleşmesi" olarak ifade ettiği bu dönem, Türkiye'de konuta bakışın radikal bir şekilde değiştiği, konutta piyasalaşmanın egemen olduğu bir süreci yansıtmaktadır (Şengül, 2001). Dolayısıyla konutun genel olarak barınma amaçlı olarak görüldüğü bir yaklaşımdan, konut üzerinden rant ve spekülasyon kazanç sağlamaya yönelik bir yaklaşıma geçilmesi tam da bu dönemde olmuştur.

Aynı zamanda 1980'li yıllar sanayileşme ile birlikte 1950'li yıllarda Demokrat Parti iktidarı zamanında başlayan kırdan kente göçün devam ettiği, buna mukabil yaşanan terör olayları nedeniyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan çoğunluğu güneyde yer alan bazı şehirlere ve İstanbul'a doğru nüfus transferinin olduğu bir dönemdir. Burada bir parantez açmak gerekirse, kırdan kente göç Türkiye'de kentleşmenin ve konut politikasının seyrini belirleyen ana etkenlerden biri olmuştur. Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılı ile 1950 arasında henüz bu anlamda bir göç dalgası ile karşılaşılmazken, 1950'li yıllardan itibaren ülkede sanayileşmenin yoğunlaşmasıyla birlikte özellikle büyük kentlere doğru kırsal kesimlerden önemli oranlarda nüfus hareketliliği gerçekleşmiştir.³⁹

Keleş'e göre, konut politikasıyla ilişkili olarak yaşanan bu değişimi 1945'ten başlatmak gerekir, zira kuruluş dönemi olan 1923-1945 arası memurların konut sorunlarının çözümü ve konut kiralarının sınırlandırılması gibi konulardan öteye geçememiştir. Genel olarak

---

³⁸ "İstanbul'a konut kuşatması", *Cumhuriyet*, 26.09.2005.

³⁹ "Türkiye'de II. Dünya Savaşı'na kadar olan göçler esas olarak dışarıdan, siyasal ve kültürel etkenler tarafından güdülenmiş göçlerdir. 1950'den sonra ise, göç büyük oranda iç göçtü (1951 ve 1952'de Bulgaristan'dan atılan 154.000 Türk göçmen ve Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'dan daha sonra gelenler dışında olmak üzere) ve buna iktisadi, toplumsal etkenler neden oldu (Karpaz, 2024: 88).

merkezileşmenin sağlanması olarak ifade edilebilecek bu dönemi, ulus devletin ve orta sınıfın kentleşmesi kapsamında değerlendirmek gerekir (Şengül, 2001: 69-70). Bu noktada, II. Dünya Savaşı sonrasında kentleşmenin hızlanması, iktisadi yapılanmada sanayileşme yönünde önemli bir dönüşümün yaşanması ve buna bağlı olarak büyük kentlerde gecekondu bölgelerinin oluşmasıyla konut politikasında birtakım değişimler olmuştur. Bu döneme damga vuran gecekonduların önlenmesi ve hatta yasaklanması amacıyla bazı yasal düzenlemeler yürürlüğe girmiş ve yine gecekondulaşmayı önlemek açısından konut üretimini artırıcı politikalar hayata geçirilmiştir. Özellikle bu yıllarda devletin kentteki konut bunalımını çözmek amacıyla işçi konutlarının yapımına yönelik verdiği teşvikler önemlidir (Keleş, 2017: 490-491). Burada bir hatırlatma yapmakta fayda var, Menderes'in liderliğindeki DP iktidarı geleneksel ve kırsal değerler konusunda sergilediği hassasiyet sonucu halkın önemli bir bölümüyle arasında bağ kurmayı başarmıştır. Halkı siyasi eşitlik, haklar, özgürlüklerin refah ve maddi ilerlemeyi getirdiğiyle ilişkili olarak yönlendirmesi ve halkta bu yönde oluşan talepleri kendi siyaseti için kullanması Türkiye'de siyasetin yapılış tarzı açısından bir dönüm noktasıdır (Karpat, a.g.e.: 213). Bu açıdan düşünüldüğünde, Menderes'in DP'sinin Türkiye'de sağ popülizmin tohumlarını ektiğini belirtmek gerekir.

Kırdan kente göçün başladığı 1950'li yıllar gecekondulaşma açısından bir geçiş dönemidir. Bu yıllarda kent çeperlerine yayılan enformel yapılaşma daha yeni yeni oluşmaya başlamış ve gecekondu kimliği henüz şekillenmemiştir. Ancak 1960'lı yıllarla birlikte, sanayileşmenin ilerlemesi, tarımda makineleşmeye geçişin hızlanmasıyla birlikte bu durum kırdan kente göç oranlarına yansımış ve bunun sonucu olarak planlı kentleşmeye geçilmesinin de etkisiyle gecekondu bir sorun olarak görülmeye başlanmıştır. Bu kapsamda çıkarılan 775 sayılı Gecekondu Yasası önemlidir, zira bu yasanın yürürlüğe girmesiyle birlikte gecekondu sorununa toplumsal bir sorun olarak

yaklaşmıştır (Çavuşoğlu, 2016b: 216). Bu dönemde henüz herhangi bir gecekondulaşma yasası gündemde değildir, ancak Şengül'ün de belirttiği üzere, "1950'li yıllarda mevcut yapılarla gecekonduların dışsal ve gerilimli bir ilişki içinde oldukları gözlemlenirken, 1960'lı yıllar gecekondularını içselleştirme ve eklemlenme çabalarının yoğunlaştığı bir döneme işaret etmektedir. 1970'ler ise, bu çabaların mevcut yapı ve devlet içinde çelişki ve bölünmelere yol açtığı bir dönemdir" (Şengül, 2001: 79):

"Böylece 1960'lı yıllar boyunca gecekondulaşmanın özendirilmesi resmi bir politika haline getirilmese de, gecekondulaşma karşısında takınılan tavrın giderek yumuşadığı, gerek siyasal gerekse de ekonomik düzlemde bu kesimlerle formel kesimler ve yapılar arasında karmaşıklaşmış bir ilişki ve eklemlenme biçiminin gelişmeye başladığı gözlenmektedir. Söz konusu kesimlerin 1950'li yıllarda daha çok kendi içlerinde geliştirdikleri enformel dayanışma ilişkileri 1960'lı yıllarda dışarı doğru da açılım imkanı bulmuş, patronaj ilişkileri siyasal sistemle eklemlenmelerine olanak sağlamıştır. Bu ilişkilerin gelişimi bir yandan devlet kurumlarında iş elde etme türünden olanaklar sağlarken, diğer yandan da ilk yıllarda kendi olanakları ile iyileştirdikleri konutlarına yönelik yol, su, elektrik, altyapı ve ulaşım gibi devlet tarafından sağlanan kentsel hizmetlere yönelik talepler yanında, mülkiyet hakkını kazanmaya yönelik tapu elde etme taleplerini de olanaklı kılmıştır" (Şengül: a.g.e.:81-82)

Emek gücünün kentleşmeye yansımaya imkânı bulduğu 1960'lı yıllar, bir yanı sıra gecekondulaşma bölgelerinde yaşayanların devlet ile arasında yazılı olmayan bir mutabakatın olduğu, diğer taraftan ise, ortanın soluna kayan Ecevit CHP'si ve Türkiye İşçi Partisi gibi öne çıkan sol siyasal yapılanmalarla sosyal adalet arayışı üzerinden yakınlaştıkları bir dönemi ifade etmektedir. Böyle bir çelişkinin ortaya çıkmasının altında yatan temel nedenlerden biri, 1961 Anayasası ile sağlanan sendikalarla gecekondulaşma bölgelerinde yaşayan işçilerin sahip olduğu haklar konusunda farkındalıklarının artması, bilinç düzeylerinin yükselmesidir. Aynı zamanda 1965 yılında çıkarılan Kat Mülkiyeti Yasası

ile apartmanlaşmanın yaygınlaşmasıyla ucuz konuta erişim imkânının artması da dönemin konut politikasını belirleyen en önemli gelişmelerden olmuştur. “Laz müteahhit” tanımlaması da, o zamanlarda apartmanlaşmanın yaygınlaşmasıyla inşaat sektöründe artan yapsatçılığı karikatürize etmek amacıyla kullanılmıştır (Özbay, 2015: 290).

1960’lı yıllardaki anayasal hak kazanımları ve bu dönemde toplumun emekçi kesimlerinde artan siyasi bilinç, hem iktisadi hem siyasi krizlerin yaşandığı 1970’li yıllarda çoğunluğu işçilerden oluşan gecekondu bölgelerinde yaşayan geniş halk kesimlerinin politize olmaları, radikalleşmeleri açısından elverişli bir siyasal ortam hazırlamıştır. Hatta öyle ki, 1973 genel seçimlerinde Ecevit liderliğindeki ortanın solu CHP’si gecekondu oyları sayesinde iktidarı kazanmıştır (Karpaz, 2024: 91). Tam da bu noktada bir hatırlatma yapmakta fayda var, Ecevit’in bu dönemde ağırlıklı olarak emekçilerden oluşan, toplumun farklı kesimlerinden oluşan Ortanın Solu ittifakı işçi, memur, köylü, esnaf, aydın kesimlerinden oluşan ezilen, sömürülen halk ile halkın düşmanları olan imtiyazlılar, seçkinler karşıtlığı üzerinden kurduğu popülist bir siyaset anlayışını ifade etmektedir. 1970’lerin gittikçe artan gecekondulaşma oranlarını göz önüne aldığımızda, halkın memnuniyetsizliklerine hitap eden ve halkı kucaklama iddiasında olan böylesi bir siyaset anlayışının seçimlerdeki başarısı daha anlaşılır olmaktadır. Her ne kadar Ecevit’in popülist siyaseti emek/sermaye karşıtlığına dayalı sınıfsal bir kutuplaşmadan ziyade halk/seçkinler karşıtlığı üzerinden temelleniyor olsa da, Türkiye siyasetine o yıllarda getirmiş olduğu mevcut düzen eleştirisiyle muhalif bir toplumsal ittifak inşa etmesi açısından anlamlıdır (Yaşlı, 2020).

1970’li yıllarda yaşananların sürece olan katkılarını da düşünerek, 1980’lerde sanayileşmeden kaynaklı kırdan kente göç hareketliliğinin devam etmesiyle kentte

belirgin boyutlara varan enformel emeğin oluşması ve bunun yanı sıra Doğu'daki terör olaylarından kaynaklı kente göç hareketinin görülmesi sonucu kentin periferisini oluşturan gecekondu alanlarında yığılmalar olmuştur. Bu anlamda enformel emeği temsil eden bu toplumsal kesimler kentlerde enformel yapılarda yaşamaya mahkum olmuşlardır (Keleş vd., 2022: 128).

Kent mekânının kapitalistleşmesi ve yeniden üretilmesinin bir sonucu olarak konutta ticarileşmenin ve metalaşmanın kent çeperlerini de kapsayacak şekilde genişletildiği bir sürecin yaşandığı ANAP'ın⁴⁰ iktidarda olduğu 1980'li yıllar, yerel siyaset düzleminde ise Bedrettin Dalan'ın başkanlığında İstanbul'un küresel bir kent olarak parlatılması ile eşgüdümlü olarak hayata geçirilen birtakım uygulamalar üzerinden değerlendirilebilir. Bu dönemde Özal-Dalan işbirliği çerçevesinde, kent merkezinin sermaye yanlısı politikalar doğrultusunda yeniden yapılandırılmasıyla ilişkili olarak İstanbul'un küresel anlamda bir kent olması için yoğun çaba gösterilmiştir:

“1980 öncesi dönemin küçük ölçekli sanayi yapılarını ve gecekondu yerleşimlerini barındıran Haliç, İstanbul'un girdiği 'sanayisizleşme' döneminde fabrika ve gecekonduardan 'temizlendi', kent merkezini yeniden yapılandırma hedefi ile İstiklal Caddesi yayalaştırıldı, Tarlabası Bulvarı açılarak bu süreçte bir zamanların gayrimüslim konutları yıkıldı, çoğu tarihi değeri olan bu binalar *neoliberal kentleşmeye* feda edildi” (Erman, 2016: 69)

Kent merkezinin küresel boyutlu liberalleşme politikaları doğrultusunda dönüştürüldüğü ve yeniden üretildiği bu dönemde, aynı zamanda kent çeperlerini oluşturan gecekondu

---

⁴⁰ “1983 seçimleriyle iş başına gelen Özal hükümeti, liberal politikaları ve Yeni Sağ söylemi Türkiye'ye taşımıştır. Yerel yönetim politikaları da ekonomik liberalizasyondan etkilenmiştir. Belediyeler, özellikle altyapı yatırımları için uluslararası sermayeyi çekecek araçlar olarak görülmüşlerdir. Bu dönem yeni kurulan büyükşehir belediyeleri için 'büyük projeler' zamanı olmuştur. Belediyelerin sorumluluk ve görevlerinin arttığı koşullar altında özelleştirme, başat ideolojiye hizmet edecek şekilde, çoğunlukla verimlilik ve etkinlik gibi kıstaslar göz önüne alınmaksızın gündeme getirilmiştir” (Kartal, 2000: 58-59).

bölgelerinin de dönüşüme uğradığı bir süreç yaşanmıştır. Bu bölgelerde yaşayanlar neoliberalleşme sürecinin yarattığı çok boyutlu eşitsizlikler sonucunda çok zor şartlar altında yaşam mücadelesi veren ve çoğu zaman da hiçbir gelecek garantisi olmayan, enformel işlerde çalışmak durumunda kalan toplumun en yoksul kesimleridir. Çoğu zaman toplum tarafından gecekondulu olarak etiketlenen ve dışlanan bu insanlar, neoliberalleşmenin kaybedenleridir. Jessop'ın iki ulus kavramlaştırmasına referansla, bu insanlar piyasanın kaybedenleri olarak toplumdaki parazitlerdir, toplumun ikinci ulusu olmaya mahkûmdurlar (Jessop, Bonnett, Bromley ve Ling, 1984). Dolayısıyla dönemin sermayeyi temsilen en kilit isimleri olan Özal ve Dalan, bu yoksul kesimleri uygulamaya koydukları piyasa yanlısı politikalara ikna etmek ve dolayısıyla neoliberalleşme sürecini bu toplumsal kesimler açısından çok daha katlanılır hale getirmek amacıyla pek çok gecekondulu af yasasına imza atmışlardır. Toplumun en yoksul kesimlerini sürece ikna arayışında olan Özal ve Dalan ikilisi, diğer taraftan ise, bu dönemde yasal olmayan yollardan inşa edilmiş pek çok sanayi ve ticari yapıya ruhsat verilmesini sağlayarak sermaye kesimlerinin de desteğini kazanma çabası içinde olmuşlardır (Çavuşoğlu ve Strutz, 2014: 145-146). Böylelikle ANAP iktidarı döneminde uygulanan politikalarla sadece sermaye çevreleri kazançlı çıkmamış, ama aynı zamanda kent çeperlerinde yaşayan yoksul kesimler de süreçten kısmi de olsa fayda sağlamışlardır. Bu anlamda ANAP iktidarı oldukça planlı programlı bir şekilde gecekondulu bölgelerinde yaşayan halkı kazanmak doğrultusunda birtakım popülist politikaları hayata geçirmiştir. Hatta öyle ki, af getirilmesi yoluyla gecekonduların yasallaşması tam da 1984 yerel seçimlerinin hemen öncesinde gerçekleşmiştir ve bu da haliyle partinin seçimlerde ulaştığı oy potansiyelinde etkili olmuştur. Bu dönemde özellikle ANAP iktidarının kazanmış olduğu büyükşehir belediyeleri üzerinden gecekondulara yönelik politikalar çok daha kapsamlı ve yoğun bir şekilde uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda belediyelere ayrılan gelirler yükseltilerek, bu toplumsal kesimler için yapılan harcamalarda dikkat çekici artışlar

olmuştur (Tafolar, 2009: 106-108).⁴¹ Sonuç olarak, ANAP iktidarı hem neoliberal düzenin kazananlarının hem de kaybedenlerinin desteğini alarak ve bu kesimleri piyasa yanlısı politikaları doğrultusunda ikna ederek sınıflar arası bir ittifak kurma çabasında olmuştur ki bunda da kısmen başarılı olduğu iddia edilebilir, ancak 1980'lerin sonlarına doğru artan işçi eylemleri kurulan bu geçici ittifakı bozmuştur.

Çarpık bir kentleşmenin yaşandığı 1980'li yıllarda kentsel dönüşüm kapsamında mevzuat açısından önemli birtakım düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Bu dönemde kentsel dönüşümle ilişkili olarak iki temel yasal düzenleme dikkat çekmektedir. Bu düzenlemelerden birincisi, 1984 yılında çıkarılan 3030 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu, ikincisi ise 1985 yılında yürürlüğe giren 3194 sayılı İmar Yasası'dır. 3030 sayılı yasa ile kentlerin imarı konusundaki yetkilerin belediyeye devredilmesi söz konusu olmuş ve bu yolla belediyelere büyük oranlarda kaynak aktarımı gerçekleşmiştir. 3194 sayılı yasa ise, büyük kentlerde yer alan büyük ölçekli alanların imara açılmasını kolaylaştırmış ve dolayısıyla artan göç oranlarının etkisiyle bu dönemde büyük kentlerde önemli bir alana yayılan gecekonduların olduğu bölgelerin de imara açılmasının yolu açılmıştır. Bunların yanı sıra, 1984'te yürürlüğe giren 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu da toplu konut projelerinin inşasını teşvik ederek bu alanlardaki dönüşümü yasallaştırmıştır.⁴² Diğer taraftan, 1983 ve 1988 yılları arasında gecekonduya yönelik çıkartılan af yasaları ise, dönemin çarpık kentleşme anlayışının ispatı niteliğindedir:

---

⁴¹ Bu dönemde belediyelerin harcamalarında muazzam artışlar olmuştur. 1981'de 111.5 milyar olan harcamalar 1987'de 1 trilyon 298 milyona yükselmiştir (Tafolar, a.g.e.: 106).

⁴² Türkiye'de ilk Toplu Konut Yasası askeri yönetim döneminde 1981'de çıkarılan 2487 sayılı yasadır. 1981 ve 1984'te çıkarılan Toplu Konut Yasaları, 1970'lerin ikinci yarısında yaşanan ekonomik krizler sonucunda talep anlamında düşüş yaşayan konut sektörüne destek mahiyetinde çıkarılmıştır. "Askeri yönetim döneminde çıkarılan ilk kanuna göre, devlet bütçesinin en az yüzde beşinin ayrılmasıyla Toplu Konut Fonu oluşturulacak, İmar ve İskân Bakanlığı toplu konut projelerinin yapımını ve fon kredileri yardımıyla satışını örgütleyecektir" (Türel, 1989: 141).

“1983 yılında çıkarılan 2805 sayılı yasanın kuralları hükümleri her türlü yasa dışı imar girişiminin meşrulaştırılmasının önünü açarken, 1984 yılında çıkarılan 2981 sayılı yasa gecekondulara önce tapu tahsis belgesi verilmesini, sonra imar-ıslah planı yapılmasını ve sonuçta gecekondulara tapu verilmesini öngörmüştür. 1986’da yürürlüğe giren 3209 sayılı yasa gecekonduların alanlarında dört kat yapılaşma hakkı tanımış; 1987’de çıkarılan 3366 sayılı yasa boş alanlar için plan yapılmasına izin vermiş ve tapu tahsis belgeli gecekonduların parsellerinin satışına olanak tanımıştır. 1988 tarihli 3414 sayılı Yasa ise, 775 sayılı gecekondular yasasının getirdiği tüm sınırlamaları ortadan kaldırarak neredeyse tüm kaçak yapıların af kapsamına alınmasını sağlamıştır” (Keleş vd., 2022: 130)

Böylelikle bu dönemde yasal olmayan yollardan inşa edilmiş olan gecekondular hükümetlerin bu bölgelerde yaşayan yoksul kesimler üzerinden siyasi rant sağlama kaygılarıyla görmezden gelinmiş ve hatta gecekonduların sahibi olan bu toplumsal kesimlere yasal boyutu da kapsayan birtakım tavizler verilmiştir. Bu dönemde sadece gecekonduların affı çıkarılmakla kalmamış, ama aynı zamanda gecekonduların bölgelerinde ikamet eden geniş bir seçmen kitlesini kazanma amacıyla dağıtılan tapu tahsis belgeleri üzerinden gecekondulara belli bir yasallık da bahşedilmiş ve bunun sonucu olarak gecekondular metalaşmaya açılmıştır. Gecekonduların yasal mevzuatla uyumlu hale getirilmesi yoluyla metalaşmaya açılması ve dolayısıyla piyasaya kazandırılması aynı zamanda bu bölgelerin devletin doğrudan kontrol ve denetimi altına girdiğini göstermektedir. Bu dönemde gecekonduların alanlarında yaşanan bu değişim ve dönüşüm, aynı zamanda sermaye yanlısı bir duruş sergileyen ANAP iktidarının bu bölgelerde yaşayan yoksul kesimler üzerinde her açıdan otorite kurmasını kolaylaştıran yolu açmıştır.

1980’lerin ortalarında TOKİ’nin kuruluşuyla başlayan ve sonrasında peş peşe çıkarılan toplu konut yasası, imar yasası ve gecekonduların affı yasalarını kapsayan, kentlerin sermaye yanlısı politikalarla dönüştürüldüğü bu süreç aynı zamanda Türkiye’de inşaat sektörünün

çarpıcı boyutlarda büyüme yaşadığı bir dönemi ifade etmesi açısından da anlamlıdır. İnşa edilen bina sayısının ve yatırımların büyük bir artış gösterdiği 1980’li yıllar aynı zamanda neoliberal yeniden yapılanma politikaları doğrultusunda ülkenin siyasi, ekonomik ve toplumsal anlamda piyasalaşmaya açıldığı bir süreci işaret etmesi açısından da önemlidir. Dolayısıyla bu dönemde imar yetkilerinin belediyelere devredilmesi yoluyla kent çeperleri başta olmak üzere kentin genelinde inşaat faaliyetlerinin arttığı, TOKİ’nin kurulmasıyla toplu konut yatırımlarının teşvik edildiği ve çıkarılan imar aflarıyla da gecekonduların apartmana dönüşümünün yaygınlaştığı görülmektedir (Penpecioglu, 2013: 100).

Sonuç olarak, 1980’li yıllar günümüzde konut politikasının gelmiş olduğu aşamayı ve buna bağlı olarak günümüzün toplu konut anlayışını değerlendirmek açısından kilit bir dönemdir. Bu yönüyle, toplu konut ve gecekonduların dönüşümü anlamında önemli yasal düzenlemelerin hayata geçirildiği bu dönem aynı zamanda kent çeperlerinin piyasaya kazandırıldığı, iktisadi ve siyasi rant alanları haline getirildiği ve dolayısıyla konutun genel olarak yatırıma konu olan bir meta olarak görülmeye başlandığı, bir diğer deyişle konutun salt kullanım değeriyle değil, ama aynı zamanda değişim değeriyle de öne çıkmasının sonucu olarak emlak, gayrimenkul olarak görüldüğü bir süreci ifade etmesi açısından önemlidir. Böylelikle bu dönem konut sektörünün modernleşmesi açısından da kilit bir süreci ifade etmektedir. Buna ek olarak, uygulamaya konulan neoliberal politikalar doğrultusunda yürütmenin güçlendirilmesi kapsamında yeniden yapılandırılan ve otoriterleşen devletin bütün bu sürecin yaşanmasında başat role sahip olmasıyla, bu dönem hem Türkiye siyaseti hem de genel olarak konut siyaseti açısından belirleyicidir. Doğru’nun konuya ilişkin aşağıdaki tespitleri dönemin konut siyaseti açısından önemini özetlemektedir:

“Esasen ikinci toplu konut yasasının başarısı, konut sektörüne hakim olan yeni uluslararası paradigmayı içselleştirmesi ile yakından ilişkilidir. Nitekim Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1985-1989) Cumhuriyet tarihinde ilk kez konut yatırımları kaynak israfı değil, üretken yatırım alanı olarak görülüyordu. Kalkınma planında devletin rolü açıkça konut sektörünü ‘destekleyici’ ve ‘arazi geliştirici’ şeklinde tanımlanmıştı (DPT, 1996: 3). Dünya Bankası ve UN-Habitat programına paralel olarak konut artık basitçe emeğin yeniden üretimi için gerekli olan barınma ihtiyacını değil, kârlı bir sektörü ifade ediyordu. Dolayısıyla devletin konut sektörünün kurulmasını mümkün kılan rolü konutun meta olarak üretildiği, dolaşıma girdiği ve tüketildiği yeni bir toplumsal ilişkiler evreni yaratmaktı” (Doğru, 2021: 107-108)

3.4.4. 2000’li yıllarda TOKİ’yi Yeniden Düşünmek

2000’li yıllar TOKİ açısından muazzam bir dönüşümü ifade etmektedir. AKP iktidarının 2002’deki ilk seçim zaferinin hemen ardından yeni hükümetin Acil Eylem Planı’nı açıklayarak konut seferberliğini başlattığını duyurması elbette ki bir tesadüf değildir. Hatta aksine bu plan inşaat ve konut politikası bağlamında bir dönüşümün yaşanmakta olduğuna dair işaretler içermesi açısından oldukça önemlidir.⁴³ Acil Eylem Planı ile duyurulan konut seferberliğinin bir uzantısı olarak, TOKİ’nin kurumsal yapısında yeniden düzenlemeye gidilmiştir. Özellikle 2003 yılında yapılan yasa değişiklikleri ile

---

⁴³ Erdoğan Acil Eylem Planı ile ilgili olarak, “...15 bin kilometrelik yol yapımına ilave olarak hükümetin kurulmasından sonraki ilk altı ay içinde konut seferberliğini de başlatmış olacağımızı bir kez daha hatırlatmak istiyorum” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Bkz. “Erdoğan ‘Acil Eylem Planı’ nı açıkladı”, www.hurriyet.com.tr, 16.11.2002.

kurumun görev ve yetki alanı genişletilmiş, 2004 yılında ise kurum doğrudan başbakanlığa bağlanarak çok daha güçlü bir merkezi yapılanmaya doğru evrilmiştir.

TOKİ, 2003 yılında uygulamaya konulan değişiklikler öncesinde genel olarak konut sahibi olmak isteyenlere kredi sağlayan ve konut üreticilerini destekleyen bir kurum görünümündeyken, son dönemde yapılan değişikliklerle birlikte yetki alanı dikkat çekici bir şekilde genişletilen kurumun etkinliği arttırılmıştır. Uygulamaya konulan bu değişiklikler doğrultusunda TOKİ, Türkiye’de modernleşen konut sektörünü genel anlamda inşa ve idare etmekle mükellef bir kurum halini almıştır. Dolayısıyla, 2003 yılı itibariyle TOKİ Türkiye’nin en büyük konut üreticisi konumuna yükselmiştir. Bir diğer deyişle, Özal liderliğindeki ANAP iktidarı döneminde kurulmuş olduğu 1984 yılından bu yana toplu konut finansmanı sağlayan bir kurum olma misyonunu üstlenen TOKİ, 2000’li yıllarda yeniden yapılandırılarak toplu konut üreticisi formunu almıştır ve ülkedeki en büyük müteahhit olma vasfını kazanmıştır (Doğru, 2021:31). Böylelikle, 1980’li yıllardan bu yana kısmi de olsa belli bir işlerliği olan kurumun yetki alanı genişletilmiş, otoritesi pekiştirilmiş ve sağlamlaştırılmıştır.

Konut sektöründe ana temsilci konumuna gelen TOKİ’nin yükselişi aynı zamanda konut politikasının merkezileşmesi doğrultusunda AKP iktidarının sürece müdahil olma yönünde sergilemiş olduğu siyasi tutumunu ortaya koymaktadır. Türkiye’de neoliberalleşmenin temsilcisi olan AKP iktidarının konut sektörüne olan müdahalesi ve konut politikasının merkezileşmesi yönündeki ısrarlı tavrı doğrudan neoliberal devletin kapitalistleşme sürecinde piyasanın işleyişinden sorumlu temel aktör konumuna gelmesiyle ilişkilidir. Neoliberal dönemde devlet piyasa disiplininin sağlanması doğrultusunda aktif bir rol üstlenmektedir. Bu yönüyle devlet piyasanın işlerliğinin garantörü olmanın da ötesinde, bizzat neoliberalleşme sürecinde piyasanın temel aktörü haline gelmiştir. Benzer bir şekilde, konut politikası üzerinden düşündüğümüzde de,

neoliberal devletin konut sektörünün kapitalistleşmesinde ve bununla ilişkili olarak konutun ticarileşmesinde ve metalaşmasında aktif bir rolünün olduğu görülmektedir. Gerek gündeme gelen hukuki düzenlemelerle gerekse de bu alanda bir devlet kurumu niteliği taşıyan TOKİ'nin yeniden yapılandırılmasıyla 2000'li yıllarda devlet Türkiye'de konut piyasasının rotasının temel belirleyicisi haline gelmiştir. Bu anlamda sadece toplumun yoksul kesimlerine yönelik gerçekleştirildiği iddia edilen sosyal konut projeleri ile değil, ama aynı zamanda özel sektörle ortaklık çerçevesinde yürütülen lüks konut projeleriyle de TOKİ sektöründe başat bir konuma ulaşmıştır.

TOKİ'nin kurumsal olarak yeniden yapılandırılması ile ilişkili olarak, hukuki boyutta dikkat çekici birtakım düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda, yakın zamanda yaşanan (2003) Bingöl depremi gerekçe gösterilerek, kamu ihale yasasında değişikliğe gidilmiş, toplu konut projelerinin bütçede ödenek olmaksızın, arsa temin edilmeden, mülkiyet, kamulaştırma ve imar işlemleri tamamlanmadan ve uygulama projeleri yapılmadan ihaleye çıkabileceği kararlaştırılmıştır. AKP tarafından 2002 seçim beyannamesinde vaat edilen 15000 km'lik duble yol ve toplu konut yatırımlarını dikkate aldığımızda, hem inşa miktarı hem de zamanlaması bakımından, 2001 krizinin etkilerinin henüz ortadan kalkmadığı bir ekonomik konjonktürde öne sürülmesi ve bu türde bir yasanın yürürlükten geçmesi oldukça manidardır (Gürakar, 2018: 86-90).⁴⁴ Aynı zamanda kamu ihale yasası kapsamında yapılan bu önemli değişiklik ile TOKİ'nin sosyal konut inşası bakımından avantajlı konuma gelmesinin önü açılmıştır.

---

⁴⁴ 2002 genel seçimlerinin ardından kamu ihale yasası kapsamında yapılan değişiklikler sadece toplu konutla sınırlı değildir. Aslında burada söz konusu olan, kamu ihale sisteminin geneline ilişkin bir düzenlemedir, zira 1 Ocak 2003 tarihinde yürürlüğe giren yeni kamu ihale yasası, bir diğer ifadeyle 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu neoliberal kamu ihale düzeninin hayata geçirilmesi yönünde atılmış önemli bir adımdır. Ancak neoliberal politikalarla gerilimler taşıması pahasına, bu kanun AKP iktidarı tarafından sıklıkla değişikliğe uğratılmıştır ve dahası gerçekleştirilen bu müdahaleler iktidarın organik ilişkilere sahip olduğu sermaye kesimleriyle doğrudan ilişkilidir (Turan, 2015).

TOKİ'nin yıllar içerisindeki fonksiyonel dönüşümü, pek tabii olarak beraberinde kurumsal dönüşümü de gündeme getirmiştir. Devletin iktisadi ve mali krizlerinden doğrudan etkilenen TOKİ'nin kurumsal dönüşümünde AKP'nin iktidara gelmesi önemli bir dönemeç oluşturmuştur. Kurumun yeniden yapılanması anlamına gelen bu süreç zarfında TOKİ bünyesinde, piyasanın 2000'li yıllardaki dönüşümü kapsamında, neoliberal devletin yeniden yapılanmasına paralel bir şekilde, teknokratik vasıfları ağır basan bir kadrolaşmaya gidilmiştir. Bir diğer deyişle, kurum bu tarihlerden itibaren daha çok bir özel şirket mantığıyla yönetilme sürecine girmiş ve buna bağlı olarak, kurum yöneticilerine ağırlıklı olarak mühendislik ve teknik eğitim geçmişi olan kişilerin getirilmesi yoluna gidilmiştir (Doğru, 2021: 143-144). Bu dönemde TOKİ bir taraftan neoliberal politikaların uygulandığı yönetim stratejilerinden biri olan depolitizasyon doğrultusunda bağımsız bir düzenleyici kurum görünümündeyken, diğer taraftan ise, AKP popülizmine aracılık eden, iktidarın siyasi ve ideolojik hedeflerine yönelik faaliyetler içinde olan güçlü bir temsilcisi konumundadır. Özel bir şirket mantığıyla yönetilirken, aynı zamanda iktidarın siyasi ve ideolojik hedefleri doğrultusunda çalışıyor olmasından kaynaklanan ikili, hibrit bir model sergilemesi TOKİ'yi bu süreçte özel bir aktör haline getirmektedir (Altınok, 2015: 10-18).

TOKİ'nin 2000'li yıllarda geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm, elbette Türkiye'ye özgü neoliberal yeniden yapılanma deneyiminden, bu sürecin yansıması olan sınıfsal dinamiklerden ve bununla ilişkili olarak günümüzde kapitalist devletin niteliğinden bağımsız olarak düşünülemez. Kurumun geçirmiş olduğu bu değişim ve dönüşüm aynı zamanda konut sektörünün 1980'li yıllardan itibaren piyasa ilişkileri doğrultusunda metalaşmasıyla ve günümüzde ise bu sürecin devlet eliyle daha yoğunluklu ve kapsamlı bir şekilde yaşanmasıyla ilişkili olarak değerlendirilmelidir. Türkiye'ye özgü kapitalistleşme dinamikleri çerçevesinde, 2001 krizi ve sonrasında hayata geçirilen piyasa

yanlısı reform adımlarının sonucu olarak devletin yeniden yapılanmasının yolu açılmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen kurumsal reformlarla birlikte yetki alanı anlamında minimize edilen, sınırlandırılan, ancak aynı zamanda giderek daha merkeziyetçi, güçlü ve otoriter bir kurumsal yapılanmaya sahip olan devletin bu yeni işlevselliği doğrultusunda konut piyasasında da belirgin bir dönüşüm gerçekleşmiştir:

“TOKİ’de açığa çıkan otoriter devlet formu devlet işleyişindeki teknik bir hata değil, aksine günümüz kapitalist devletin piyasa ilişkileri içinde sıkışmış halinin bir sonucudur. Bu sıkışma genel anlamda kapitalist bir toplumda toplumsal yeniden üretimin olmazsa olmazı olan konut sorununu piyasa içinde çözmek ve bu uzun erimli projeyi belirli maddi koşullarda yapmak zorunda olmakla ilişkilidir” (Doğru, 2021: 23)

3.4.5. Neoliberal Kentsel Dönüşüm

AKP’nin 20 yılı aşkın zamandır iktidarda olduğu 2000’li yıllar Türkiye’de mekânsal siyaset anlamında çok önemli değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönemde yaşanan bu değişim ve dönüşümler, Türkiye’nin kapitalist kentleşme deneyiminden bağımsız değildir. Kentsel mekânın dönüşümü anlamında ülkeye özgü kapitalistleşme dinamiklerinin etkili olduğu bu süreçte, kapitalizmin kendi içinde geçirdiği dönüşüm de belirleyici olmuştur. Geç kapitalistleşmiş bir ülke olmanın sonucu olarak, Türkiye’de modern kentleşmeye geçiş 1980’li yıllardan itibaren devletin bu kapsamda sermayenin önünü açan politikaları uygulamaya koymasıyla başlamıştır. Ancak kapitalist kentleşme dinamiklerinin her açıdan yoğunlaştığı 2000’li yıllarda devletin piyasaya doğrudan müdahil olduğu, dolayısıyla kent ve konut siyaseti anlamında devletin etkinleştiği bir süreç yaşanmaktadır. Bu çerçevede, Türkiye’de kentsel siyasetin dönüşümünü, 1980’li yıllarda gündeme gelen Washington uzlaşısı temelinde belirginleşen ve piyasalaşmayı, kuralılaşdırmayı, özelleştirmeyi öne çıkaran neoliberal yaklaşımdan 2000’li yıllarda

etkili olan Post-Washington uzlaşısına dayalı geç neoliberal yaklaşıma geçiş doğrultusunda değerlendirmek gerekir.

Türkiye’de kent siyasetinin tarihsel gelişimi açısından düşünüldüğünde, 2000’li yıllar kapitalist yeniden yapılanma çerçevesinde 1980’li yıllardan bu yana gelen birtakım devamlılıkları içeriyor olsa da, bu dönemin kentsel pratikler anlamında yaşanan geç neoliberalleşme deneyimi doğrultusunda birtakım farklılıkları olduğunu belirtmek gerekir. Öncelikle 2000’li yıllarda hayata geçirilen mekânsal politikalar genel hatlarıyla dört başlık altında değerlendirilmelidir. Birincisi, bu dönemde tarım arazileri, ormanlar ve kıyılar gibi doğal varlıklar yapılaşmaya dahil edilmiştir. Bir diğer deyişle, bu alanlar sermayeye kazandırılmıştır. Bu yıllarda orman vasfını kaybetmiş hazine arazileri olarak da bilinen 2B arazilerinin imara açılması bu açıdan çarpıcı bir örnektir.⁴⁵ İkincisi ise, devletin mülkiyetindeki alanların kullanımının satış, devir, tahsis gibi yollarla özelleştirilmesine dayanmaktadır. Özelleştirmeler Özal döneminden bu yana devam etmektedir, ancak AKP iktidarının yönetimde olduğu 2000’li yıllar arazi satışları açısından en yoğun özelleştirmelerin hayata geçirildiği ve hatta Temmuz 2003’te çıkan yasa ile yabancılara arazi satışının yasal mevzuata uygun hale getirildiği bir dönemdir.⁴⁶ Üçüncü olarak, kamulaştırma ve kentsel dönüşüm gibi yöntemlerle mekâna el konulması, mekânın yeniden üretilmesi ve dağıtılmasıdır. Dördüncü ve son olarak ise, ayrıcalıklı imar haklarıyla taçlandırılmış bir kamu arazisinin rant alanı haline getirilmesidir (Çavuşoğlu, 2011: 44).

---

⁴⁵ 2B arazilerinin satışa çıkışının tam da 2009 yerel seçimleri öncesine denk getirilmesi de ayrıca dikkat çekicidir. “AKP iktidarının 25 milyar dolar gelir beklediği orman arazilerinin parselasyon çalışmaları başladı” (“2B’ler TOKİ’ye yarayacak”, *Cumhuriyet*, 22.12.2009).

⁴⁶ “Hatay’da satılan gayrimenkul binde 5’i geçince tapu satışı durduruldu” (“Yabancıya satışta alarm”, *Cumhuriyet*, 11.06.2006); “Son 11 yılda yabancıların satın aldığı konut sayısı 385 bin adede dayandı: Yurttaşlığı kapan gidiyor”, www.cumhuriyet.com.tr, 15.04.2024.

Dolayısıyla 2000’li yıllarda kentleşme siyaseti olarak farklı bir boyuta geçilmiştir. Bu dönemde daha önce metalaşmamış ve piyasalaştırılmamış mekânların yeniden üretilmesi ve yeniden dağıtımı yoluyla sermaye birikimi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu dönem genel olarak kentleşme siyasetine dair, özel olarak da dönemin konut siyasetinin yapı taşlarından biri olan kentsel dönüşüme ilişkin pratikte ve mevzuatta önemli birtakım uygulamaların hayata geçirildiği bir süreci ifade etmektedir. Bu yıllar kent mekânına müdahale açısından çok daha radikal sayılabilecek politikaların gündeme geldiği, bu yönüyle sermayenin kent üzerindeki belirleyiciliğinin daha da görünür olduğu ve bunun sonucu olarak da kentsel dönüşüm uygulamalarının özellikle büyükşehirlerde yaygınlaştığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, Gezi Protestoları demokrasinin askıya alınmasına yol açacak şekilde kentsel mekânın yoğun bir metalaşma sürecine maruz kalması ve bununla ilişkili olarak iktidarın artan otoriterleşmesinin yanı sıra, günlük yaşamı ve kamusal alanı hedef alan muhafazakârlaştırma projesine karşı da gerçekleşmiştir. Dolayısıyla AKP iktidarının kent siyaseti iki ayaklı stratejiye dayanmaktadır: birincisi kent mekânının yoğun bir şekilde metalaştırılması iken, ikincisi ise kentlerin muhafazakârlaştırılmasıdır (Şengül, 2015).

Türkiye’de “kentsel dönüşüm” kavramı ağırlıklı olarak 2000’li yıllarda kullanılmaya başlanmış ve aynı zamanda kentsel dönüşüm uygulamalarıyla ilgili yasal mevzuat da bu dönemde yürürlüğe girmiştir. Kentsel dönüşüm uygulamalarına dair mevzuat AKP’nin iktidara gelmesiyle hız kazanmıştır. Öncelikle 2002 yılında AKP’nin iktidara gelmesiyle ilan edilen Acil Eylem Planı kapsamında yer alan “planlı kentleşme ve konut seferberliği” ile sadece yeni konut inşası değil, ama aynı zamanda gecekondü bölgelerindeki konutların da kentsel dönüşüm projeleriyle yeniden üretimi ve bu konut stoğunun kredi mekanizmalarına dahi edilmesi gündeme gelmiştir (Doğru, 2021: 147). Dolayısıyla ilan edilen konut seferberliği doğrultusunda gecekondü bölgelerinin yeniden

metalaştırılmasının önü açılmıştır. Buna ek olarak, 04.03.2004 tarihinde kabul edilen 5104 sayılı Kuzey Ankara Girişi Kentsel Dönüşüm Projesi Yönetmeliği kentsel dönüşüm uygulaması ile TOKİ'yi öncü kurum haline getirmekle beraber, Ankara Büyükşehir Belediyesi'ne de belli noktalarda yetki vererek TOKİ belediye işbirliğini vurgulamaktadır. Benzer bir şekilde, 2005 yılında yürürlüğe giren 5393 sayılı Belediye Kanunu ile belediyelere kentsel dönüşüm ve gelişim projeleri uygulama alanında yetki verilmiştir (Özden, 2010).⁴⁷ Aynı zamanda 12.05.2004 tarihinde kabul edilen 5162 sayılı Toplu Konut Yasası ile TOKİ kentsel dönüşümün merkezi düzeydeki uygulayıcısı olarak sürecin içine dahil olmuştur. Ancak bütün bunlardan daha belirleyici olarak, 2012 yılında yürürlüğe giren 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun ile birlikte Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na ve TOKİ'ye afet riski olan alanların, bölgelerin ve binaların ıslahı, tahliyesi ve yenilenmesi konularında sınırsız yetki verilmiştir (Doğru, 2021: 148-149). Bunun yanı sıra, çok yakın zamanda yaşanan bir gelişme olarak, 2023 yılındaki 6 Şubat Kahramanmaraş Depremi dolayısıyla 6306 sayılı yasada birtakım değişiklikler yapılmıştır (Böke, 2024). Son yaşanan deprem nedeniyle oluşan konut talebinin de etkisiyle, TOKİ konut sektöründe çok daha etkili bir kurum haline gelmiştir.

Kentsel dönüşümün 2000'li yıllarda gündeme gelişini destekleyici olarak mikro ve makro düzeyde iki etken olmuştur. Birincisi, büyükşehirlerin büyüme sınırlarına büyük ölçüde ulaşmış olmaları nedeniyle, sermayenin yatırım maliyetleri açısından düşünüldüğünde, merkezi alanlara yakınlıkları gecekondulu bölgelerini yeniden yapılaşma açısından cazip kılmaktadır. İkinci olarak ise, kentsel rantın sermaye birikiminin krizine çözüm olarak görülmesidir. Bu ise, 1980'li yıllardan bu yana sermayenin yeniden yapılanması

---

⁴⁷ "Madde 73. Belediye, kentin gelişimine uygun olarak eskiyen kent kısımlarını yeniden inşa ve restore etmek; konut alanları, sanayi ve ticaret alanları, teknoloji parkları ve sosyal donatılar oluşturmak, deprem riskine karşı tedbirler almak veya kentin tarihi ve kültürel dokusunu korumak amacıyla kentsel dönüşüm ve gelişim projeleri uygulayabilir" (Özden, a.g.e.: 197).

doğrultusunda uygulamaya konulan iktisadi ve siyasi politikaların sonucudur (Göksu ve Bal, 2010: 257-258).

Türkiye’de 1980’li yıllardan bu yana devam eden neoliberalleşme sürecinin, geç neoliberalizm olarak da nitelendirilen, çok daha ileri bir aşamasını hayata geçiren AKP iktidarı ortaya koyduğu piyasa yanlısı kentleşme siyaseti ve özel olarak da konut siyasetinin sonucu olarak ortaya çıkan rantı, eşit miktarlarda olmasa da, hem kendisi ile yakın ilişkileri olan İslami muhafazakâr sermaye çevrelerine hem de toplumun düşük gelirlili yoksul kesimlerine aktarma çabası içinde olmuştur. Böylelikle neoliberalizmin kazananları ve kaybedenleri olarak her iki toplumsal kesimin de ortaya çıkan bu rantı ortak edilerek kazanılması amaçlanmıştır, zira bu yolla bir taraftan kapitalist sermaye birikiminin devamlılığı sağlanmış olup, diğer taraftan ise, kentsel dönüşüm uygulamalarıyla toplumun alt kesimleri mülkiyet temelinde piyasa sistemine dahil edilmişlerdir. Bu noktada AKP iktidarının neoliberal popülist siyasetinin merkezini oluşturan çok sınıflı ittifaka dayalı bir toplumsal koalisyon oluşturma çabası pratikte mümkün olmuştur ve bu sayede bu toplumsal kesimlere yönelik ikna üretme anlamında güçlü bir iktidar tekniği hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla kentsel dönüşüm projeleri temelinde iki boyut üzerinden değerlendirilmeye açıktır. AKP iktidarı uygulamaya koyduğu kentsel dönüşüm projeleri aracılığıyla bir taraftan mekanın yeniden metalaşması yoluyla iktisadi rant sağlama doğrultusunda bir çaba içerisindeyken, diğer taraftan ise, bu projelerin arka planını oluşturan ve Türkiye’nin nu yöndeki deneyimini özgün kılan, iktidarın siyasi rantı yönelik hedefler içerisinde olmasıdır. Balaban’ın da ifade ettiği üzere, “Böylelikle kamu ve toplum yararı yerine siyasal ve özel çıkarlar ile daha fazla ilişkili, kentlerin mevcut bazı sorunlarına, ancak yeni bazı sorunlar yaratma pahasına çözüm getiren imar hareketlerinin önü açılmaktadır” (Balaban, 2015: 52).

Burada bir parantez açmak gerekirse, AKP iktidarının toplumun alt kesimlerini ikna temelinde neoliberalleşme sürecine kazandırması kentsel dönüşüme bağlı konut siyaseti dışında, doğrudan ve dolaylı maddi yardımlar üzerinden de gerçekleşmiştir. Bir diğer deyişle, popülizmin iktisadi dağıtım anlamında başvurduğu bir diğer siyaset tekniği de, yoksul kesimlere yönelik sosyal yardımlardır. Neoliberal politikaların yoksul kesimlerin hayatlarında yol açtığı tahribatı hafifletme amaçlı olan nakdi ve aynı boyutlu bu maddi yardımlar üzerinden düşük gelir gruplu toplum kesimleri neoliberal düzenin parçası haline gelmişlerdir ve bu yolla bu toplumsal kesimlerin sistem karşısında siyaseten etkisizleştirilmeleri, sınıfsızlaştırılmaları sağlanmıştır. Sosyal yardımlar formel olarak Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu aracılığıyla, enformel olarak ise, iktidar ve iktidara bağlı belediyelerle ilişkili, dine dayalı toplumsal örgütlenmeler üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu yardımlar neoliberal piyasa ekonomisine bağlı sermaye birikiminin sürekliliğini, istikrarını sağlama anlamında etkili olmuştur. Aynı zamanda düzenli bir şekilde yapılan sosyal yardımların AKP iktidarının seçmen tabanını genişletmesi ve konsolide etmesi açısından da önemli katkıları olduğunu belirtmek gerekir.

Devlet tarafından sosyal haklar temelinde verilmesi gereken, ancak neoliberal dönemde gittikçe zayıflayan hizmetlerden dolayı oluşan boşluk, AKP iktidarının yoksul kesimlere yönelik gerçekleştirdikleri sosyal yardımlar ile doldurulmaya çalışılmıştır. İktidar tarafından Şartlı Nakit Transferleri ve gıda, yakacak yardımı şeklinde gerçekleştirilen bu yardımların yanı sıra, İslami dernekler ve sivil toplum kuruluşları (STK'lar) tarafından yapılan yardımlar da iktidar tarafından bizzat teşvik edilmiştir. Böylelikle yukarıdan neoliberalleşme projesi tabandan İslamileştirmeye bütünleştirilmiştir (Yıldırım, 2009). Burada söz konusu olan, İslami STK'ların toplumu tabandan İslamileştirme yönündeki eğilimlerinin yanı sıra, Harvey'in tanımlamasıyla, "küresel neoliberalizmin Truva atları"

olan STK'ların özünde demokratik kurumlar olmamaları ve statülerinin meşruiyetinin her zaman şüpheye açık olması AKP iktidarı döneminde gerçekleştirilen sosyal yardımlara eleştirel yaklaşılmasına neden olmaktadır. Dahası, neoliberalleşmeyle birlikte dinin kolektif dayanışma biçimlerinin yerini alması da bu tür toplumsal örgütlenmelere olan kuşkuyu arttırmaktadır (Harvey, 2015: 180,186).

Benzer bir şekilde, AKP iktidarı tarafından yürütülen kentsel dönüşüm projeleri de neoliberal politikalar sonucu gün geçtikçe yaşamları daha da zorlu bir hal alan kent yoksullarının omuzlarındaki yükleri kısmen de olsa hafifletme, bu kesimler için neoliberalleşme sürecini daha katlanır hale getirme amacı çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu sayede neoliberalleşmeyle birlikte artan toplumsal eşitsizlikler karşısında toplumun bu yoksul kesimlerinin neoliberal piyasa sistemine ve bu sistemin temsilcisi olarak AKP iktidarına muhalif olma potansiyelleri sönümlendirilmekte, bu kitleler siyaseten etkisizleştirilmekte ve sınıfsal kimliklerinden koparılmaktadırlar.

Harvey'in belirttiği üzere, neoliberalleşmenin en önemli başarısı, sermayenin yaratılmasından çok sermayenin yeniden dağıtılması olmuştur. Bu ise, "mülksüzleştirme yoluyla birikim" üzerinden gerçekleşmektedir. Mülksüzleştirme yoluyla birikimin temelinde dört özelliği bulunmaktadır: özelleştirme ve metalaştırma, finansallaşma, kriz yönetimi ve manipülasyonu, devlet eliyle yeniden dağıtım (Harvey, 2015: 168-174). AKP iktidarı döneminde neoliberal piyasa yanlısı mekân siyasetinin sonucu olarak kentleşme ve konut siyaseti bu özellikleri kapsayıcı niteliktedir. 1980'li yıllardan bu yana devam eden kentsel mekânın özelleştirilmesi ve metalaştırılması süreci, AKP iktidarında çok daha dur duraksız, saldırgan bir hal almış ve kentin en ücra kısımları dahi piyasaya kazandırılmış ve rant alanı haline getirilmiştir. Sermayenin kenti adeta zapt ettiği bu dönemde, kent devasa bir şantiye alanına dönüşmüştür. TOKİ kentte yaşanan bu

özelleştirme ve metalaştırma sürecinde baş aktör konumundadır, zira kuruma devlete ait arazileri kullanma hakkı verilmesiyle bu alanlar imara açılmış, konut sektörü piyasasına kazandırılmış ve metalaştırılmıştır. Bu kapsamda 2000’li yıllarda AKP iktidarı tarafından hayata geçirilen yoğun bir kamulaştırma faaliyeti gündeme gelmiştir.⁴⁸ Özellikle 2011 yılından itibaren sıklıkla başvuru acele kamulaştırma yöntemiyle sermayenin daha önce ulaşma imkanı olmadığı kent arazilerine devlet tarafından el konulması ve böylelikle buraların da ivedi olarak piyasaya dahil edilmesi söz konusu olmuştur. Tam da bu noktada devletin temsilcisi konumundaki TOKİ önemli bir rol üstlenmiştir, zira kurum 2000’li yıllarda AKP iktidarında geçirdiği dönüşümle beraber kazanmış olduğu arazi kamulaştırma ve arazi geliştirme yetkileri sayesinde pek çok özel ve kamu arazisinin konut piyasası kapsamına alınmasına aracılık etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde TOKİ’ye arazi elde etme konusunda büyük kolaylıklar ve ayrıcalıklar sağlanmıştır ve bu sayede kurum uygun gördüğü araziye karşılığında herhangi bir bedel ödemeksizin ilgili kamu kuruluşundan doğrudan devralma olanağına sahip olmuştur (Ulusoy, 2020: 104-105). TOKİ’nin bu anlamda ayrıcalıklı olarak yetkilendirilmesi, aynı zamanda kuruma yönelik eleştirilerin de başında gelmektedir. Bu bağlamda, MÜSİAD gibi AKP iktidarı ile ilişkili İslami muhafazakâr sermaye çevrelerine bu yolla değerinin çok altında değer biçilerek arsa sağladığı gerekçe gösterilerek, kurumun sahip olduğu yetkiyi kötüye kullandığı yönünde suçlamalar bulunmaktadır.⁴⁹

Doğal varlıkların ve tarihi alanların da piyasaya dahil edildiği bu dönemde gecekonduların da yasallaştırılarak kentsel dönüşüm alanları haline getirilmiştir. Ancak bu

---

⁴⁸ “1970-1980 arası 4, 1981-1990 arası 6, 2000-2010 arası 105 kez uygulamaya konulan acele kamulaştırma kararlarının sayısı 2011’de 28’e, 2012’de 160’a, 2013’te ise 250’ye çıkmıştır” (Serter, 2018: 232).

⁴⁹ “TOKİ, MÜSİAD’ın isteğiyle İstanbul Hadımköy’de şahıs mülkiyetindeki bin dönüm araziye kamulaştırdı” (“MÜSİAD’a bir köy”, *Cumhuriyet*, 19.11.2008); “‘Arsa değeri için 1 milyar TL konuşuluyor’ denilen araziye 416,5 milyon TL verildi” (“Ali Sami Yen’e düşük teklif”, *Cumhuriyet*, 17.04.2010).

süreçte piyasaya dahil edilen sadece gecekonduların alanları değildir, burada çift boyutlu bir piyasalaşma süreci etkili olmuştur:

“Gecekondular dönüşüm projelerinin temel hedeflerinden birisi enformel konutların yani gecekonduların formel konut piyasası içine çekilmesi ve gecekonduların arazilerinin değişim değeri üzerinden pazarlanması olmuştur. Oysa piyasa içine çekilen sadece gecekonduların arazisi değil, aynı zamanda gecekondular halkının yaşamıdır: Site yaşamı da piyasaya bağımlı hale gelmektedir; bir anlamda onlar ‘zorunlu müşteri’dirler” (Erman, 2016: 171)

2004 yılında çıkarılan 5162 sayılı kuruluş kanununda gerçekleştirilen değişiklikler sonucunda TOKİ gecekondular bölgelerinde de yetki sahibi olmuştur. Kurum, gecekondular bölgelerindeki imar planlarının hazırlanmasında, dönüşüm projelerinin uygulamaya konulmasında ve bu doğrultuda gerekli finansmanın geliştirilmesinde, gecekondular bölgelerindeki gayrimenkullerin değerlendirilmesinde ve hak sahiplerine teklifte bulunulmasında, arazinin kamulaştırılmasında yetki sahibi olmuştur (Doğru, 2021: 140). Böylelikle TOKİ sermayenin yeniden üretimi kapsamında kamulaştırmada olduğu üzere, sermayenin yeniden üretimi ve dağıtımını kapsamında kentsel dönüşüm alanında da tek aktör konumundadır.⁵⁰

Kurumun son dönemdeki yetkisel anlamdaki bütün bu kazanımları AKP iktidarının 2011 ve sonrasında merkezileşen siyasetinin, bir diğer deyişle, yürütmenin güçlenmesinin yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bu durum aynı zamanda neoliberalizmin etkin

---

⁵⁰ TOKİ'nin web sitesinde kurumun konut üretim istatistikleri yer almaktadır. Aşağıdaki tabloya göre, konut projelerinde en fazla oranı sosyal nitelikli konut projeleri oluşturmaktadır ve bunlar arasında da dar ve orta gelirli gruba projeleri başı çekmektedir. Konut Üretimi Oransal Dağılımı: Toplam Sosyal Nitelikli Konut Projeleri % 86,27; Dar ve Orta Gelir Grubu Projeleri % 45,65; Yoksul Gelir Grubu Projeleri % 17,97; Gecekondular Dönüşüm Projeleri % 17,41; Toplam Kaynak Geliştirme Projeleri % 13,73; Afet Konutu Uygulamaları % 4,48; Tarım Köy Projeleri % 0,76 (TOKİ Kurumsal Tanıtım Dokümanı, Eylül 2019).

devlet anlayışı ile ilişkilidir. Burada gittikçe merkezileşen ve otoriterleşen bir iktidar anlayışı söz konusudur. Böylelikle bu dönemde giderek artan merkezileşme ve devletin etkinleşen yapısı beraberinde çok boyutlu yansımaları olan bir otoriterleşme eğilimini getirmektedir. Bu durumun uzantısı olarak, otoriter bir kurumsallaşma anlayışı ortaya çıkmıştır ve bu da, bu dönemde inşaat ve konut sektöründe ayrıcalıklı bir konuma gelen, otoriter bir devlet yapılanması halini alan TOKİ’de cisimleşmektedir. Kurumun giderek merkeziyetçi ve otoriter bir yapıya sahip olmasında AKP iktidarı döneminde önemi artan kentsel dönüşüm projelerini de üstlenmiş olmasının etkisi bulunmaktadır. Öncesinde belediyeler aracılığıyla kısmi olarak yürütülen ve büyük oranda büyükşehirlerin gecekondularıyla sınırlı olan kentsel dönüşüm projeleri, TOKİ’nin tekeline girmesiyle ülke çapına yayılarak çok daha geniş bir faaliyet alanını kapsar hale gelmiştir. Elbette bu durumun ortaya çıkmasında, daha önce de belirtildiği üzere, 1999 Depremi ve sonrasında 2004 yılında uygulamaya konulan yasanın etkisi bulunmaktadır. Ancak bunun da ötesinde, bu dönemde TOKİ tarafından yürütülen kentsel dönüşüm projeleri kentsel mekânın yeniden üretimi ile sınırlı kalmayarak, aynı zamanda kentsel mekânın yeniden dağıtım boyutunu da içermektedir. Bir diğer deyişle, AKP iktidarı yıllarında TOKİ bu anlamda çok daha kapsamlı ve çok daha etkin bir uygulamayı hayata geçirmiştir.

AKP iktidarı tarafından hayata geçirilen kentsel dönüşüm uygulamaları aracılığıyla toplumsal entegrasyonun amaçlandığı iddia edilmiştir, ancak bu uygulamalar sonucunda ortaya çıkan bunun tam tersi olmuştur. Bu durum, konutun yoğun bir metalaşma sürecine maruz kalması ve konut mülkiyetinin bir statü sembolü haline gelmesiyle, iddia edildiğinin tersine, toplumsal kutuplaşmayı artırıcı bir etki yapmıştır (Dursun ve Ekmekçi, 2010). Kentsel dönüşümle birlikte toplumun yoksul kesimleri kent merkezlerinden uzaklaştırılarak, kent çeperlerinde oluşturulan yaşam alanlarına yerleştirilmiştir. Toprak rantı yüksek olan kent merkezleri ise, finans ve turizm merkezleri

haline getirilmiştir.⁵¹ Burada söz konusu olan, yapılı çevrenin dönüşümü ile kentte gettolaşmanın ortaya çıkması ve bunun sonucunda kentin homojenleştirilerek ayrıştırılmasıdır. Kentsel mekânın metalaştırılmasıyla büyük bir rant boşluğu haline gelen gecekondu bölgelerinde yaşayan kent yoksullarının yer değiştirmeye mecbur bırakılmalarının sonucunda kentsel mekân homojen olarak bölünmüş ve ayrıştırılmıştır. Bu yönüyle bu durum devlet tarafından gecekondu bölgelerinin soylulaştırıldığı (seçkinleştirildiği) bir süreci yansıtmaktadır. 1980’li ve 1990’lı yıllarda kentin çeperlerinde yer alan ve marjinal sayılabilecek kadar dar bir alanı kapsayan soylulaştırma süreci 2000’li yıllarda AKP iktidarının müdahaleci neoliberal kent siyaseti kapsamında ortaya koyduğu kentsel dönüşüm uygulamalarında sıklıkla başvurduğu bir yöntem olmuştur. AKP’nin özellikle 2004 yerel seçimlerinde büyükşehirlerle bağlı pek çok ilçe belediyesini kazanması sonucunda belediye hükümet işbirliği ile bu süreç hızlanmıştır. Bu kapsamda özellikle İstanbul’u küresel bir kent haline getirme çabaları, kentsel dönüşüm projelerine yasal dayanak sağlayan Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması başlıklı 5366 sayılı yasanın (2005) yürürlüğe girmesiyle soylulaştırma sürecinin önü açılmıştır. Bu bağlamda İstanbul’da Tarlabası ve Sulukule gibi çok merkezi ve tarihi açıdan zengin olan alanlarda yapılan kentsel yenileme çalışmaları kapsamında bu bölgeler devlet eliyle yoğun bir soylulaştırmaya maruz bırakılmıştır (İslam ve Sakızlıoğlu, 2015). Dolayısıyla yoksul kesimlerin konut ihtiyacını gidermek üzere bu kesimleri koruyucu kollayıcı olmakla vazifelendirilen TOKİ, buradan da çok net bir şekilde görüldüğü üzere, aslında geliri yüksek kesimlere yönelik lüks yerleşim ve yaşam alanları yaratmak için bir kent tasarım aracı haline gelmiştir. Bu yönüyle TOKİ, düşük gelirli toplumsal kesimleri desteklemek

---

⁵¹ “TSKB Gayrimenkul Değerleme Genel Müdür Yardımcısı Hüsnüye Boztunç’un hazırladığı ‘İstanbul ve Uydu Kentler’ araştırmasına göre, İstanbul’da kent merkezi olarak adlandırılabilir, toprak rantı yüksek olan bölgelerdeki gecekondu yerleşimleri, Afet Yasası çerçevesinde yerini lüks rezidans, ofis, AVM projelerine bırakıyor. Buna örnek olarak Fikirtepe, Fener, Balat, Tarlabası ve Kuştepe’yi gösteren Boztunç, yıkımlarla boşaltılan kent merkezlerinin büyük sermayelerle yürütülen inşaatlarla finans ve turizm merkezleri haline getirildiğini kaydetti” (“Yoksul kent dışına”, *Cumhuriyet*, 23.11.2012).

yerine, daha çok orta ve üst gelir gruplarına hizmet eden bir aracı kurum olarak değerlendirilebilir (Işıkkaya, 2016).

AKP iktidarının TOKİ aracılığıyla uygulamaya koyduğu kentsel dönüşüm projeleri bu sürecin yaşanmasında belirleyici olmuştur. Kentsel dönüşüm projeleri aracılığıyla bir yandan belirli sermaye çevrelerinin rant potansiyeli yüksek alanlara yatırım yapmalarının önü açılırken, diğer yandan da hem neoliberalizmin hem de muhafazakâr ideolojinin mekânsal stratejisini yansıtan homojen-bölünmüş kent kurgusu ortaya çıkmıştır (Serter, 2018: 240). Dolayısıyla TOKİ tarafından hayata geçirilen kentsel dönüşüm politikası, sadece kamu kaynaklarının sermaye lehine olacak şekilde kullanılmasını getirmemiştir, ama aynı zamanda kaynakların iktidar tarafından ayrımcı bir şekilde dağıtılmasına da yol açmıştır (Demiralp, 2018: 90-91).

Kentsel mekânın kamplaştırılması yoluyla dışlayıcı, ötekileştirici bir siyaset anlayışını ifade eden bu durum, aynı zamanda neoliberalizmin iki uluslu hegemonya stratejisi ile de uyum içerisindedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, parçalanmış kent mekânının merkezinde yaşayanlar piyasa ekonomisinin kazananları olarak kentin esas sahipleri iken, kent çeperlerinde yaşayanlar ise, piyasa ekonomisinin kaybedenleri olarak kentin ötekileri olarak görülmektedirler. Bu anlamda AKP'nin neoliberal popülist politikaları doğrultusunda siyasi aygıt işlevi gören TOKİ bünyesinde hayata geçirilen kentsel dönüşüm politikaları toplumu bütünleştirmekten uzak, dışlayıcı, ötekileştirici, etiketleyici ve aynı zamanda kamusalılığı zayıflatan bir siyasi eğilimi yansıtmaktadır. Zor ve baskıyı da içeren bu dışlayıcı siyaset anlayışı neoliberal otoriter yönetimselliğin mekân siyaseti kapsamında dışavurumu olarak değerlendirilmelidir.

AKP iktidarının genel siyaset anlayışıyla özdeşleşen kentsel dönüşüm uygulamaları, aynı zamanda neoliberalizmin yol açtığı toplumsal eşitsizlikleri örten, perdeleyen bir işlev görmektedir. Bu haliyle neoliberal kentsel dönüşüm, kentsel mekânda ayrışmaya, kamplaşmaya yol açarken aynı zamanda sınıfsal eşitsizlikler karşısında tampon görevi görmektedir. Bu anlamda kentsel dönüşüm uygulamaları kapsamında düşük maliyetli sosyal konutlar inşa eden TOKİ, normal yollarla bankalardan borçlanarak dahi ev sahibi olamayacak durumda olan alt gelir grubundan pek çok insanı mülk sahibi yaparak sistemin yarattığı sosyo ekonomik eşitsizlikleri kısmen de olsa hafifletmektedir. Yoksul kesimlerin kent merkezinden izole olmasına yol açan bu durum, aynı zamanda sisteme muhalefet anlamında bu toplumsal kesimlerin kamusalılıklarının sönmülendirilmesini, siyaseten pasifleştirilmelerini, bir diğer deyişle, sistem karşısında tehdit oluşturmalarının engellenmesini ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, düşük gelirli bu toplumsal kesimlerin kent çeperlerine yerleştirilmeleri neoliberal piyasa sistemi ve sistemin temsilcisi olan iktidar tarafından kentsel mekânın parçalanarak yönetilmesini, denetim altında tutulmasını ve disipline edilmesini sağlamaktadır (Çavdar, 2016: 43). Dolayısıyla burada söz konusu olan sadece mekânsal ayrışma değildir, aynı zamanda toplumsal bir ayrışmadır. Bu noktada 2000’li yıllarda Türkiye’de özellikle büyükşehirlerde giderek sayıları artan güvenli sitelerin varlığı neoliberal kentleşmenin mekânsal yansıması olarak değerlendirilmelidir (Karadağ ve Durukan, 2022). Bu yönüyle, neoliberalizmin yoksulluk siyasetiyle de uyum içinde olan kentsel dönüşüm uygulamaları AKP iktidarı yıllarında şiddeti artan neoliberal politikaların yoksul kitleler nezdinde yol açtığı hoşnutsuzlukları kısmi de olsa giderme işlevi görmektedir. Bu açıdan kentsel dönüşüm popülist strateji anlamında da önem kazanmaktadır. Klientelist ilişkilere ve klientelist ağların oluşmasına zemin hazırlayan bir dağıtım mekanizmasına yol açan TOKİ’nin kentsel dönüşüm uygulamaları sayesinde AKP iktidarı, kamu kaynaklarının üretimi ve

dağıtımını üzerinde denetim sağlayarak kentsel mekânın düzenlenmesinde ve piyasalaşmasında kilit aktör konumuna gelmektedir (Demiralp, a.g.e.: 96).

Diğer taraftan ise, otoriter neoliberalleşmenin populist stratejiyle ittifakının kent mekânındaki tezahürü olarak değerlendirilebilecek kentsel dönüşüm uygulamaları, iddia edildiğinin aksine, çoğunlukla rasyoneliteden, bilimsellikten uzak, doğayı ve tarihi göz ardı eden bir bakış açısıyla hayata geçirilmiştir.⁵² Bu durumun en net göstergelerinden biri de, bu yönde açılan kamu davaları olmuştur.⁵³ Benzer bir şekilde, kentsel dönüşüm uygulamalarına kaynak yaratma amaçlı olduğu iddia edilen hasılat paylaşımı yöntemi ile ilgili de birtakım eleştiriler bulunmaktadır. Bu eleştiriler çerçevesinde, TOKİ'nin özel sektörle işbirliği doğrultusunda uygulanan bu yöntem üzerinden kurum büyük miktarlarda zarara uğratılmış ve böylelikle büyük çaplı yolsuzluklara kapı aralanmıştır. TOKİ'nin 2002-2011 yılları arasında başkanlığını yapmış olan ve sonrasında da Çevre ve Şehircilik Bakanı yapılarak terfi ettirilen Erdoğan Bayraktar'ın şu ifadeleri bu durumun açıkça itirafı niteliğindedir:

---

⁵² “Kentsel dönüşüm diye dere yatağına ev inşa ediyor” (“Can kaybı olabilir”, *Cumhuriyet*, 11.07.2012). Ayrıca bkz. “İklime gerek yok ‘kentsel dönüşüm’ yeter”, *Cumhuriyet*, 11.07.2012; “AKP’den tarihe kazma, yeşile beton”, *Cumhuriyet*, 20.08.2012. Bu konularla ilgili olarak yıllar sonra Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın öz eleştiri niteliğinde açıklama yapmasını, AKP iktidarı tarafından hayata geçirilen “kentsiz kentleşme” (Bookchin, 2017) siyasetinin itirafı olarak değerlendirmek gerekir:

“Bizler elimizdeki kıymetini onu kaybedince anlıyoruz. Emsalsiz değerlerin hakkını yeterince veremiyoruz. Bunun en bariz görüldüğü yer şehirleşme ve mimari. Şehirleşme noktasında ciddi sorunlarımızın olduğunu, eksiklerimiz olduğunu, estetikten, incelikten köklü medeniyet değerlerinden yoksun tek düze bir mimari anlayışın giderek yaygınlaştığını üzüntüye görüyorum. Kibrit kutuların ölçülerini aşacak şekilde benzer taş yığınlarının olduğu şehir. Bu bizim medeniyetimizde yok. Maalesef maddi kaygılar pek çok hassasiyetin önüne geçiyor. Geçmiş bugün gelecek arasındaki hassas denge çoğu zaman yeterince gözetilmiyor. Şehir insanı terbiye ettiği gibi kötü şehir de inani ahlaksızlaştırır. Binalarımız yükseldikçe ufumuz kararıyor. Şehirler giderek milyonlarca insanın yalnız olduğu yerlere dönüşüyor. Bencilliğin arttığı, gösteriş şatafatın yaygınlaştığı bir dönemde yaşıyoruz. Böyle bir şehir atmosferinde, sevgi, merhamet, hoşgörü, tahammül azalıyor. İnsanı merkeze almayan hiçbir projenin benim gözümde hiçbir değeri yok. Her şehrin karakteri ve ruhu vardır. Her şehir onu yönetenleri aynası gibidir” (“Cumhurbaşkanı Erdoğan: ‘İstanbul’un kıymetini bilemedik. Bu şehre ihanet ettik. Ben de bundan sorumluyum’”, www.milliyet.com.tr, 21.10.2017).

⁵³ “Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, Fatih Belediyesi'nin arkeolojik buluntulara rastlanmasına karşın Sulukule kentsel dönüşüm projesinin temelini atması hakkında cumhuriyet savcılığına suç duyurusunda bulundu. Koruma kurulu kararına aykırı hareket eden Fatih Belediye Başkanı Mustafa Demir ve TOKİ Başkanı Erdoğan Bayraktar hakkında kamu davası açılması istendi” (“Dönüşüm’e suç duyurusu”, *Cumhuriyet*, 11.05.2010).

“KC Grubu, söylediği bir konu. Hesap kitap yaptık, faiziyle birlikte 55-60 milyon lira TOKİ'nin zarara uğratılması var. Burada dolandırıcılık, hırsızlık var. Bu benim zaafımdır. Bir idareci olarak orada yapılan yanlışlığı görebilmeliydik, göremedik, gözümüzden kaçtı”⁵⁴

Aynı zamanda bu dönemde kentlerin rant mekanizmasının yanı sıra, finansal sermayeyle de bütünleşmesiyle, konut finansallaşması anlamında dikkat çekici bir tablo oluşmuştur. Bu dönemde konutta finansallaşma yönündeki bu artan eğilimde de TOKİ'nin rolü belirleyici olmuştur. Bu çerçevede bir taraftan TOKİ'nin birtakım müteahhitlerle ortaklık temelinde ve hasılat (gelir) paylaşımı kapsamında inşa ettiği lüks konut projeleri üzerinden toplumdaki üst gelir grupları finansal sermaye aparatlarını kullanmak yoluyla konut sahibi olmaya yönlendirilmişlerdir. Diğer taraftan ise, TOKİ tarafından yürütülen kentsel dönüşüm projeleri yoluyla yoksul kesimler de uzun dönemli kredilerle borçlandırılma yoluyla finansal piyasaya kazandırılırken, bu sayede bu kesimlerin mülk sahibi olma hayalleri gerçeğe dönüştürülmüştür. Dolayısıyla gecekonduya yaşayanların yerlerinden edilmelerini, mülksüzleştirilmelerini ve zorunlu yeniden iskanını kapsayan kentsel dönüşüm projeleri ile kent çeperlerinin rant odaklı bir şekilde piyasaya kazandırılmasının yanı sıra, kent yoksullarının finans sisteminin içine çekilerek, finansal içerilme yoluyla mülk sahibi olmaları amaçlanmıştır (Erman, 2016: 72). Aynı zamanda neoliberal dönemde süreklilik kazanan iktisadi krizler ve işsizlik karşısında manipülatif bir çözüm olarak kitlelerin ancak ve ancak borçlanma üzerinden mülk sahibi olabilecekleri algısının toplumda yaygınlaşması da mülksüzleştirme yoluyla birikimi destekleyici olmuştur.

---

⁵⁴ “Bayraktar: TOKİ’de dolandırıcılık yapıldı”, *Cumhuriyet*, 23.11.2012. TOKİ başkanlığı da yapan Çevre ve Şehircilik Bakanı Bayraktar bu açıklamaları yaptıktan yaklaşık bir yıl sonra 17-25 Aralık yolsuzluk soruşturmasında kendisine yöneltilen yolsuzluk suçlamaları sonucunda bakanlıktan istifa etmiştir (“Erdoğan Bayraktar: 17/25 Aralık’ta dosyamda ne varsa doğrudur”, www.yenicaggazetesi.com.tr, 30.08.2021).

Gecekondu sahiplerini konut sahibi yapmaya dayanan kentsel dönüşüm projelerinin bu dönemde bu kadar yaygın bir hal alması, aynı zamanda mülkiyet odaklı bir fetişizmin yaratılmış olmasıyla da ilintilidir. Neoliberal değerlerin her açıdan topluma nüfuz ettiği 2000’li yıllar Türkiye’sinde aynı zamanda döneme özgü tüketim odaklı yeni yaşam biçimlerinin sürekli olarak pompalanıyor olması şaşırtıcı olmasa gerek. Uzun yıllara dayanan borç yükleri altında yaşamlarını devam ettirmeye mahkum olan bu insanlar aynı zamanda yeni bir öznellik inşasına da maruz kalmaktadırlar: “Gecekondu halkını daire sahibi yapma projesinde ortaya çıkması beklenen, yeni tip bir insan, yani ‘neoliberal özne’: Daire taksitlerini ödemeye odaklanmış, sıkı bir disiplin içine girmiş, çok çalışan, her türlü işe talip. Borç ödeme sorumluluğu sırtına yüklenmiş, bu sorumluluğu kabullenmiş ve yaşam hedefini bunun üzerinden kurmuş” (Erman, 2016: 310). Ancak AKP iktidarı tarafından uygulamaya konulan kentsel dönüşüm projelerini, sadece neoliberal öznenin inşası üzerinden değil, aynı zamanda neoliberalizmin İslamla güçlendirilmesine dayalı bir yaşam tarzının inşası üzerinden de değerlendirmek gerekir. Bu sürecin kent yoksulları açısından normalleştirilmesi ve katlanılır kılınması adına bu dönemde neoliberal ve İslami değerlerle bütünleşik bir öznellik kurgusu ortaya çıkmıştır.

3.4.6. Piyasalaşma ve Rant

AKP’nin yönetimde olduğu 2000’li yıllar Türkiye’sinde ve ağırlıklı olarak 2010 ve sonrasında inşaat temelli bir sermaye birikimi söz konusudur. 2008 krizinin ülke ekonomisinde yol açtığı darboğaz nedeniyle pek çok sektörde yaşanan üretim daralması kriz koşullarında inşaat sektörünü sermaye kesimleri açısından cazip hale gelmiştir. Tabii bu durumun ortaya çıkmasında, daha önce de belirttiğim üzere, iktidarın inşaatı teşvik

edici uygulamalarının ve söylemlerinin etkisi büyüktür. Ancak bunun da ötesinde, devletin inşaat sektörü bünyesinde girişimci olarak yer aldığı büyük inşaat projeleri devamlılık gösteren yüksek kârlılık oranları ile özellikle AKP iktidarına yakınlığıyla bilinen İslami ve muhafazakâr eğilimli sermaye çevreleri için çok daha çekici hale gelmiştir.

İslami ve muhafazakâr sermaye çevrelerinin inşaat sektörüne olan ilgileri aslında pek de yeni sayılmaz. Bu kapsamda, 1990'lı yıllardaki İslamcı kent yönetimi deneyimi önemli bir basamak oluşturmaktadır. Bu sermaye çevreleri 1990'ların ortalarında yerel seçimlerde önemli bir başarı ivmesi yakalayan Refah Partisi'nin (RP) kazandığı belediyeler aracılığıyla almış oldukları ihalelerle özellikle büyükşehirlerde mekânın yeniden üretilmesi ve dağıtımında sermaye birikimi anlamında büyük çaplı projelere imza atmışlardır. Her ne kadar bu ihale süreçleri kayırmacılık ve yolsuzluk iddiaları nedeniyle çokça şaibeli olsa da, bu dönemde belediyeler aracılığıyla özellikle inşaat projeleri üzerinden birtakım şirketlere önemli bir kaynak aktarımı olduğunu belirtmek gerekir. Böylelikle bu dönem yerel siyaset sermaye ilişkisi anlamında daha önce görülmemiş bir süreci ifade etmektedir. Bir diğer deyişle, bu dönemde İslamcı belediyeler sermaye kesimleri ile çok boyutlu bir ilişkişellik içerisinde yeni bir belediyecilik anlayışı ortaya koymuşlardır. 1980'li yılların ANAP iktidarında görülen piyasacı belediyecilik anlayışını çok daha ileri boyutlara taşıyan İslamcı belediyeler, ihaleler üzerinden MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) gibi dinin ilişkişel sermaye olarak kullanıldığı İslami muhafazakâr sermaye çevrelerine ciddi miktarlarda rant transferi yapmalarının yanı sıra, adeta bir şirket mantığıyla yönetilen ve dolayısıyla kamucu anlayıştan gittikçe uzaklaşan “eğreti kamusalılık” olarak da ifade edilebilecek bir belediyecilik anlayışı sergilemişlerdir (Doğan, 2007).

1990'lı yıllarda İslamcı belediyelerin yakın ilişkiler içerisinde oldukları İslami muhafazakâr sermaye çevrelerinin büyük kazançlar elde etmelerini, adeta bu sermaye çevrelerinin ihya olmalarını sağlayan bu rant mekanizmasından kısmen de olsa kazançlı çıkan bir diğer toplumsal kesim de gecekondulular bölgesinde yaşayan yoksul toplumsal kesimler olmuştur. Bu yıllarda gecekonduluların yasal statüye kavuşması, piyasaya kazandırılması, ticarileşmesi, alınıp satılır kiralanır duruma gelmesinin sonucu olarak, toplumun bu yoksul kesimleri de kısmen de olsa oluşan bu rant mekanizmasından fayda sağlamışlardır. Bu sayede İslami belediyeler ile yıllardır yaşanan yoğun göçler sonucu gittikçe sayıları artmış olan, şehrin çeperlerinde kötü koşullarda yaşamak durumunda kalan ve sürekli olarak toplum tarafından horlanmaktan, aşağı görülmeğe şikâyetçi olan gecekondulular arasında seçmen tabanı anlamında bir bağ oluşmuştur. Dolayısıyla bu dönemde rantın merkezde olduğu, rant kollama ve dağıtımının esas olduğu, bunun sonucu olarak ise mekân üzerinde sermayenin bazı kesimlerinin giderek daha da belirleyici hale geldiği bir yerel siyaset anlayışı ortaya çıkmıştır.

Bu rant mekanizmasının tamamlayıcısı olarak bu dönemde İslamcı belediyeler, aynı zamanda birtakım İslami vakıf ve cemaatlerle yapmış oldukları işbirlikleri kapsamında, özellikle kent çeperlerinde yaşayan bu yoksul kesimlere yönelik ayni ve nakdi yardımlar üzerinden de hatırı sayılır bir seçmen desteğine ulaşmışlardır. Bir lütuf şeklinde dağıtılan bu yardımlar yoluyla İslamcı belediyeler bu dönemde giderek zayıflayan sosyal devlet anlayışının yaratmış olduğu boşluğu kısmen de olsa ikâme etme yoluna gitmişler ve bu yönüyle de neoliberal piyasa sisteminin kaybedenleri olmaya mahkum edilen bu insanların ihtiyaçlarına odaklanarak toplumun bu kesiminde oluşan memnuniyetsizliklerin ve taleplerin görünür hale gelmesini sağlamışlardır. Bu noktada 1970'li yıllarda çoğunlukla sol muhalefetin hâkimiyetinde olan ve darbeye birlikte sol muhalefetin bastırılmasıyla yıllardır görmezden gelinen önemli bir boşluğu

doldurmuşlardır. Bunun yanı sıra, “Özel sektörden edinilen desteklerle beslenen yardım havuzları, bir taraftan bu sermaye gruplarıyla belediyeler arasında birtakım yakın bağlar kurulmasını sağlarken, diğer taraftan da bu grupların yardımlarının bir tür zekât olarak görünmesini olanaklı kılarak, onların servetini makbul servet haline getirmiştir” (Yılmaz, 2013: 54).

İslami hassasiyetlere hitap eden siyaset anlayışıyla kendini merkez sağ partilerden ayrıştırma yoluna giden RP, gerek toplumdaki marjinalleştirilmiş kitlelerin gerekse de sürekli olarak yükselme hevesi içindeki sermaye odaklarının beklentilerini dikkate alan bir siyasi tutum sergileme eğiliminde olmuştur. Bu durum aynı zamanda, o döneme özgü olarak küreselleşme ve uzantısı olan postmodernleşmenin etkisiyle çok kültürlülüğün ve dini kimliğin ön plana çıktığı, buna bağlı olarak siyasi çatışmanın merkezinin sınıftan kültürel kimliğe doğru kaydığı bir siyasi konjonktürle ilişkilendirilebilir. Bu açıdan düşünüldüğünde, Türkiye’de 1990’larda siyasal İslamın Kemalizme muhalefet çerçevesindeki bu yükselişi daha anlaşılır olacaktır. Dolayısıyla farklı sınıftan insanların talepleri doğrultusunda siyasi vaatler sunmak yoluyla çok sınıflı bir toplumsal ittifak inşa eden İslamcılığın bu dönemde RP ile bir sıçrama yakalaması tesadüf olarak görülmemelidir. Gülalp’in de belirttiği üzere:

“Bu açıdan Refah Partisi, kentli yoksulların, üst ve orta sınıfların bazı kesimleri tarafından statükoya karşı harekete geçirilmesi olarak tanımlanan ‘popülist’ hareketlerin bu klasik tanımına uygun bir yapıdaydı. Açıkça saptanabilir ama birbirine zıt çıkarılara sahip olan bu farklı toplumsal sınıflar ve sınıf kesimleri, yine de çıkarlarını Kemalizm karşıtlığı gibi ortak bir tema etrafında dile getirmekteydiler. İslamcı hareket, bu farklı çıkarları Kemalizm karşıtlığının ve İslami yaşam tarzına yönelik taleplerin ifade edildiği bir söylem içinde başarıyla eritebildi” (Gülalp, 2003: 44)

Bu yönüyle, RP çokkültürcülük retoriğini kullanarak sekülerleşme yanlısı Kemalist seçkinler tarafından yabancılaştırılan dindar Müslümanları dezavantajlı grup konumuna oturtma çabası içinde olmuştur. Aynı zamanda bu dönemde sosyal dezavantajlılık vurgusu, işadamlarının İslami kimlik üzerinden hükümetle ilişki kurabilmelerini meşrulaştırma temelinde de kullanılmıştır (Buğra ve Savaşkan, 2015: 93-94, 98). Bu noktada RP İslami değerleri ve İslami kimliği politikasının merkezine koyarak, bir bütün olarak toplumu oluşturan bu insanları birbirlerinden ayıştırmış ve kutuplaştırmıştır. Diğer taraftan, RP’de görülen bu dışlayıcı ve kutuplaştırıcı siyasetin AKP iktidarının özellikle üçüncü iktidar döneminden itibaren çok daha belirgin bir hal aldığını belirtmek gerekir.

1980’li yıllarda ihracat odaklı birikim stratejisine geçilmesi ve bunun bir uzantısı olarak KOBİ’lerin teşvik edilmesiyle ortaya çıkan, ancak ekonomiye ve siyasete olan etkileri daha çok 1990’lı yıllarda görülmeye başlanan İslami burjuvazi⁵⁵ belediyelerin toplu konut inşası kapsamındaki artan rolleri ile ilişkili olarak yerel düzeyde kazandığı sermaye birikimini AKP iktidarında çok daha ileri ve kapsamlı bir boyuta taşımıştır:

“Türkiye kentleşme literatürünün gecekondunun alternatifi olarak ortaya koyduğu, kamunun altyapısı hazır arsa üretmesi modelinin ilk ve ciddi

---

⁵⁵ Kurtar Tanyılmaz, 12 Eylül 1980 sonrasında İslami sermayenin güç kazanmasındaki etkenleri şu şekilde sıralamıştır (Tanyılmaz, 2014: 156-157):

-1980 sonrasında “Yeşil Kuşak” stratejisi adı altında emperyalistlerin sola ve işçi sınıfının güçlenmesine karşı karşı-devrimci örgütlenmeleri güçlendiren politikalar izlemeleri

-1990’dan itibaren bürokratik işçi devletlerinin çöküşüyle birlikte, Ortadoğu ve Orta Asya’ya uzanan coğrafyanın emperyalistlerin nüfuz alanı bakımından artan öneme sahip olması (“Büyük Ortadoğu Projesi”)

-1980 darbesi ile birlikte “Türk İslam Sentezi” adı altında Türkiye egemen sınıfının işçi hareketinin canlanma dinamiklerine karşı, dinsel akımlara yol veren, göz yuman ya da onları himaye eden politikalara yönelmesi

-Türk sermayesinin izlediği dış pazara dayalı sermaye birikimi stratejisi ile Türkiye egemen sınıfının yeni yöneliş olarak Avrasya ve Ortadoğu’daki stratejik çıkarlarını geliştirmek bakımından bir “bölge gücü” olmaya soyunması, bu bölgelere sermaye ihracına yönelmesi

-Özal dönemi ile başlayan bu politik yönelişle birlikte hem yurtdışındaki muhafazakâr Türk vatandaşların parasının hem de Arap/Körfez sermayesinin ülkeye çekilmesi

-Özellikle işçi sınıfını dize getirmeye dönük neoliberal politikaların uygulanması

-Yerel yönetimlerin de piyasaya açılması sürecinde özellikle belediyeçilik faaliyetlerinin İslamcı sermaye kesimlerine açılması

adımları İslamcı belediyeler aracılığıyla atılmış, KİPTAŞ ile İstanbul'da kurumsallaşmış, TOKİ ile Türkiye çapına yayılmıştır. Üretilen konut alanları mimarlık ve planlama açısından epey sorunlu olsa da geniş kitleleri mülkiyet sistemi içinde tutma ve onları mekân aracılığıyla biriktirilen servete ortak etmede son derece başarılı olmuştur” (Çavuşoğlu, 2016b: 232)

AKP'nin, 1990'lı yıllarda yerel siyaset düzleminde benimsenen rant dağıtımına dayalı sermaye birikim modelini çok daha ileri aşamaya taşımasının arka planında, hiç şüphesiz ki, partinin tek başına iktidara gelmesi ve sonrasında ise kendini “muhafazakâr demokrat” olarak tanımlamasının da etkisiyle sermayenin farklı kesimleriyle ılımlı ilişkiler içinde olması etkili olmuştur. Bu noktada AKP kendini tanımladığı muhafazakâr demokrat kimliği aracılığıyla bir yandan Kemalizm ve laiklik karşıtlığı ekseninde kendisine yöneltilen eleştirileri bertaraf etme, diğer yandan ise, Türkiye'de sağ siyaseti oluşturan milliyetçi, muhafazakâr ve İslamcı kesimlerle olan ilişkisini dengede tutma eğilimi içinde olmuştur.⁵⁶ Bu açıdan düşünüldüğünde, AKP'nin hemen her fırsatta İMF programına olan bağlılığını ve AB'ye üye olma yönündeki arzusunu dile getirdiği, liberal bir siyasi imaj oluşturma çabasında olduğu iktidarının ilk dönemlerinde sermayenin farklı kesimleriyle iyi ilişkiler içinde olma ve sermaye kesimlerinin genelini neoliberalleşme sürecinde kazançlı kılma yönündeki çabaları bu durumun bir yansımasıdır. İktidar bu süreçte hem kendine yakın olan sermaye kesimlerini, bir diğer ifadeyle “kendi organik burjuvazisi”ni hem de diğer sermaye kesimlerini kamu kaynaklı projeler aracılığıyla destekleme eğilimi içinde olmuştur:

“AKP, özellikle TOKİ, yerel yönetim vb. projeleriyle yandaşlarına bazı avantajlar sağlamaktadır, ama bu, diğer kesimlerin bundan mahrum bırakıldıkları anlamına gelmiyor. 2008 sonunda 37 milyar doları aşan

---

⁵⁶ Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu'nda konuşan Başbakan Erdoğan, “Din adına parti kurmak veya böyle bir imaj vermek topluma ve dine kötülük etmektir” (“Erdoğan: Din üzerinden siyasete karşıyız”, www.sabah.com.tr, 11.01.2004).

özelleştirme gelirlerinin %80'inin 13 projeye dayandığını ve bunun da büyük holdinglere gittiğini hatırlayalım. Bunların arasında en büyükleri şöyle eşleşmiştir: Koç (Tüpraş), Erdemir (Oyak), PO (Doğan), KGM Levent (Zorlu), Araç Muayeneleri (Doğuş)” (Sönmez, 2009: 181)

Sönmez'in de belirttiği üzere, “AKP, TÜSİAD'a rağmen iktidar olmamıştır, 2002'de 2001 krizinden canı yananların “denenmemişi deneme” motifiyle iktidara gelirken 2007'de –çok olumlu seyreden dünya konjonktürünün de etkisiyle- bu kez TÜSİAD'cılarının rüzgârını da arkasına alarak iktidar olmuştur” (Sönmez, a.g.e.: 181). Daha sonraki yıllarda türban, anayasa değişikliği gibi konulardaki anlaşmazlıklar ve 2008 krizinin ekonomiye olan etkileri nedeniyle AKP iktidarı ve TÜSİAD arasındaki ilişkiler gerilmiştir. AKP ve TÜSİAD arasındaki gerginlikler aslında çok daha eskiye dayanmaktadır. 1990 yılında İslami sermayenin temsilcisi olarak kurulan ve Erdoğan'ın da üyeleri arasında bulunduğu MÜSİAD'ın TÜSİAD'ı “kapalı bir seçkinler grubu” olarak tanımlaması, İslami sermayenin kolektif kimliğinin inşası açısından birleştirici bir düşman imgesi olmuştur. Özellikle İslami burjuvazinin ortaya çıktığı 1990'lı yıllar söz konusu olduğunda bu durum, ekonomi alanındaki yeni seçkinlerin yerleşik seçkinler grubunun egemenliği karşısındaki muhalif tutumunu yansıtmaktaydı:

“Finansal ve örgütsel sermaye açısından zengin olan TÜSİAD, milli ekonomik topluluk nezdinde sembolik sermaye yönünden zayıf bir profil çizmekteydi. Genel olarak KOBİ'ler arasında özellikle de Anadolu'da bulunanlar açısından, TÜSİAD'a karşı bir tepki her daim var olmuştu ve bu tepki halen de devam etmektedir. TÜSİAD üyesi işadamları, devletin ayrıcalık tanıdığı kişiler ve kurum da desteklenen bir kurum olarak algılanıyordu. MÜSİAD'ın kurucu kadrosunun kendilerini devletten ve her tür siyasal ilişkiden “bağımsız-müstakil” olarak tanımlamalarının nedeni de budur. Bu durum kurumun resmi adından da anlaşılır. MÜSİAD kısaltmasının başındaki M, müstakil, yani bağımsız anlamına gelir ve devlet teşvikleriyle ve ayrıcalıklarıyla büyümüş olan TÜSİAD bünyesindeki büyük

burjuvaziden kendini ayırmayı ve KOBİ'lerin kendi imkânlarıyla geliştiğinin altını çizmeyi hedefler” (Yankaya, 2014: 101-102)

“Sembolik olarak MÜSİAD’ın kurumsal kimliğini oluşturan anahtar sözcükler, TÜSİAD’a karşı *Anadolu halkı ve aşağı tabaka*...Bu, hem “biz’in ne olduğunu” hem de “ne olmadığını” ifade ediyordu. Ayrım noktası şuydu: ‘Bizler halkız, seçkin değil’, ‘Biz Anadolu sermayesiyiz ve İstanbul sermayesinin seçkinciliğine karşıyız’” (Yankaya, a.g.e.: 103)

Ancak yine de büyük burjuvaziyi temsil eden TÜSİAD’la olan bu geçmişe dayanan gerginlik durumu, MÜSİAD’la⁵⁷ çok benzer bir dönüşüm geçirmiş olan AKP iktidarının sermaye yanlısı, piyasalaşma yanlısı olan tutumunda herhangi bir değişikliğe neden olmamıştır. Aksine, Türkiye bu dönemde ekonomide üretim oranlarında düşüşe yol açan 2008 krizinin etkilerini ötelemek ve ekonomik büyümeyi her ne pahasına olursa olsun

---

⁵⁷ “MÜSİAD önceleri Türkiye’nin Avrupa’nın siyasi ve ekonomik yapılarına entegrasyonuna karşı bir tutum takınmış olmasına rağmen 2000 yılından itibaren Avrupa yanlısı ittifaka dahil oldu....2003’ten itibaren de ülkenin “İslami-demokrat” özellikleriyle AB’ye üyeliğinin birbiriyle bağdaşıklığını savunan yeni bir söylem benimsedi. Bu tutum değişikliğinin altında demokratikleşmenin şartı olarak sivil yönetimin güçlendirilmesiyle beraber dini hakların devlet tarafından genişletilmesine katkıda bulunmak ve KOBİ’lerin AB finansal kaynaklarından ve ticari olanaklarından faydalanmalarını sağlamak da yer alıyordu” (Yankaya, 2014: 125).

Yankaya, 2000’li yıllarda MÜSİAD ve AKP arasındaki yaklaşmayı şu şekilde açıklamaktadır:

“Aralarındaki yaklaşma toplumu İslamileştirme amacını taşıyan “yeşil sermayenin” yükselişine katkı sunan bir İslamcı bir klientalizm olarak adlandırılıyordu. Oysa bu yaklaşma İslamcı bir ideolojik ittifaktan daha derin ilişkilere işaret etmekteydi ve içinde toplumun İslamleştirilmesinden daha karmaşık bir toplumsal değişim dinamiği barındırıyordu. Bunun toplumsal-tarihsel, kişisel ve siyasi boyutları vardı.

Öncelikle iki kurum arasında eskiye dayanan toplumsal-tarihsel bağlar söz konusuydu. MÜSİAD ve AKP, 1970’li yılların İslamcı karşı-seçkinlerinin toplumsal-siyasal mirasından gelmekteydi ve 1980’lerin milli burjuva ideolojisinin taşıyıcısıydılar: Kendilerini, Özal’ın ekonomide liberal ve kültürel olarak muhafazakâr ideolojisinin mirasçıları olarak görüyorlardı. 1990’lı yılların ikinci yarısında yaşanan dönüşüm sürecinden beraber geçmişlerdi: Geleneksel siyasal İslam’dan özerkleşmiş, Avrupa’yla yakınlaşmış ve her ikisi de kendi alanlarında uzmanlaşmıştı: MÜSİAD, çıkarları adına çalıştığı üyelerine karşı sorumlu bir işveren örgütü, AKP de seçmen tabanına karşı sorumlu ve laik siyasal alanın kurallarına tabi bir siyasal parti olmuştu. Her iki kuruluş da İslam’ın ideolojik halinin ve köktenci yorumlarının kamusal alanda kendi rollerini oynamanın önünde bir engel oluşturduğunu anlamış ve İslami değerleri ve İslami yaşam tarzlarını, siyasi çeşitlilik ve toplumsal çoğulculuk ilkeleri çerçevesinde temsil etmeyi tercih eder olmuşlardı” (Yankaya: a.g.e.: 146)

MÜSİAD’ın temsil ettiği İslami sermaye çevrelerinin AKP iktidarı ile olan bağlantısına dair şu tespitler de dikkat çekicidir:

“Kasım 2002’de kurulan ilk AKP hükümetinde 363 milletvekilinin yirmi üçü MÜSİAD üyesiydi. 2007 yılında AKP’nin ikinci zaferinin ardından 341 milletvekili içindeki MÜSİAD’lı sayısı otuza yükseldi” (a.g.e.: 162).

sürdürmek doğrultusunda inşaat odaklı çok kapsamlı bir piyasalaşma ve metalaşma süreci içine girmiştir.

Bu dönemde kalkınmacılığın fetişleştirilmesi ekseninde inşaat, AKP iktidarının aynı anda hem neoliberal düzenin kazananlarından hem de kaybedenlerinden destek bulduğu, bu anlamda her iki kesime yönelik ikna ürettiği ve böylelikle sınıflar arası bir ittifak kurduğu, Jessop'ın deyişiyle, ulusal popüler proje haline gelmiştir (Çavuşoğlu, 2016b: 227-228). Burada söz konusu olan, Türkiye'de bu dönemde merkezinde inşaatın yer aldığı, sermaye, devlet ve toplum uzlaşısına dayalı bir büyüme modelinin ortaya çıkmasıdır. AKP iktidarının uygulamaya koyduğu bu model, bu dönemde sermayenin yeniden yapılandırılmasıyla da ilişkili olarak, İslami referanslarla desteklenen kalkınmacı korporatist bir söylem etrafında şekillenmiştir. Bu yeni korporatizm anlayışı, Cumhuriyet'in kurulmasından bu yana etkili olan ve merkezinde milliyetçiliğin olduğu sınıfsız kaynaşmış toplum tahayyülüne dayalı korporatist anlayıştan farklı olarak inanç temelinde bir toplum tahayyülüne dayanmaktadır. Bu noktada İslam'ın adil toplum tahayyülünü baz alan, toplumsal eşitsizliklerin üstünü din kardeşliği üzerinden örtme yoluna giden İslami korporatist model, bu dönemde inanç temelli bir toplumsal uzlaşımın sağlanması açısından önemlidir. Protestan ahlakın İslami versiyonu olarak da değerlendirilebilecek bu anlayış, çalışmayı İslami referanslar üzerinden kutsamakta ve toplumu İslami bir dayanışma doğrultusunda kodlamaktadır. Bu yönüyle, İslam ile modernlik ve kapitalizm bağdaştırılmakta, piyasa yoluyla edinilen zenginlik doğallaştırılmaktadır. Aynı zamanda İslami korporatist ve neoliberal eksenli bir kalkınma söyleminin dolaşıma sokulduğu bu dönemde, kalkınmacılık ve muasırlaşma İslam ümmetinin güçlendirilmesi ile ilişkilendirilmiştir (Çavuşoğlu, 2016b: 228-230).

Tam da bu noktada, İslam ile kalkınmacılık ve modernleşme doğrultusunda ortaya çıkan bu yeni siyaset anlayışını İslami popülizm ekseninde düşünmek anlamlı olacaktır. İslam siyaseti ve popülizmin geçmişte de ilişkili olduğu biliniyor olsa da, günümüzde bu ilişkinin kapsamının değiştiği görülmektedir. Günümüzde İslami popülizm, mevcut kapitalist gelişme dinamikleri ve küreselleşme süreci ile doğrudan bağlantılı olarak değerlendirilmek durumundadır. Bu haliyle, geleneksel İslami popülizmden farklı olarak, mevcut piyasa düzeni ile uyum içerisindedir. Aynı zamanda bu yeni İslami popülist siyaset anlayışı toplumsal tabanı açısından farklı sınıfların oluşturduğu bir koalisyonu yansıtmaktadır: İslami popülist hareketler bir taraftan toplumun yoksul kesimleri ile ilişkilendirilirken, diğer taraftan ise, büyük sermaye çevreleri ile yakın ilişkiler içerisindedirler. Bir diğer deyişle, günümüzde İslami popülist hareketler sadece kapitalist sistemin kaybedenleriyle değil, ama aynı zamanda sistem aracılığıyla büyük kazanımlar elde eden sermaye çevreleriyle de yoğun ilişkiler içerisindedir. Dolayısıyla İslami popülizm sınıflar arası bir ittifak kurma eğilimi doğrultusunda, toplumun farklı kesimlerini İslam ve kalkınmacılık şemsiyesi altında birleştirme çabasıdadır (Hadiz, 2014: 127). Bu bağlamda Türkiye İslamcılığının Milli Görüş kökenli hareketlerinde de, İslami kalkınmacılık eksenli bir milliyetçi damarla eklemlenmeye dayalı bir siyasi eğilimin olduğu iddia edilebilir. Türk İslamcılığının Türk-İslam senteziyle olan dirsek temasının arka planını oluşturan bu milliyetçi damar, aynı zamanda Osmanlı dönemine öykünme temelinde, İslamın birleştiricisi büyük ülke, “Büyük Türkiye” olma idealleri ile de ilişkilendirilebilir. Bu açıdan düşünüldüğünde, Türk İslamcılığının neoliberalizmle olan “kutsal ittifak”ı daha anlaşılır olmaktadır (Şen, 2006).

Bu bağlamda, 2000’li yıllarda Türkiye AKP iktidarı ile yeni bir neoliberalleşme evresine geçmiştir. Siyasal İslamcı bir kökene dayanan AKP, İslami popülizmle neoliberalizmi uyumlu kılma anlamında “Müslüman yüzlü neoliberalizm”i Türkiye siyasetine

kazandırmıştır (Coşar ve Özman, 2004). Dolayısıyla AKP öncülü olan Erbakan liderliğindeki Milli Görüş siyasetinden farklı olarak, bu dönemde bir yandan geleneksel dini değerlerle kapitalist gelişme bağlamında modernleşme ve demokrasi gibi liberal değerlerin buluşturulması yoluyla uygulamaya koyulan piyasa yanlısı politikaların yoksul halk kesimleri nezdinde kabul görmesini ve meşrulaştırılmasını sağlamıştır, diğer yandan ise, İslam ve neoliberalizm doğrultusundaki kalkınmacılık anlayışını temsilen iktidara yakın yeni sermaye sınıfının önemli bir bileşeni olarak bir müteahhitler grubu ortaya çıkmıştır. AKP iktidarıyla sıkı ilişkiler içinde olan bu müteahhitler grubu, TOKİ bünyesinde hayata geçirilen, TOKİ-özel sektör işbirliği kapsamındaki büyük çaplı inşaat projeleri aracılığıyla elde ettikleri yüksek rantlar sayesinde sermaye genişlemesi anlamında dikkat çekici sıçramalar gerçekleştirmişlerdir. Bütün bunların sonucu olarak, Türkiye’de inşaat dolayımı bir rant ekonomisinin varlığı inkâr edilemez bir gerçeklik olarak ortadadır. Ortaya çıkan bu rant ekonomisinin arka planında ise, bu dönemde görülen yoğun kapitalistleşme deneyiminin doğrudan bir yansıması olarak, kentsel mekânın şimdiye kadar görülmemiş boyutlarda piyasalaşması ve metalaşması bulunmaktadır.

2000’li yıllar Türkiye’inde metalaşma ve piyasalaşma kentin en ücra noktalarına kadar sirayet etmiş, kentsel mekânın giderek daha da ticarileşmesiyle birlikte farklı sermaye kesimlerinin mekân üzerinden rant kollama arayışları daha yaygın bir hal almıştır. Mekânsal anlamda yaşanan yoğun ticarileşmeye bağlı olarak, kentsel rant sermaye çevreleri için her açıdan çok daha cazip hale gelmiştir. Bu durum özel sektör kaynaklı yatırımlar anlamında kentsel mekâna artan ilginin de ötesinde, devletin de ekonomiye kaynak yaratma anlamında sürece bizzat müdahil olduğu ve aynı zamanda çok yüksek kârların ve rantların dolaşımında olduğu bir inşaat piyasasının oluşmasına neden olmuştur. Bu açıdan düşünüldüğünde, AKP sadece konut seferberliği anlamında değil, ama aynı

zamanda genel çevre politikası kapsamında da köprü, otoyol, havaalanı gibi çok büyük çaplı projelerin hayata geçirildiği bir iktidar sürecinin temsilcisidir.

Penbecioğlu'nun da ifade ettiği üzere, 2011 genel seçimleri⁵⁸ sürecinde AKP'nin seçim propagandasında önemli rol oynayan ve kamuoyuna büyük ölçekli kentsel projeler olarak tanıtılan 3. Köprü, 3. Havaalanı ve Kanal İstanbul'un başını çektiği "çılgın projeler", ekonomik, çevresel ve toplumsal maliyetleri belirsiz ve fayda anlamında da şişirilmiş bir şekilde kamuoyuna sunulan "Makyavelist projeler"dir. Aynı zamanda iktidarın "ekonomik büyüme", "kalkınma", "yatırım çekme" ve istihdam sağlama" imajıyla sunduğu bu projelerin rant boyutu da ayrı bir muammadır (Penbecioğlu, 2016: 176-177). Örneğin, 3. köprü'nün yapılma ihtimaliyle ilgili olarak bir televizyon programında gelen soruya karşılık, o dönem İstanbul belediye başkanı olan Erdoğan'ın vermiş olduğu demeçte çevreye olacak muhtemel etkileri ve birtakım sermaye odaklarına kazandıracığı muhtemel rantlar nedeniyle 3. köprü'nün yapımına karşı olduğu yönündeki ifadelerine rağmen, başbakanlığı döneminde köprü inşa edilmiştir (2013) ve bu yolla da iktidara yakınlığı herkes tarafından bilinen Limak ve Cengiz inşaat gruplarına büyük bir rant transferi gerçekleşmiştir.⁵⁹ Böylelikle 3. köprü projesinin hayata geçirilmesinde olduğu üzere, AKP iktidarı döneminde yap-işlet-devret modeli kapsamında yürütülen otoyol, köprü, havaalanı ve hastane projeleri üzerinden yerli ve yabancı sermaye gruplarına büyük oranlarda kaynak aktarımı yapılmıştır. Genel olarak işlerliği nedeniyle eleştirilen yap-işlet-devret modelinde işleten firmalara belirli sürelerle kullanım garantileri

---

⁵⁸ "İstanbul'da 3. uluslararası havaalanını inşa edeceğiz. Üçüncü Boğaz Köprüsü tamamlanacak, kıtaları deniz altından birleştiren biri raylı, diğeri tekerlekli araçlar için olmak üzere iki tüp geçit adeta yeraltında bir dünya oluşturacaktır", Ak Parti, *12 Haziran 2011 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi*, s. 139.

⁵⁹ "Eğer üçüncü bir köprü olayını düşünecek olursak bu TEM'in kuzeyinde kalan akciğerimizin yok edilmesi demektir...Bunu bekleyenlere rant haritaları sağlama olayıdır. Bundan kaçınmayı tavsiye ediyorum" ("TRT'nin arşivinden Erdoğan'ın çok konuşulacak görüntüleri çıktı", www.cumhuriyet.com.tr, 01.04.2017).

verilmesinin ciddi boyutlarda kamu zararına yol açtığı iddia edilmektedir.⁶⁰ Bu yönüyle, Türkiye’de inşaat temelli bir balon olduğu ve ekonomik krize yol açan önemli nedenlerden birinin de kamu özel işbirliği modeli kapsamında hayata geçirilen mega projelerin kamu bankalarına ve bütçeye yaptığı yük olduğunu belirtmek gerekir.⁶¹

Bilimsel çevreler tarafından pek çok açıdan eleştirilen⁶² “çılgın projeler”, dönemin inşaat sektörünün önde gelenlerinden biri olan ve AKP iktidarına yakınlığıyla bilinen Ali Ağaoğlu tarafından adeta ayakta alkışlanmıştır.⁶³ Kendisini inşaat sektörünün TOKİ’den sonra gelen en büyük isimlerinden biri olarak tanıtan Ali Ağaoğlu, AKP iktidarı döneminde yaratılan inşaat furyasının en önde gelen temsilcilerinden ve özellikle de dönemin konut sektörünün baş mimarlarından olarak kabul edilmektedir (Türk, 2016). Lüks ve şatafatlı yaşamına rağmen, geleneklerine bağlı bir Karadenizli olduğunu da sürekli olarak dile getiren ve inşaat alanında kazanmış olduğu pek çok devlet ihalesinin sonucu olarak dönemin “şantiyeler kralı” olarak adlandırılan Ağaoğlu:

---

⁶⁰ Özelleştirmenin yeni görünümü olarak, kamu-özel işbirlikleri (KÖİ’ler) kapsamında da değerlendirilebilecek bu model, özelleştirme uygulamaları karşısındaki muhalefetin bastırılması açısından önemlidir. Aynı zamanda, diğer KÖİ’lerde de olduğu üzere, kârın özelleştirilmesine ve riskin kamusallaştırılmasına yol açmaktadır (Aydın, 2019). Yap-işlet-devret modelinin kamuda yol açtığı zararlarla ilgili olarak bkz. “AKP’nin ‘yap işlet beklet’ modeli”, www.cumhuriyet.com.tr, 07.07.2023; “Yolcu garantisinin zararı 65 milyon doları buldu”, *Cumhuriyet*, 06.11.2019.

⁶¹ “Örneğin ihalesini Cengiz-Limak-Kolin-Mapa-Kalyon Ortak Girişim Grubu’nun kazandığı İstanbul Havalimanı Projesi’nde Hazine Konsosiyum’a 12 yıl boyunca yıllık 525 milyon avroluk dış hat ve transit yolcu garantisi vermişti. Geçmiş yıllarda taahhüt edilen yolcu sayısından dolayı kamu adına ödemeler yapıldı” (Araman, 2022: 323).

⁶² “3. Havalimanı Nihai ÇED raporunun neredeyse tamamında önemli eksiklikler ve hatalar bulunmaktadır. Buna rağmen Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından olumlu bulunmuştur. Bu durum ÇED’lerin formalitenin yerine getirilmesi yaklaşımıyla hazırlanmasından kaynaklanmaktadır. ÇED raporlarının hazırlanmasında yatırımcı ile yeterlik belgesi almış şirketler arasında doğrudan maddi ilişki olduğu için ÇED raporları yatırımcının isteği doğrultusunda hazırlanmaktadır. Ayrıca çevresel etki değerlendirmelerinin çevre mühendisliği, orman mühendisliği, ziraat mühendisliği, av ve yaban hayatı mühendisliği, biyoloji, ekoloji, botanik, jeoloji, meteoroloji, ulaşım gibi çok farklı disiplinlerdeki uzmanlar tarafından yapılması ve raporların denetlenmesinin de yine sayılan bu disiplinden uzmanlar tarafından gerçekleştirilmesi gerekirken, uygulamada bu realite göz ardı edilmektedir” (Tolunay, 2015: 237). Bu kapsamdaki bilimsel eleştirilere bir diğer örnek için bkz. Muhcu, E., (2011), “‘Çılgın Projeler’ ve Akıl Tutulması”, *Mimarlık 360*, Temmuz-Ağustos; Sönmez, M., (2016), “‘Mega Projeler’in Mega Sorunları”, *TMMOB Bülten*, Sayı: 220, Ekim, s. 2-22.

⁶³ “Bu çılgın bir proje değil”, www.hurriyet.com.tr, 27.04.2011.

“İş dünyasındaki gücünü, hırsını ve başarısını doğru zamanda doğru yerde olmak refleksiyle birleştirir. AKP’nin toplu konut hamlesini alkışlar. Kriz tehlikesinin konuşulduğu anlarda bile hükümete ve Başbakan Erdoğan’ın liderliğine övgüler yağdırarak bağlılıklarını sunmayı ihmal etmez. Her fırsatta Türk ekonomisine olan güvenini, Türkiye’nin genç nüfusunun potansiyeline duyduğu inancı yineler. ‘Her şeyi devletten beklememek gerektiğini’, ‘kriz var diye ağlamak yerine çarkı çevirmek gerektiğini’ her fırsatta vurgular” (Türk, 2016: 110)

Ağaoğlu’nun ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Erdoğan liderliğindeki AKP iktidarı inşaat alanında devlet destekli büyük çaplı yatırım projeleri üzerinden yüksek rantlarla ihya ettiği, kendine sadık bir müteahhitler grubu yaratmıştır. Bu tespiti destekleyici bir veri olarak, TOKİ tarafından 2007 Eylül itibariyle 5 yıl süre zarfında gerçekleştirilen ihaleler söz konusu olduğunda, “...sözleşme bedeli 50 milyon tl’nin üzerinde olanların sayısı 55. Bu projelerin toplam tutarı 9.7 milyar tl. Söz konusu 55 projeyi paylaşan şirketlerin sayısı ise 67. Sahipleri aynı olan şirketler dikkate alınarak bunlar çıkartılırsa sayı 60’a iniyor... Sözleşme bedeli 100 milyon tl’nin üzerindeki 28 ihaleyi paylaşan şirket sayısı 41. Aynı işadamlarının farklı şirketleriyle ortak girişim oluşturarak aldıkları ihaleler dikkate alınarak bunlar çıkartılırsa, şirket sayısı 36’ya düşüyor. Bu 36 şirketin aldığı projelerin parasal tutarı 7,9 milyar tl. TOKİ ’nin bütün projelerinin toplam değeri dikkate alınırca ihalelerin yüzde 47,5 ’inin topu topu 36 şirkete gittiği görülüyor” (Gürek, 2008: 126-127). Aynı zamanda bu şirketlerin çoğunun, siyasal İslamcı kökene sahip olan ve AKP iktidarına yakın oldukları bilinen dindar işadamlarını bünyesinde toplayan MÜSİAD, ASKON (Anadolu Aslanları İşadamları Derneği) ve TUSKON (Türkiye Sanayici ve İşadamı Dernekleri Konfederasyonu) üyesi olmaları bir tesadüf olmasa gerek. Benzer bir şekilde, Türkiye’deki konut sektöründeki piyasalaşmayı koşulsuz bir şekilde destekleyen Dünya Bankası’nın 1990-2008 yılları arasındaki verilerine göre, dünyada

altyapı yatırımları kapsamında en çok kamu ihalesi alan ilk on şirketten beş tanesinin Türkiye’den çıkması ve bu şirketlerin de Limak, Cengiz, Kolin, Kalyon ve MNG olması gayet anlaşılır olmaktadır (Doğru, 2021: 194).

Neoliberalizmin yeni birikim stratejisinin oluşturulduğu bu evrede, bu tür büyük çaplı kamu yatırımlarının gerçekleşmesi beraberinde halkın uzun yıllar boyunca sermayenin birikim projesine zorla ortak edilmesini gündeme getirmektedir ki ortaya çıkan bu tablo da, otoriter devletçiliğin yeni bir görünümü olarak değerlendirilmelidir (Karahanoğulları ve Türk, 2018: 425). Diğer taraftan, Şengül’ün de belirttiği üzere, bu dönemde yatırım projelerine dair ölçeklerin büyümesi bu projeler aracılığıyla siyasal iktidar ile sermayenin belli kesimleri arasındaki çıkara dayalı ilişkileri yansıtmanın yanı sıra, aynı zamanda iktidarın otoriterleşmesiyle artan tarih yazma arzusunun da ifadesidir. Dolayısıyla bu tür büyük çaplı yatırımlar aynı zamanda siyasal kazanım açısından da önemlidir. Bu anlamda, bu projelerin “çılđın projeler” olarak adlandırılması, iktidarın sahip olduğu gücü temsil etmektedir (Şengül, 2019):

“Ancak bu mega projelerin yalnızca siyasal bir sürecin ürünü olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Çünkü ‘Çılđın Proje’ olarak altı çizilen bu vaatler, duble yollar, kentsel dönüşüm ve HES projeleriyle zaten yaşanmakta olan sermayenin mekânda ve enerji sektöründe yoğunlaşması eğiliminin daha büyük adımlarla süreceğinin beyanından ibarettir. Nitekim devlet yönetiminde merkeziyetçiliğin ve otoriterleşmenin ve muhalefet üzerindeki baskının arttığı, kamu yönetiminin karar ve eylemleri üzerindeki toplumsal denetimin zayıfladığı koşullarda devletin sermayeye desteği de artmıştır. Başka bir deyişle, sermayenin tekelleşme oranı ve devletin otoriterleşme oranı arttıkça daha büyük projeler ortaya çıkmaktadır” (Şengül, a.g.e.: 98)

2000’li yıllarda inşaat sektöründe devlet ve sermaye arasındaki yoğun ilişkinin en görünür olduğu kurum ise TOKİ olmuştur. Kuruluşundan bu yana asli görevleri arasında

yer alan arsa geliştirme, altyapılı arsa üretme ve toplu konut yapıcılarını denetleme gibi faaliyetleri devam eden kurumun 2003'te yeniden yapılandırılmasıyla birlikte etki alanı genişletilmiş, konutta metalaşmanın artmasıyla da kurum yetkisel anlamda sektörde kilit kurum haline gelmiştir. Bu kapsamda kaynak geliştirme projelerindeki artışın yanı sıra, özellikle kentsel dönüşüm projeleri aracılığıyla toplu konut üretme anlamında TOKİ sektörde belirleyici konuma ulaşmıştır. Bu yönüyle kurum çoğunluğunu konut üreticilerine verilen ihalelerin oluşturduğu, inşaat sermayesi hacmi anlamında önemli bir paya sahiptir. Örneğin, 2020 yılı verileri baz alındığında, 2613'ü konut üreticileriyle olmak üzere, toplamda 2994 inşaat ihalesi imzalanmış ve bu ise sektörde 74.346.199.667 tl'lik bir sermaye hacmi yaratmıştır (Doğru, 2021: 175-176).

2003 yılında yürürlüğe giren 4964 sayılı yasa ile kurum bünyesindeki toplu konut yatırımlarının kamu ihale yasasından muaf tutulmasıyla ve 2011 yılında ise, 6111 sayılı yasa ile kurumun yürütücüsü olduğu tüm projelerin kamu ihale yasasından muaf duruma getirilmesiyle, TOKİ konut sektöründe piyasa kurucu konuma ulaşmıştır. Aynı zamanda Arsa Ofisi'nin kurum bünyesine dahil edilmesiyle, arsa üreticisi olmaktan kaynaklanan avantajlara da sahip olan TOKİ'nin konut sektöründe üretici olarak edindiği bu ayrıcalıklı konum, sermaye kesimleri ile olan ilişkisinin çok daha karmaşık ve şaibeli bir hal almasını beraberinde getirmiştir.⁶⁴ Bu yönüyle kurum, bedelsiz olarak kullanım hakkını elde ettiği kamu arazilerini iştiraki olan Emlak Konut aracılığıyla birtakım müteahhitlerle

---

⁶⁴ AKP iktidarı döneminde partiye ve Erdoğan'a yakın sermaye kesimlerine TOKİ aracılığıyla yüksek meblağlarda rant transferi gerçekleştirildiğine dair medyaya yansıyan pek çok haber bulunmaktadır: "Albayrak'ın Yıllık 360 milyona kiraladığı arazi 21 milyon TL'ye Torunlar'a satıldı" ("TOKİ, Torunlar'a çalışmış!", *Cumhuriyet*, 15.09.2019"); "Zeytinburnu'ndaki 16/9 gökdelenin bulunduğu arsanın satışına ilişkin yapılan ihaleye fesat karıştırıldığı iddia edildi" ("Silueti bozmakla kalmamış", *Cumhuriyet*, 07.09.2019); "3 AKP Yöneticisi 5 Yılda 145 Milyonluk 126 İhale Aldı" ("İhale Partisi", *Cumhuriyet*, 10.04.2017); "Etiler'deki huzurevi arazisi için eski Bakan Erdoğan Bayraktar ile Taş Yapı'nın sahibi işadamı Emrullah Turanlı arasında, 17-25 Aralık soruşturmasında geçen görüşmedeki istek yaşama geçiyor..." ("Tape'ydi gerçek oldu", *Cumhuriyet*, 23.01.2017); "17 Aralık soruşturmasında 60 şüpheli hakkında takipsizlik kararı verildi" ("TOKİ'yi sıfırladılar", *Cumhuriyet*, 03.05.2014); "AKP'li vekil oğlunun sahte belgeyle TOKİ'nin toplu işlerini aldığı anlaşıldı" ("İhalede sahtecilik", *Cumhuriyet*, 02.12.2013).

ortak yatırım yoluyla buraları inşaat piyasasına kazandırmıştır. Bu kapsamda ortak yatırıma girilen firmalar, Torunlar, Ağaoğlu, Varyap, GAP ve Aşçıoğlu gibi AKP'ye ve Erdoğan'a yakınlıklarıyla bilinen müteahhitlik şirketleri olmuştur (Sönmez, 2012).

Dolayısıyla bu durum bir taraftan konut sektöründe birtakım sermaye çevrelerine rant yoluyla kamu kaynaklarının aktarılması anlamında çok daha fazla proje olanağı sağlanması, diğer taraftan ise, devletin TOKİ aracılığıyla konut sektörünü şekillendirmesini ve denetlemesini kolaylaştırması açısından önem arz etmektedir. Bir diğer deyişle, burada söz konusu olan sadece konut sektöründe yer alan sermaye kesimlerinin TOKİ üzerinden elde etmiş oldukları ekonomik kazanımlar, kârlar ve rantlar değildir. Bu nedendir ki, TOKİ'nin sermaye kesimleri ile olan ilişkisini düşündüğümüzde, bunun tek bir boyuttan ibaret olduğunu düşünmek yanıltıcı olacaktır. Bu durum devlet sermaye bütünleşmesi çerçevesinde ranta dayalı bir mekanizma üzerinden açıklanmanın da ötesinde, Post-Washington uzlaşısı doğrultusunda neoliberalizmin etkin devlet yapılanmasıyla ilişkili olarak, bir devlet kurumu olan TOKİ'nin AKP'nin iktidarda olduğu 2000'li yıllarda merkezileşmesinin ve etkinleşmesinin sonucu olarak otoriter bir forma büründüğünün göstergesidir.

3.4.7. Siyasal Mobilizasyon

2000'li yıllarda AKP iktidarı döneminde, yaşanan yoğun kapitalistleşme sürecinin yansıması olarak her alana nüfuz eden piyasalaşma ve buna bağlı olarak ortaya çıkan çok boyutlu dağıtım ve rant ilişkileri üzerinden mekânın denetimi ve disiplini doğrultusunda kapsamlı ve önem arz eden politikaların hayata geçirildiği bilinmekle birlikte, bu durumla ilişkili olarak mekânın ideolojik yeniden üretimi anlamında da önemli birtakım değişim

ve dönüşümlerin yaşandığı bir sürece girilmiştir. Bir diğer deyişle, iktidarın piyasa ilişkileri aracılığıyla mekânın yeniden üretilmesi yoluyla kitleleri kontrol altında tutma, denetleme ve disipline etme girişimleri üzerinden oluşturmaya çalıştığı hegemonyaya dayalı neoliberal otoriter popülist siyaset anlayışını salt iktisadi dinamikler üzerinden açıklamak konunun kapsamlı değerlendirilmesi açısından yeterli olmayacaktır. Bu döneme özgü mekân siyasetini merkeze alarak iktidarın ortaya koyduğu neoliberal otoriter popülist siyaset anlayışını çözümleyebilmek adına, iktisadi boyutun yanı sıra aynı zamanda libidinal boyutu da içeren bir hegemonya oluşturma yönünde mücadele verildiğini belirtmek gerekir. Dolayısıyla, AKP iktidarının neoliberal kapitalistleşme süreciyle ilişkili olarak kentsel mekânın disipline edilmesi yoluyla ortaya koyduğu otoriter popülist siyaset anlayışının, sadece yaratmış olduğu muazzam boyutlardaki rant potansiyeli ve dağıtım mekanizması üzerinden değil, ama aynı zamanda kitlelerin ideolojik mobilizasyonu doğrultusundaki siyasi eğilimin de göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerekir.

Bu dönemde TOKİ, Türkiye ekonomisinin temel kaldıracı, kurtarıcısı olarak görülen inşaat sektörünün baş aktörü olmasının yanı sıra, aynı zamanda kitlelerin AKP iktidarına olan bağlılıklarını inşa eden ve pekiştiren bir devlet aygıtına dönüşmesiyle pek çok açıdan kilit bir kurum haline almıştır. Bu yönüyle TOKİ, AKP için adeta bir “sadakat üreticisi” işlevi görmektedir (Çavdar, 2016). 2000’li yıllardan itibaren yasal mevzuatın yeniden düzenlenmesi doğrultusunda giderek genişleyen yetki alanı kazanımıyla ve edindiği ayrıcalıklı konumun sonucu olarak kurum konut üretiminde söz sahibi olmuştur. Bu dönemde ülke çapına yayılarak bir ağ gibi bütün şehirleri saran, adeta ülkenin bitki örtüsü haline gelen TOKİ, gittikçe artan oranlardaki konut arzı ile sektörün rotasını belirleyici konumdadır. Gerçekleşen konut arzının ağırlıklı olarak sosyal konut projeleri kanalıyla olması nedeniyle kurum AKP’nin çoğunlukla toplumun düşük gelirli kesimlerinden

oluşan geniş bir seçmen kitlesi ile olan iletişimde köprü görevi görmüştür.⁶⁵ Bu bağlamda, TOKİ toplumun yoksul kesimlerinin bu dönemde uygulamaya konulan ve derin toplumsal eşitsizliklere yol açan piyasa yanlısı iktisadi, siyasi ve toplumsal politikalar doğrultusunda ikna edilmelerinde önemli bir rol üstlenmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, kurumun temel hedef kitlesi sosyal konut projelerinden faydalanma ihtiyacı içinde olan yoksul kesimlerdir. Böylelikle neoliberal iktisadi politikalar sonucu topluma dayatılan ağır koşullar altında yaşamlarını idame ettirme mücadelesi içinde olan bu insanların mülk sahibi olma ve sınıf atlama yönündeki bireysel istek ve arzularına hitap eden bu sosyal konut projeleri aracılığıyla toplumun çoğunluğunu oluşturan düşük gelir sahibi kesimlerin kazanılması amaçlanmaktadır. Hal böyle iken, bu toplumsal kesimlerin mevcut istikrarın yegâne temsilcisi konumundaki AKP iktidarının devamlılığı yönünde ikna edilmeleri elzemdir ve dahası uzun yıllar boyunca partiye sadakatle bağlanmaları sağlanmalıdır.

Böylelikle AKP iktidarı kendine sadık bir seçmen tabanı oluşturmak amacıyla TOKİ'yi seçim kampanyalarında sıklıkla kullanma eğiliminde olmuştur. Başta Erdoğan olmak üzere partinin ileri gelenleri seçim kampanyaları kapsamında seçmenlere hitap etmek amacıyla TOKİ'nin anahtar teslim törenlerine bizzat katılmışlardır.⁶⁶ Bu anahtar teslim törenlerinde sadece kurumun şimdiye kadar yapmış olduğu konut projeleri değil, ama aynı zamanda seçim vaadi olarak kurum tarafından gelecekte yapılacak konut yatırımları da sıklıkla dile getirilmiştir. Bunların yanı sıra, AKP iktidarı seçmenlerle olan ilişkisinde TOKİ'yi havuç-sopa anlayışı üzerinden araçsallaştırma yoluna da başvurmuştur. Bu

---

⁶⁵ 2018 yılında yayınlanan TOKİ Konut Üretim Raporu'na göre, 81 il, 3613 şantiyede 837.572 konut inşa edilmiştir. Bu konutların %86,46'sına tekabül eden 717.154'ü sosyal konut amacıyla üretilmiştir ve sosyal konutlardan da 143.021'i Gecekondu Dönüşüm kapsamında olup, toplam üretimin %17,24'ünü oluşturmaktadır (TOKİ Konut Üretim Raporu, 19.06.2018).

⁶⁶ “Erdoğan'ın ‘açılış’ merakı”, *Cumhuriyet*, 13.02.2007.

çerçevede, TOKİ tarafından gerçekleştirilen konut yatırımlarının, kurumun temel kuruluş amacı olan toplumun düşük gelirli kesimlerini ev sahibi yapma düsturundan sapılarak, keyfi olarak gerçekleştirildiği, ihtiyaçlar temelinde, bilimsel kaideler ve denetimler, risk⁶⁷ faktörleri göz önünde bulundurularak belirli bir plan dahilinde gerçekleştirilmesi gereken konut inşasının seçim sonuçları ile doğrudan ilişkili olduğu yönünde eleştiriler bulunmaktadır.⁶⁸ Kuruma yönelik bu çerçevede gelen eleştirilere göre, AKP toplumun yoksul kesimlerini kendisine bağlamak için TOKİ'yi araçsallaştırma eğilimindedir. TOKİ ise, halktan aldığı vergileri iktidarın seçim yatırımı şeklinde kullanma eğilimindedir ve bu durum zaman içinde AKP'nin yoksul kesimleri kendisine bağlamak için kullandığı bir siyasal aygıt haline gelmiştir.

AKP iktidarının bir siyasal aygıtı olarak TOKİ, kurum olarak bünyesindeki kamu kaynaklarının dağıtımında adil olmamakla eleştirilmektedir. AKP iktidarına bu hususta yöneltilen eleştirilerin yanı sıra, genel olarak kayırmacılık konusunun parti içinde de huzursuzluk yarattığı bilinmektedir.⁶⁹ Bu bakış çerçevesinde, TOKİ sadece kamu kaynaklarının dağıtımında adaleti göz ardı etmekle kalmamıştır, aynı zamanda bu yolla

---

⁶⁷ “TOKİ geçen yıl Samsun’da 16 kişinin yaşamını yitirdiği sel felaketinin yaşandığı Mert Irmağı kenarına 430 konut yapacak” (“TOKİ riski seviyor”, *Cumhuriyet*, 18.04.2013); “Kentsel dönüşüm projeleri kapsamında Kayaş, Araplar ve Derbent mahallelerine yapılması planlanan konutların, arazinin dere yatağı olması nedeniyle tehlike içerdiği belirtildi” (“TOKİ’nin selle imtihanı”, *Cumhuriyet*, 11.07.2012).

⁶⁸ “Dar gelirli vatandaşlara ucuz konut yapmak amacıyla kurulan TOKİ’nin konut yatırımlarının seçim sonuçlarına göre şekillendiği ortaya çıktı. CHP Adana milletvekili Turgay Develi’nin araştırmasına göre, AKP’nin güçlü olduğu kentlerde TOKİ’nin yaptığı konutların seçmen sayısına oranı yüzde 9 ile yüzde 12 arasında değişirken, söz konusu oran CHP’nin güçlü olduğu kentlerde binde 2 ile binde 3 arasında değişiyor... CHP’nin son seçimlerde güçlü olduğu Aydın’da 700 bin seçmene karşı TOKİ’nin yaptığı konut sayısı 1348 olurken, buna göre seçmen/konut sayısı oranı Aydın’da binde 2 olarak belirlendi. Antalya’da 1 milyon 500 bin seçmene karşı TOKİ’nin yaptığı konut sayısı 3 bin 440 oldu. Antalya’da seçmen/konut sayısı oranı binde 2 olarak hesaplandı. 650 bin seçmenin bulunduğu Muğla’da da TOKİ’nin 1789 konut yaptığı belirlendi. Buna göre bu kentteki seçmen/konut sayısı oranı da binde 3 olarak gerçekleşti. Çalışmaya göre, AKP’nin güçlü olduğu Yozgat, Çankırı, Kütahya, Erzincan, Kırıkkale’de TOKİ’nin yaptığı konut sayısı artış gösteriyor. Yozgat’ta 45 bin seçmen bulunurken, bu kentte yapılan konut sayısı 5 bin 234 oldu. Buna göre seçmen sayısının konuta oranı yüzde 12 olarak gerçekleşti. 43 bin seçmenin bulunduğu Çankırı’da 3 bin 386 konut yapıldı. Buna göre Çankırı’daki oran yüzde 9 olarak gerçekleşti. Erzincan’da 45 bin seçmen bulunurken, TOKİ bu kentte 9 bin 134 konut yaptı. Buna göre Erzincan’da seçmen sayısıyla konut sayısının oranı yüzde 9 oldu” (“Oy’a göre Konut”, *Cumhuriyet*, 18.11.2014).

⁶⁹ “O tartışma AKP’yi ikiye böldü: ‘Rüşvet, adam kayırma, torpil...’”, www.yurtgazetesi.com.tr, 05.09.2018.

iktidara bağıllığı da teşvik etmiştir. Bu anlamda iktidarın bir siyasal aygıtı olarak işlev gören TOKİ, genel olarak kayırmacılığın yoğun bir şekilde yaşandığı kurumlardan biri olarak görülmektedir. Bu yönüyle, AKP iktidarı döneminde TOKİ'nin güçlendirilerek sektörde üretici olarak da yer almaya başlamasıyla konuttaki kurumsallaşmanın çok daha ileri bir seviyeye ulaşmasının sonucu olarak siyasette kayırmacı ilişkilerin kapsamının da genişlediğini iddia etmek mümkün. Dolayısıyla bu dönemde devletin genel olarak kentsel mekân üzerindeki denetiminin ve düzenleyici kapasitesinin belirgin bir şekilde artmasıyla siyasette yeni formlarda klientelist ilişkilerin etkili olduğu görülmektedir. Bu noktada AKP iktidarı yıllarında mekânsal boyutta çok daha kapsamlı bir rant transferinin gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Burada söz konusu olan, sadece toprağa dayalı bir rant transferi değildir; altyapı hizmetleri, çevre peyzajı ve mimarisi anlamında da iktidara yakın sermaye kesimlerine önemli boyutlarda rant aktarımları olmuştur. Ayrıca bu dönemde kayırmacı ilişkilerin bu kadar yoğun ve kapsamlı bir hal almasında aynı zamanda AKP'nin 20 yılı aşkın bir süre boyunca iktidarda olmasının ve tek parti iktidarına dayalı bir yönetim olmasının da etkisi olmuştur.

TOKİ, AKP iktidarı ile ilişkili sermaye kesimlerine sağlanan büyük miktarlardaki kazançlara karşın, sadece iktisadi rant kazanımı temelindeki kayırmacı ilişkilerle sınırlı olarak değerlendirilecek bir kurum değildir. TOKİ aynı zamanda AKP iktidarının siyasal yarar sağladığı bir kurumdur. Bir diğer deyişle, TOKİ kitleleri iktidara bağıllık doğrultusunda teşvik eden, siyasal olarak mobilize eden bir kurumdur. Bu anlamda TOKİ, popülizmin temel belirleyicilerinden biri olan siyasal mobilizasyon açısından da bir araç konumundadır. Böylelikle kurum bir yanıyla devlet eliyle konut sektöründe yoğun ve kapsamlı bir piyasalaşma, ticarileşme ve yeniden metalaşma sürecinin hayata geçirilmesine aracılık ederek neoliberal sistemin devamlılığını sağlamakta ve iktisadi bir rant mekanizmasını gerçekleştirmekteyken, diğer yanıyla da bu durumu AKP iktidarı

açısından bir siyasi rant mekanizması haline getirmektedir. Dolayısıyla, 2000’li yıllarda TOKİ’nin neoliberal otoriter popülist bir siyasal aygıt haline gelmesi, salt iktisadi ranta dayalı bir mekanizmayı hayata geçirmesiyle ilişkili olarak değil, ama aynı zamanda kurumun iktidara siyasi rant sağlama aracı olarak görülmesiyle ilişkili olarak da değerlendirilmelidir.

TOKİ’yi AKP iktidarının siyasi rant mekanizması olarak değerlendirmenin temelinde bu dönemde kalkınmacılığın baş tacı edilmesi, adeta bir fetiş haline getirilmesi yer almaktadır. Milliyetçi muhafazakârlığa dayalı bir İslamcı gururun eşlik ettiği bu kalkınmacılık arzusu Yeni-Osmanlıcılık şemsiyesi altında toplumun pek çok kesimini birleştirmeye yöneliktir. Bu ise, kitlelerin modernleşme yönündeki istek ve arzularına hitap eden ve inşaatı kalkınmacılık doğrultusunda milli gurur malzemesi haline getiren bir siyasi anlayışa dayanmaktadır. Aynı zamanda bu dönemde merkezde inşaatın olduğu bu kalkınmacılık fetişizmi Yeni-Osmanlıcılıkla bütünleşerek ulusal popüler proje haline gelmiştir (Çavuşoğlu, 2016a). Diğer taraftan, bu durum özellikle büyük ölçekli projeler kapsamında çok daha belirgin olmakla beraber, muhafazakârlığın modernizme ve modernizmle özdeşleştirilen Batı’ya karşı kazandığı bir zafer olarak da sunulmaktadır.

Yeni bir toplumsal bellek inşası ve yeni bir kentsellik tahayyülü çerçevesinde ortaya konulan Yeni Osmanlıcılık:

“...hem İslamcılara, hem milliyetçilere, hem eski Osmanlı hinterlandına, hem güçlü bir devletin vatandaşı olmayı isteyenlere, AB küskünlerine, geçmişleriyle barışmak isteyenlere yeni bir ilham ve moral kaynağı oldu. AKP döneminde Osmanlı yeniden keşfedildi. Kemalistleri ve Cumhuriyetçileri ürkütmeyecek bir özenle paralel bir kimlik olarak inşa edildi” (Çavuşoğlu, a.g.e.: 88)

AKP iktidarı Yeni Osmanlılık vurgusu üzerinden bir taraftan kendi seçmenini konsolide etmeye yönelik bir ideolojik zemin yakalamışken, diğer taraftan ise, Kemalist seçkinlere karşı halkın Eski Türkiye/Yeni Türkiye dikotomisi üzerinden siyasal mobilizasyonu çerçevesinde popülist bir stratejik konumlanma içinde olmuştur. Erdoğan'ın 12 Haziran 2011 Genel Seçimleri ve 30 Mart 2014 Yerel Seçimleri sonuçları üzerine yapmış olduğu balkon konuşmaları iktidarın Yeni Osmanlılık vurgusunu çok net bir şekilde yansıtmaktadır.⁷⁰ Bu açıdan düşünüldüğünde, AKP iktidarının mekân siyasetinde de Yeni Osmanlılık etkisi görülmektedir. Özellikle kentsel dönüşüm uygulamaları kapsamında, Süleymaniye, Sulukule, Tarlabası, Gezi Parkı ve Taksim Meydanı projelerinde bu etki çok daha belirgindir. Dolayısıyla AKP iktidarı mekânın yeniden metalaştırılması doğrultusunda halkı ikna etmek üzere Yeni Osmanlılık'ı araçsallaştırmaktadır.

---

⁷⁰ “Tokyo’dan Viyana’ya kadar Paris’ten Toronto’ya kadar beş kıtadaki tüm Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını, tüm soydaşlarımızı buradan selamlıyorum. Gözlerini Türkiye’ye çevirmiş, Türkiye’den gelecek haberleri büyük bir heyecanla takip eden, Bağdat, Şam, Beyrut, Kahire, Tunus, Saraybosna, Üsküp, Bakü, Lefkoşe ve diğer tüm dost ve kardeş ülke başkentlerini, halklarını buradan muhabbetle selamlıyorum... Bugün benim Türk kardeşim, Kürt kardeşim, Zaza, Arap, Laz Gürcü tüm kardeşlerim 74 milyon kazanmıştır. Yoksul kardeşim, kimsesiz kardeşim kazanmıştır. Bugün küresel ölçekte mazlumların mağdurların umudu kazanmıştır. İnanın bugün İstanbul kadar, Saraybosna kazanmıştır. İzmir kadar Beyrut kazanmıştır. Ankara kadar Şam kazanmıştır. Diyarbakır kadar Ramallah, Batı Şeria, Kudüs, Gazze kazanmıştır. Bugün Türkiye kadar Orta Doğu, Kafkaslar, Balkanlar, Avrupa kazanmıştır” (“Başbakan’dan üçüncü balkon konuşması”, www.hurriyet.com.tr, 13.06.2011); “Öncelikle Rabbime bize böyle büyük bir zafer, anlamlı bir sonuç nasip ettiği için sonsuz şükranlarımı ifade ediyor, hamd ü senalar diliyoruö. Yarabbi, ne büyüksün. Dünyanın her yerinde zaferimiz için ellerini, gönüllerini, dudaklarını duaya açan dost ve kardeşlerime teşekkür ediyorum. Filistin’de gözü seçim sonuçlarında olan Türkiye’nin zaferini kendi zaferi olarak gören kardeşlerime teşekkür ediyorum. Mısır’da demokrasi mücadelesi veren, bizim mücadelemizi çok iyi anlayan kardeşlerime teşekkür ediyoruö. Balkanlar’da, Bosna Hersek’te, Makedonya’da, Kosova’da, Avrupa’nın tüm kentlerinde yürekleri bizimle atan, bizim kadar coşkuyla şu zaferi kutlayan kardeşlerime teşekkür ediyorum. Suriye’de bombaların, kurşunların altında açlıkla, kıtlıkla baş başa her an büyük acılar yaşayan, ama Türkiye’nin, AK Parti’nin zaferi için her an dua eden mazlum kardeşlerime sonsuz teşekkürler ediyoruö Tıpkı Kurtuluş Savaşı öncesinde olduğu gibi, dünyanın dört bir köşesinde ellerini semaya açarak Türkiye’nin istiklal mücadelesine yürekleriyle, dualarıyla destek olan tüm kardeşlerimize, tüm dostlarımıza aziz milletimin selamlarını, şükran duygularını ifade ediyorum... Statüko bugün çok büyük bir darbe almıştır. Kirli ilişkiler, adı konulmamış ittifaklar bugün kaybetmiştir. Vesayet her türü, vesayetçi odakların her türlüüne bugün milletten tam bir Osmanlı şamarı yemiştir. Kardeşlerim bugün kibir kaybetmiştir, bugün gurur kaybetmiştir. Milletine tepeden bakan, milletini küçümseyen, milletin tercihlerini hafife alan, millete en ağır hakaretleri yapan kibir bugün bir kez daha sandıkta erimiştir” (Ak Parti, “Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan’ın Balkon Konuşması”, 31.03.2014). Ayrıca bkz. Ak Parti, “12. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın ‘Cumhurbaşkanlığı Balkon Konuşması’nın tam metni”, 11.08.2014.

Yeni Osmanlılık üzerinden Osmanlı'ya dönüş arzusu aynı zamanda Kemalizmle hesaplaşmak açısından da işlevseldir. AKP iktidarının Kemalizmle olan hesaplaşması, statükonun temsilcisi olmakla eleştirilen Kemalist seçkinlere karşı halkın egemenliğine dayalı bir mağduriyet söylemine kapı aralamaktadır. Bu ise, sadece iktisadi açıdan değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel olarak da bir mağduriyet algısı oluşturmaya yönelik bir çabanın dışavurumudur. Bu anlamda muhafazakârlık modernleşme çatışmasının en yoğun olarak görüldüğü bu dönemde özellikle büyükşehirlerde yer alan mekânların ve gündelik hayata dair sembollerin dönüşümü bu durumu yansıtmaktadır. Bu bağlamda özellikle dini semboller mağduriyet anlatısında öne çıkmaktadır. Örneğin, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle özdeşleşen Ayasofya'nın 86 yıl aradan sonra 24 Temmuz 2020'de kılınan ilk Cuma namazıyla Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın açılışını yaptığı bir törenle tekrar ibadete açılması iktidarın İslami sembollerini mekânsal kullanımını açısından önemlidir.⁷¹ Dolayısıyla AKP iktidarı için Ayasofya, mekân üzerinden dini sembolere referans verilmesinin yanı sıra, "ezilen" Müslüman kitlenin duygularını harekete geçirici bir popülist damar yakalanması açısından da anlamlıdır. Bu ise, mekân, siyaset ve duyguyu buluşturan işlevsel bir zemini işaret etmektedir (Sofos, 2021). Benzer bir şekilde, bu dönemde inşa edilen 3. köprü'nün sembolik anlamda Osmanlı dönemine referansla Yavuz Sultan Selim olarak adlandırılması, Hitit heykeli olan Ankara'nın sembolünün cami minaresi ve hilal şeklinde dini çağrışımlı hale getirilmesi bu anlamda bir tesadüf olmasa gerek. Aynı zamanda Kemalist dönemde en tepeyi temsil eden siyasi mekân olan Çankaya köşkü yerine Cumhuriyet ideolojisinin temsil mekânlarından biri olan Atatürk Orman Çiftliği (AOÇ) arazisine konumlandırılan Cumhurbaşkanlığı külliyesinin inşa edilmesi ve yine bu dönemde yaygın hale gelen millet bahçeleri

---

⁷¹ "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Ayasofya artık aslına döndü", www.bbc.com, 24.07.2020.

tanımlaması da bu rövanşist ruhun yansımasıdır.⁷² Bütün bunlar ise, İslamcı popülist mağduriyet tahayyülünün dışavurumu olarak değerlendirilebilir:

“Bir tarafta her daim pasif, kendine yapılan kötülöklere maruz kalan ama her zaman naif ve içten kalmayı başarmış muhafazakâr Türk-İslamcı özne varken, diğler tarafta kökü dışarıda, yapay, gayri mili ve ilk başta varlığıyla muhafazakâr İslamcı öznenin bütünlüğüne ve sahihliğine bir tehdit oluşturarak ona zulüm eden ve tam da bu nedenle asla affedilemez olan Batılı, Kemalist, gayrimüslim, beyaz Türk, Kürt, Yahudi, Ermeni, Alevi ve benzeri olan özne var. Söz konusu mağduriyet tahayyülü, kâh kendine dair mitik bir moralleştirmeyi imgelerle donatarak, kâh Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren zulme uğrayan ‘dindar Müslüman Türk’ imgesi etrafında kurulmuş bir tarihsel anlatıyı devreye sokarak, kâh İslam karşıtı merkez ve iktidar hakkı gasp edilmiş çevre söylemini yeniden ve yeniden üreterek tarihsel bir rövanşa durmaksızın çağrı çıkarıyor” (Yılmaz, 2018: 35-36)

Diğler taraftan, AKP iktidarı tarafından sürekli olarak dolaşıma sokulan Yeni Osmanlıcılık vurgusu ve bunun yanı sıra, İslami sembollerin kullanımı, neoliberalizmin muhafazakârlıkla olan dirsek temasını göstermesi açısından da önemlidir. Bu noktada piyasa değerlerinin her anlamda kente sirayet etmesi temelinde gelişen kentin kapitalistleşmesi sürecinde meşruiyetin sağlanması, iktidarın ideolojik yeniden üretimi ve seçmen tabanının konsolidasyonu açısından muhafazakârlık kilit bir rol üstlenmektedir:

“Neoliberalizmin adeta karşılaşıacağı toplumsal muhalefete karşı kalkan görevi gören ve muhalif kesimlere karşı iktidarın muhafazakâr kesimleri kendi yanında toplamasına yarayan bir ideolojik yapı olarak muhafazakârlık bu süreçte kendini büyük projelerde sadece sembol düzeyinde ifade etmekle

---

⁷² Bu örneklere ek olarak, Ankara’nın eski valilerinden Nevzat Tandoğan’ın adıyla bilinen Tandoğan Meydanı’nın Anadolu Meydanı olarak değiştirilmesi de, Kemalist seçkinler karşısındaki hassasiyeti göstermesi açısından önemlidir (“Tandoğan’ın yeni adı Anadolu Meydanı oldu”, www.hurriyet.com, 14.04.2015). Ayrıca bu durumun kent belleğine etkisi açısından bir değerlendirme için bkz. Turan ve Ercoşkun, 2017.

kalmamış, neoliberalizmle kurulan ortaklık çerçevesinde daha alt ölçeklerde de doğrudan gündelik yaşam ve mekân kurgusunu değiştirecek hamleler neticesinde kendini var etmiştir” (Serter, 2018: 239)

Bu ise, muhafazakârlıkla ilişkili semboller üzerinden bir yaşam tarzı kurgusuna dayanmaktadır. Burada söz konusu olan, muhafazakâr kodlarla bütünleşik bir yaşam tarzının topluma dayatılmasıdır. Bu noktada muhafazakâr ideolojinin mekândaki en önemli temsili olan cami, ibadet mekânı olmanın ötesinde ideolojik bir aygıt olarak da işlev görmektedir. Bir diğer deyişle, cami İslam inancının gereği olarak ibadethane olmasının yanı sıra, dini sembol olarak mekânı ve gündelik yaşamı dönüştürme anlamında ideolojik bir misyona da sahiptir ve bu yönüyle iktidar tarafından ideolojik mücadelenin neferi olarak görülmektedir (Serter,a.g.e.:252).⁷³ Bu açıdan düşünüldüğünde, İstanbul’da şehrin her tarafından görülecek şekilde Çamlıca Tepesi’ne konumlandırılan Türkiye’nin en büyük camisi olan Çamlıca Camisi’nin bu anlamda çok yüklü bir sembolik değeri bulunmaktadır.⁷⁴ Bu durum AKP’nin Milli Görüş hareketi içerisinde çıkmış bir siyasi parti olmasıyla ve bu anlamda İslamcılığa dayalı bir ideolojik mücadele içinde olmasıyla ilişkili olarak değerlendirilebilir, ancak sağ siyaset içerisindeki konumlanması ve sistemle ilişkisi açısından farklılaşarak.

İslamcı siyasi seferberlik AKP öncesinde parçalı bir yapıdaydı; İslamcı, muhafazakâr ve milliyetçi akımların etkisi altındaydı. Ancak AKP ile birlikte farklı fraksiyonların biraraya gelmesiyle İslamcı siyasi seferberlik önceki dönemlere göre daha bütüncül bir

---

⁷³ “Erdoğan: Minareler süngü, kubbeler miğfer. Camiler kışlamız, müminler asker”, www.birgun.net, 05.12.2021.

⁷⁴ “Görkemli mimarisiyle dikkat çeken Büyük Çamlıca Camisi, büyük bir ibadethane olmasının dışında sanat galerisi, kütüphane, konferans salonu, sanat atölyesi ve İslam Medeniyetleri Müzesi ile Türkiye’nin en modern külliyesi olma özelliğini taşıyor” (“İstanbul’un sembollerinden Büyük Çamlıca Camisi, Türkiye’nin en modern külliyesi niteliğinde”, www.aa.com.tr, 04.05.2024). Ayrıca 1987’de Ankara’da inşa edilen Kocatepe Camisi ve 2013’te yine Ankara’da ibadete açılan Ahmet Hamdi Akseki Camisi de İslami sembollerin mekânsal tezahürü olarak değerlendirilebilir (Batuman, 2019: 50-51).

forma kavuştu. Dolayısıyla AKP sağ siyaset bünyesindeki farklı fraksiyonları tek bir siyasi çatı altında toplama konusunda önemli bir başarıya imza atmıştır. Her ne kadar 15 Temmuz 2016 darbesi öncesinde başlayan ve darbe sonrasında keskinleşen Gülemlerle olan ayrışma bu başarıyı gölgelemiş olsa da, iktidarın konsolidasyonu doğrultusunda pek çok sağ siyasi akımı bünyesinde toplayabilmiş olması geniş bir seçmen tabanına ulaşmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda, AKP ile İslamcı hareketin rotasında belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. AKP ile İslamcı hareket ana akımlaşmıştır, sisteme içerik hale gelmiştir. Bir diğer deyişle, bu dönemde İslamcı hareket sistem tarafından massedilmiştir. Geçmiş dönemlerden farklı olarak, AKP'nin Cumhuriyet rejimiyle ve kapitalist düzenle uzlaşma yönünde eğilim içinde olması İslamcı hareketin de kendi içerisinde dönüşmesine yol açmıştır. Burada söz konusu olan, İslami muhalefetin sistemle bütünleşmesidir (Tuğal, 2010; Lord, 2023).⁷⁵ Böylelikle AKP iktidarı kendine özgü bir İslam anlayışı sergilemektedir. AKP'nin İslamcılığı ekonomik neoliberalizmle siyasal İslamı buluşturan özgün bir sentezdir. Bu noktada bir yanıla AKP Türkiye'de sağ siyasetin temel kabullerinden biri olarak, İslama toplumu bir arada tutma, uyumlu kılma, sınıfsal, etnik ve kültürel farklılıkları örtme doğrultusunda bir çimento işlevi yüklemektedirken, diğer taraftan ise, statükoyla olan mücadelesinde İslamı popülist siyasetinin temel referansı yapmaktadır.

---

⁷⁵ Cihan Tuğal'ın "pasif devrim" olarak nitelendirdiği İslami muhalefetin düzenlenmesi süreci, modern uzamın İslami tarzda yeniden inşasını beraberinde getirmektedir:

"İslamcılar taşradaki ve kentteki yoksul semtlerini yalnızca taşralılığı yücelterek değil, aynı zamanda taşralı kitleleri şehirlerle bütünleştirerek ve bu bütünleşme sürecinde şehirleri dönüştürerek kazanmışlardı. İslamcıların kırdan göç edenlere yaklaşım stratejileri AKP'nin eski İslamcılar tarafından devralınmış ama fetih gibi savaştı metaforlar bir kenara bırakılmıştı. Böylece kırdan kente göç edenler AKP'yi Türkiye'deki elitizme karşı kendi doğal liderleri olarak görüyorlardı ama birleşik hareketleri uzamsal alanda tam bir İslamileşmeyi gerektirmiyordu.

Ak Parti, RP'nin İslamileştirdiği kent uzamını kısmen gayri İslamileştirdi. Partiye artık İslamcı hareketin işadamlarından oluşan kanadı hakim olduğundan, yatırımlar için cazip bir kent altyapısı ve kültürünün yaratılması daha da vurgulanır olmuştu. Şehirlerin genel görüntüsü sekülerleştirilmiş ama İslami işyerlerinin, tüketicilerin ve yaşam tarzlarının dahil edilmesiyle şehirler aynı zamanda kısmen İslamileşmişti" (Tuğal, 2010: 74-75).

Tuğal'ın da belirttiği üzere, AKP döneminde “Dinin kamusal alanda giderek daha fazla görünür hale gelmesi laik kapitalist hegemonyayı devirmekten ziyade güçlendirmişti” (Tuğal, a.g.e.: 74). Böylelikle AKP iktidarı ile sistemle uzlaşa içerisine giren İslami hareket, sistemin içinde yer alarak tabandan İslamlaşma yoluyla kendini var etme yoluna gidecektir. Bu doğrultuda bu dönemde din eksenli sivil toplum örgütlenmelerinin önem kazanmasının yanı sıra, semboller üzerinden de mekânın ve gündelik yaşamın dönüşümü öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu dönemde TOKİ tarafından inşa edilen kamu kuruluşlarında ve toplu konutlarda Osmanlı ve Anadolu Selçuklu mimarisi kullanımının yaygın hale gelmesi, iktidar tarafından tercih edilen bir estetik zevkin yansıması olmanın ötesinde muhafazakâr yaşam tarzının kitlelere empoze edilmesini ifade etmektedir. Bu noktada neoliberalizmin muhafazakârlıkla işbirliği içinde olduğu bir toplumsal siyasal mobilizasyon süreci işlemektedir. Böylelikle AKP iktidarının TOKİ aracılığıyla inşa ettiği konut projeleri sadece sayılarla ifade edilen bir konut inşasını değil, aynı zamanda İslami topluluklar inşa etmeye yönelik bir çabanın da yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bu anlamda TOKİ'nin inşa ettiği toplu konutlarda ikamet eden ve çoğunluğu toplumun alt gelirli kesimlerinden olan insanlar, oluşturulan İslami habitus çerçevesinde pek çok açıdan iktidar tarafından denetlenmekte, disiplin altına alınmakta ve aynı zamanda fiziksel ve toplumsal üretim yoluyla gündelik hayatları üzerinden İslamizasyon sürecinin içerisinde dirler. Aynı zamanda bu durum konut aracılığıyla İslama referansla yeni öznelliklerin üretilmesini de sağlamaktadır. Bu İslami öznellik inşası modernlik, milliyetçilik ve İslamı biraraya getiren, neoliberal yaşam tarzı ile bütünleşik melez bir kimliği işaret etmekte ve bu haliyle dönemin mekân siyasetinin temel dinamiklerini yansıtmaktadır (Batuman, 2019: 88-90).

TOKİ tarafından İslami hayat tarzının inşası anlamında en dikkat çekici örneklerden biri, İstanbul Başakşehir'de hayata geçirilen toplu konut projesidir. Başakşehir örneği,

1990’larda Erdoğan’ın başkanlığını yaptığı RP’li İstanbul belediyesi tarafından yeniden yapılandırılan Konut İmar Plan Sanayi ve Ticaret A.Ş.’nin (KİPTAŞ) inşa ettiği toplu konutları kapsamaktadır. Dolayısıyla KİPTAŞ ucuz konut üretimi doğrultusunda kent yoksullarına ulaşmak noktasında 2000’li yılların TOKİ’sini hazırlayan bir deneyimi ifade etmektedir. Başakşehir’in işçi sınıfının ağırlıklı olarak yaşadığı kent çeperlerindeki gecekondu alanlarına yakın olması, projenin hedef kitlesine ulaşmak açısından avantaj sağlamıştır, ancak bunun da ötesinde ortak dini değerlere sahip bu insanları Başakşehir’de buluşturma yönünde verilen bu çaba aynı zamanda İslami bir cemaat oluşumuna da zemin hazırlamıştır (Batuman, a.g.e.: 96-104). Bir diğer kentsel dönüşüm projesi olan Ankara’daki TOKİ Karacaören sitesinde de benzer bir şekilde İslami muhafazakâr yaşam tarzı gündelik yaşamı tanımlayan temel değerler halini almıştır. Erman’a göre, Karacaören TOKİ Sünni Türklerin ağırlıklı olarak yaşadığı ve İslami muhafazakarlığın hakim olduğu bir site. Aynı zamanda mahalle baskısının da görüldüğü ve bu anlamda Alevilerin dışlandığı bir site. Ayrıca bu sitede tarikat temelli ilişkiler yoğun bir şekilde yaşanmakta olup, uzun yıllara dayalı konut taksitlerinden kaynaklı borç yükü altında ezilen gecekondu gelme site sakinleri tarikatları kendileri için bir çıkış kapısı olarak görmektedir (Erman, 2016: 283-292). Bu noktada AKP parti örgütlenmesinde kadınların mobilize etme gücünü de göz ardı etmemek gerekir. Partide aktif olarak görev alan kadın kolları aracılığıyla topluca ikamet edilen sitelerde evlere kadar ulaşılarak, yüz yüze iletişim üzerinden İslami ve muhafazakâr değerlerin toplumda yaygınlaştırılması doğrultusunda önemli bir çaba gösterilmektedir (Doğan, 2016: 229-232).

Dolayısıyla TOKİ kentsel dönüşüm siteleri iktisadi dağıtım mekanizmalarının yanı sıra, siyasi olarak da yoğun bir İslamizasyon projesinin uygulamaya koyulduğu kentsel mekânlardır. Bu anlamda tıpkı 1990’larda RP eliyle yeniden yapılandırılan ve konut üretiminde işlev kazandırılan İstanbul özelindeki KİPTAŞ örneğinde olduğu üzere, TOKİ

de 2000’li yıllarda AKP tarafından yeniden yapılandırılmış ve tüm yurda yayılan bir ağ misali iktidarın iktisadi ve siyasi dağıtım mekanizması halini almıştır. Böylelikle muhafazakârlığın neoliberalizmle ittifakı çerçevesinde kentsel mekâna müdahalelerin yoğunlaştığı 2000’li yıllar Türkiye’si, hem söylemsel hem de dağıtımsal boyutları kapsayacak şekilde AKP otoriter popülizmini yansıtmaktadır.

Sonuç: TOKİ ve Türkiye’de Neoliberal Popülist Siyaset

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’ne göre, barınma ihtiyacı en temel haklardan biridir ve devlet vatandaşlarının en temel haklarından biri olan barınma ihtiyacını karşılamakla yükümlüdür. Ancak günümüzün neoliberal piyasa sisteminde sosyal devlet anlayışının giderek zayıflaması ve metalaşmanın siyasal, iktisadi ve toplumsal alanı belirgin bir şekilde dönüştürmesinin sonucu olarak, konut hak olmaktan çıkmış ve sermaye birikiminin temel araçlarından biri haline gelmiştir. Dolayısıyla konut asli olan kullanım değerinden uzaklaşarak, bir yatırım aracı olarak değişim değeri ile ön plandadır. Aynı zamanda bu süreçte finansal kapitalizmin iktisadi gelişmenin temel motivasyonu halini almasıyla, bu durum devletin konuta olan bakışında önemli değişikliklere yol açmıştır.

Geç neoliberal dönem olarak ifade edilen 2000’li yıllarda devlet de kendi içinde birtakım dönüşümlere uğramıştır. Bu dönemde neoliberalizmin minimal devlet modelinden düzenleyici devlet modeline geçiş doğrultusunda yürütmenin ön planda olduğu merkezîyetçi bir siyaset anlayışı ortaya çıkmıştır. Özellikle 2008 Finans Krizi sonrasında neoliberal devletin otoriter yüzünün açığa çıktığı ve devletin her alanda artan müdahalesinin yaygın hale geldiği bir süreçten geçilmektedir. Geç kapitalistleşen ülkelerde Post-Washington uzlaşısı doğrultusunda bu süreç çok daha derin ve kapsamlı bir hal almıştır. Aynı zamanda bu dönemde popülizmin dönüşümü çerçevesinde neoliberalizm ile pek çok açıdan ittifak içinde olan bir sağ popülist siyaset anlayışı küresel çapta yaygın hale gelmiştir.

Geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye bu süreci halen yönetimde olan AKP iktidarı yıllarında deneyimlemektedir. Türkiye’nin neoliberalleşme serüveni 1980’li yıllarda ANAP döneminden itibaren başlamış olsa da, Erdoğan liderliğindeki AKP iktidarında deneyimlenen neoliberalleşme süreci pek çok açıdan özgün bir deneyim olarak

değerlendirilmelidir. Bu çalışma yoğun, kapsamlı, ivedilikle ve cesaretle atılan neoliberalleşme adımlarının hayata geçirildiği bu dönemi, aynı zamanda siyasette rıza ile zor mekanizmalarının iç içe geçtiği, birbirini bütünlediği, otoriterleşme eğiliminin sürekli yedek kuvvet olarak hâlihazırda olduğu, genel olarak siyasetin şiddetinin arttığı neoliberal otoriter yönetimsellik anlayışı doğrultusunda değerlendirmektedir. Bu durum ise, çoğu zaman metalaşma ve piyasalaşma doğrultusunda kitlelerin denetim altına alınmalarını, pasifleştirilmelerini, enformel çalışma koşullarına mahkum edilmelerini ve mülksüzleştirme gibi baskının etkili olduğu “sessiz şiddet”in dayatılmasına yol açmaktadır.

Bu çalışma neoliberal otoriter yönetimsellik anlayışının yansıması olarak AKP iktidarında inşaat ve konut sektöründe belirleyici bir kurum olan TOKİ’ye odaklanmaktadır. Çalışma boyunca vurgulandığı üzere, TOKİ neoliberal politikaları toplumun yoksul kesimleri için katlanılabilir hale getirme, kitleleri bu yönde ikna etme, bir diğer deyişle, rıza üretme anlamında öne çıkmaktayken, aynı zamanda AKP iktidarının kitleler nezdinde meşruiyet kazanması ve devamlılığının sağlanması açısından da işlevseldir. Dolayısıyla TOKİ toplumun farklı kesimlerine yönelik dağıtım mekanizmalarını hayata geçiren, iktisadi ranta dayalı bir kurumsal yapılanma olmanın ötesinde, aynı zamanda siyasi rant sağlamanın bir aracı olarak, AKP iktidarının İslami muhafazakâr politikalarının popülerleştirilmesinde de önemli bir role sahiptir. Böylelikle çalışma TOKİ’yi kapitalist mekânsal dinamikler ile ideolojik yeniden üretimin bütünleşik olarak analizi çerçevesinde ele almıştır. Metalaşma ve piyasalaşmanın İslami muhafazakârlaştırma ile takviye edilmesine dayalı olarak sürecin toplum nezdinde normalleştirilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmanın temel iddiasını oluşturan, TOKİ'nin AKP iktidarı tarafından uygulamaya konulan neoliberal otoriter popülist politikaların vücut bulduğu bir siyasi aygıt olduğu savı belirli dinamikler çerçevesinde incelenmiştir. Bu dönemde inşaat sadece ekonominin değil, aynı zamanda siyasetin de lokomotifi olmuştur. Sağ siyaset, pragmatizminin uzantısı olarak inşaat ve kalkınmacılığı geniş seçmen kitlelerine ulaşmak açısından araçsallaştırmıştır. Yapılan hizmetlerin somut bir şekilde sunumu çerçevesinde, müreffeh ve güçlü Türkiye olma yolunda hizmet siyaseti kapsamında inşaat her daim sağ siyasetin milli gurur kaynağı olmuştur. Çalışmada AKP iktidarının sağ siyasetin inşaat ve kalkınmacılığa olan vurgusunu devam ettirmekle birlikte çok daha ileri bir boyuta taşıdığı, bu dönemde inşaata dayalı büyüme modelinin ulusal popüler proje halini aldığı yönünde değerlendirmelere yer verilmiştir.

Türkiye'de 1980'li yıllardan bu yana deneyimlenen neoliberalleşme sürecine bağlı olarak görülen piyasalaşma ve metalaşmanın siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan her anlamda etkileri olmuştur. Bu süreçte devlet de belirgin bir dönüşüm içerisine girmiştir. Özellikle 2001 krizi sonrasında devletin yeniden yapılanmasına yönelik önemli birtakım kararlar hayata geçirilmiştir. Bu dönemde etkin ve dinamik bir devlet anlayışı gündeme gelmiştir. Çalışmada TOKİ'nin yürütme gücünün temsilcisi olarak inşaat ve konut sektörüne yapmış olduğu etkin müdahaleler ve piyasayı düzenleyici rolü bu kapsamda değerlendirilmiştir.

2001 krizi ve sonrasında 2008 Finans krizi ile birlikte devletin artan merkezileşmesine ve otoriterleşmesine paralel olarak inşaat ve konut sektöründe görülen kapitalistleşme ve modernleşme eğilimlerinin sonucunda bir devlet kurumu olan TOKİ de yeniden

yapılandırılarak daha güçlü ve otoriter bir yapıya bürünmüştür. Aynı zamanda bu dönemde hazine arazilerini imara açma, kentsel dönüşüm uygulamalarına öncülük etme ve konut üreticisi vasfıyla ayrıcalıklı bir kurum haline gelmiştir. Bu yeniden yapılandırma sonucunda kurum tarafından kamulaştırma adı altında çok sayıda özel araziye el konulmasının yanı sıra, hazine arazileri de keyfi bir şekilde imara açılıp piyasaya kazandırılmış ve bu araziler özel şirketlere çok düşük maliyetlerle devredilmiştir. Dolayısıyla konut sektörü bu dönemde TOKİ'nin sermaye kesimlerine sağladığı yüksek kârlılık oranları ve yüksek rantlar nedeniyle çok cazip hale gelmiştir. Özellikle AKP iktidarına yakın İslami muhafazakâr sermaye kesimleri bu durumdan fazlasıyla kazanç sağlamışlardır. Bu noktada kurum açmış olduğu ihalelerle ilişkili olarak kayırmacılık yaptığı yönünde eleştirilmektedir. Bu da kurumun asli varolma nedeni olan yoksul kesimleri mülk sahibi yapma görevine gölge düşürmektedir. Bu anlamda Türkiye'de kapitalist ilişkilerin kurumsal niteliğinin de erozyona uğradığı, ahbab-çavuş kapitalizminin yaygın hale geldiği görülmektedir.

Çalışmada TOKİ'nin iktisadi rantın dağıtımında İslami muhafazakâr sermaye kesimlerini koruyup kollamasının yanı sıra, toplumun yoksul kesimlerini destekleyici bir rant dağıtım mekanizmasının da hayata geçirildiği vurgulanmıştır. Kurum tarafından yapılan toplu konutlar aracılığıyla düşük gelir grupları da, kısmi de olsa, rant mekanizmasından fayda sağlamışlardır. Genel olarak inşa edilen sosyal konutlar üzerinden ve yine bu kapsamda kentsel dönüşüm projeleri üzerinden gecekondü bölgelerinde yaşayan kent yoksulları mülk sahibi yapılarak, piyasa sisteminin yarattığı toplumsal eşitsizlikler kısmen de olsa hafifletilmeye çalışılmıştır. Bu haliyle neoliberalizmin yoksulluk siyasetiyle de uyum içinde olan kentsel dönüşüm uygulamaları sayesinde düşük gelirli toplum kesimlerinin sistem karşısında siyaseten pasifleştirilmeleri, kamusalılıklarından kopartılmaları, piyasa tarafından denetim altına alınmaları ve disipline edilmeleri sağlanmıştır. Kentsel

dönüşüm uygulamaları ile gecekondü sahipleri daha önce yaşadıkları yüksek rantlı bölgelerden koparılmakta, mülksüzleştirilmekte ve bu gecekondü bölgeleri yeniden metalaştırma ve soylulaştırma doğrultusunda lüks konutlarla, rezidanslarla ve alışveriş merkezleriyle donatılarak, homojen ve ayrıştırılmış bir kent anlayışı doğrultusunda kent yoksulları kentin en ücra mekânlarında yaşamaya mahkûm bırakılmakta ve yoğun bir marjinalizasyona maruz bırakılmaktadır. Yoksulla zengini homojen bir şekilde ayrıştırarak bir yanıyla toplumsal kutuplaşmanın önü kesilmeye çalışılmakta, diğer yanıyla ise, parçala ve yönet mantığı çerçevesinde yoksulları sistem karşısında zapturapt altına alma amaçlanmaktadır. Aynı zamanda TOKİ tarafından inşa edilen kentsel dönüşüm projeleri kapsamında kent yoksullarının mülk sahibi olma amacıyla uzun yıllar boyunca borçlanarak finansal sisteme dahil olmaları, içermeleri bu toplumsal kesimleri piyasa karşısında çok daha güçsüz, kırılğan ve savunmasız bırakmaktadır. Bu haliyle düşük ücretlerle ve zor koşullarda çalışmak durumunda kalan bu insanlar piyasanın yoğun disiplini altına girmektedirler.

Çalışma kapsamında vurgulanan bir diğer husus da, AKP iktidarı döneminde TOKİ'nin siyasal mobilizasyon açısından da etkin bir kurum halini almasıdır. İktidarın ideolojik yeniden üretimi kapsamında birtakım değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bu dönemde, iktisadi rantın yanı sıra siyasi rant sağlama anlamında da AKP bu süreçte iktidarını konsolide etme yönünden önemli kazanımlar elde etmiştir. Bu dönemde pek çok anlamda yetki kazanımı çerçevesinde ayrıcalıklı bir devlet kurumu haline gelen TOKİ'nin AKP iktidarı için sadakat üreticisi halini alması şaşırtıcı değildir. Yasal mevzuat kapsamında da yapılan değişiklikler sonucu çok daha aktif bir kurum haline gelen TOKİ, iktidarın yoksul kesimlerle olan iletişimde çok etkili bir ideolojik köprü görevi de görmüştür. Aynı zamanda Yeni Osmanlılık vurgusu üzerinden milliyetçi muhafazakârlığa dayalı İslami bir gururla bezenmiş kalkınma fetişizmi ve bunun kurumsal mimaride ve günlük

yaşamda yeniden üretimi doğrultusunda kurum kitleler açısından önemli bir siyasal mobilizasyonel otorite halini almıştır. Bunun yanı sıra, çalışmada altı çizilen hususlardan biri de, AKP iktidarı ve Erdoğan için en büyük övünç kaynağı olan mega projelerin Yeni Osmanlıcılık üzerinden muhafazakarlığın modernizme ve modernizmin temsilcisi olan Batı'ya ve Kemalist seçkinlere karşı zafer olarak sunulmasıdır. Bu doğrultuda TOKİ tarafından inşa edilen toplu konut projelerinde kurumsal mimari ve gündelik yaşam değerleri bu ekseninde oluşturulmuştur ve bu mekânlarda İslami bir cemaatin oluşumu sağlanmıştır. Dolayısıyla toplumsal entegrasyon hedefinde olan bir kurum imajı çizen TOKİ, tam da iddia ettiğinin tersine bazı toplumsal kesimleri dışlayan, ayrıştıran ve etiketleyen bir anlayışa sahiptir.

Çalışma boyunca vurgulanan hususlar doğrultusunda TOKİ'nin AKP iktidarı yıllarında sadece iktisadi ranta dayalı dağıtım mekanizmaları anlamında değil, ama aynı zamanda siyasi rant anlamında da çok üretken ve otoriter bir kurum olduğudur. Kurum toplumun farklı kesimlerine yönelik rant dağıtım mekanizmasını hayata geçirmiştir ve bu sayede AKP'nin sağ siyaset yelpazesindeki pek çok seçmene ulaşmasına aracılık etmektedir. Aynı zamanda TOKİ iktidarın özellikle 2011 ve Gezi Protestoları sonrasında otoriterleşmesine paralel bir şekilde otoriter bir forma bürünmüştür ve iddia edilen aksine yoksulların barınma ihtiyaçları doğrultusunda yaşamlarını iyileştirmekten daha çok zenginleri yoksullardan koruma amaçlı bir kurum halini almıştır. Barınma en temel zaruri ihtiyaçlardan biridir ve günümüzde yaşanan konut krizini de dikkate alarak, devletin konut sorununa müdahale etmesi elzemdir, ancak soruna müdahil olma şeklinin TOKİ'de olduğu üzere rasyonaliteden, bilimsellikten, çevre duyarlılığından yoksun, kayırmacılığın olduğu, şaibelerle dolu ve doğrudan iktidarın siyasi aygıtı konumundaki bir anlayış çerçevesinde anlamlı olmayacağı açıktır. Bunun yerine, sosyal hak temelli,

toplumsal adaleti ve eşitliği dikkate alan ve yoksul kesimlerin ihtiyaçlarının öncelikli olduğu bir kurumsal anlayışa ihtiyaç vardır.

Bu çalışma popülizme dair salt söylem boyutu ile değil, ama aynı zamanda siyasi pratik boyutu ile de ilişkili olması açısından bütünsel bir bakış sunmaktadır. Aynı zamanda popülizmin araçsal doğasını öne çıkararak, stratejik bir yaklaşım çerçevesinde konuya yaklaşması verimli ve kapsamlı bir analitik zemin sunmaktadır. Popülizmin siyasi strateji olarak değerlendirilmesi ister istemez siyasi lideri öne çıkaran bir bakış açısı sunmaktadır. Bu bağlamda Erdoğan'ın lider kültürü olarak Erdoğanizm AKP'nin popülist siyasetinde çok belirleyicidir. Aynı zamanda yöntemsel olarak çalışmanın popülizme stratejik temelde yaklaşıyor olması, çalışmayı genel olarak özgün kılan taraflardan biridir. Dolayısıyla bu çalışma popülizmin kavramsal bulanıklığından sıyrılmak adına gelecekteki popülizm eksenli çalışmalar açısından yol gösterici olacaktır. Buna ek olarak, çalışmanın yoğun olarak medya taraması ile desteklenmesi kapsamlı bir analizi beraberinde getirmektedir.

Çalışma zaman/mekân ölçeği olarak, AKP iktidarının kuruluşundan bugüne olan geniş bir zaman dilimini kapsamaması ve TOKİ'nin tüm ülkeye yayılan faaliyetlerine odaklanması açısından da geniş bir spektruma dayanan bir değerlendirme ortaya koymaktadır ve bu yönüyle pek çok çalışmaya göre çok daha katmanlı bir analizin ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Ayrıca çalışmanın günümüzde Türkiye'de öne çıkan devlet kurumlarından biri olan TOKİ üzerine olmasının, geç kapitalistleşen ülkelerde kent ve konut siyasetinin dönüşümü anlamında literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışmayı özgün kılan noktalardan bir diğeri de, TOKİ'ye odaklanırken meseleyi sadece neoliberalizmin dönüşümü kapsamında değil, popülizmin dönüşümü çerçevesinde de ele almasıdır. Dolayısıyla bu çalışma neoliberal popülist ittifakı baz alan bir çalışma olması açısından

da özgündür. Son olarak ise, bu çalışma kent siyasetini ve TOKİ'yi sadece iktisadi dinamiklerle sınırlı olarak değil, ama aynı zamanda siyasi ve toplumsal dinamikleri de kapsayacak şekilde ele almasıyla özgün bir analitik çaba olarak değerlendirilebilir. Bütün bunların sonucu olarak, bu çalışmanın gelecekte bu kapsamda gerçekleştirilecek çalışmalar açısından ufuk açıcı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Açıkel, F., (2023), “*Kutsal Mazlumluk*”tan “*Makyavelist Despotizm*”e: *AKP Otoriterliğinin Psikopatolojisi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ak Parti, “Yaptıklarımız yapacaklarımızın teminatıdır”, www.akparti.org.tr, 23.05.2011.
- Ak Parti, *12 Haziran 2011 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi*.
- Ak Parti, “Geçmiş hükümetlerin yapamadığını yaptık”, www.akparti.org.tr, 10.12.2013.
- Ak Parti, “Artık elitler değil, 76 milyon kazanacak”, www.akparti.org.tr, 28.01.2014.
- Ak Parti, “Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan’ın Balkon Konuşması”, www.akparti.org.tr, 31.03.2014.
- Ak Parti, “12. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın ‘Cumhurbaşkanlığı Balkon Konuşması’nın tam metni”, www.akparti.org.tr, 11.08.2014.
- Akça, İ., (2014), “Hegemonic Projects in Post-1980 Turkey and the Changing Forms of Authoritarianism”, *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony*, der. İ. Akça & A. Bekmen & B. A. Özden, London: Pluto Press.
- Akça, İ., Özden, B.A., (2014), “AKP ve Türkiye’de Neoliberal Otoriterizmin Sınıfsal Dinamikleri”, *Başlangıç*, sayı: 2, s.
- Akçay, Ü., Türkay, M., (2006), “Neoliberalizm’den Kalkıncı Yaklaşım: Devletin Sermaye Birikimi Süreci Üzerindeki Yeri Üzerine”, der. B. Ülman & İ. Akça, *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemâli Suybaşı’ya Armağan*, İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 49-65.
- Akçay, Ü., (2009), “2001 Krizi Sonrası Yapısal Reformlar Bağlamında Kamu İdaresinin Yeniden Düzenlenmesi: Türkiye’de Merkez Bankası Bağımsızlığını Nasıl Anlamak Gerekir?”, der. N. Akyıldız vd., *18. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform*, Ankara: TODAİE Yayınları, s.251-264.

- Akçay, Ü., (2024), “Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp’s Initial Decade”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 26 (6), s. 1-16.
- Akdoğan, Y., (2004), *Ak Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Altınok, E., (2015), “To have or not to have, that is the question: The Unseen Dimensions of Housing Question in Turkey, The Case of TOKİ-İstanbul in Post-2000 Period”, *The Housing Question – Nomad Semineri*, San Diego Üniversitesi, 12-13 Mart.
- Araman, S., (2022), *Türkiye’de Konut Balonu: İnşaat/Gayrimenkul Fırtınası Kriz ve Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Kor Kitap.
- Arditi, B., (2010), *Liberalizmin Kıyılarında Siyaset: Farklılık, Popülizm, Devrim, Ajitasyon*, E. Ayhan (çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Arku, G., (2006), “The housing and economic development debate revisited: economic significance of housing in developing countries”, *Journal of Housing and the Built Environment*, 21, s. 377-395.
- Armony, V., (2001), “Is There an Ideological Link Between Neopopulism and Neoliberalism”, *Brazilian Journal of Political Economy*, 21 (2).
- Ataay, F., (2008), *Neoliberalizm ve Muhafazakâr Demokrasi: 2000’li Yıllarda Türkiye’de Siyasal Değişimin Dinamikleri*, Ankara: De Ki Yayınları.
- Ateş, K., (2017), “AKP, Dinsel Popülizm ve Halk-olmayan”, *Mülkiye Dergisi*, 41 (1), s. 105-129.
- Ayata, S., (2023), “Otoriter Popülizm ve Demokrasi: Genel Bir Bakış”, der. S.Ayata, *Otoriter Popülizm ve Demokrasi*, Ankara: Sosyal Demokrasi Derneği.
- Aydın, M., (2019), “Özelleştirmenin Yeni Görünümü: Kamu-Özel İşbirlikleri ve Türkiye Uygulaması”, *Ayrıntı Dergi*, Sayı: 29, Ocak-Şubat, s. 78-83.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler, (2012), *IMF gözetiminde 10 Uzun Yıl: 1998-2008 Farklı Hükümetler Tek Siyaset*, 2. Basım, İstanbul: Yordam Yayınları.

- Balaban, O., (2015), “Neoliberal Yeniden Yapılanmanın Türkiye Kentleşmesine Bir Diğer Armağanı: Kentsel Dönüşümde Güncelin Gerisinde Kalmak”, der. A. Çavdar & P. Tan, *İstanbul: Müstesna Şehrin İstisna Hali*, 2. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Balaban, O., (2016), “İnşaat Sektörü Neyin Lokomotifi?”, *İnşaat Ya Resulullah*, s. 17-32, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Balseven, H. ve Önder, İ., (2009), “Türkiye’de Kamu Kesiminde Neoliberal Dönüşüm”, der. N. Mütevellioğlu ve S. Sönmez, *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Batuman, B., (2019), *Milletin Mimarisi: Yeni İslamcı Ulus İnşasının Kent ve Mekân Siyaseti*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Bayırbağ, M.K., Shindler, S. & Penbecioğlu, M., (2023), “The limits to urban revolution: the transformation of Ankara, Turkey under the Justice and Development Party”, *Urban Geography*, 44/8, s. 1677-1700.
- Bektaş, A., (2017), *Türkiye’de Konut Sorunu Ekseninde Kamu Konut Politikaları: Uygulamalar, Aksaklıklar ve Öneriler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Belhan, Ş., “1980 Askeri Darbesi Sonrasında İktidara Gelen Anavatan Partisi İcraatları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Alınları Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2, s. 111-123.
- Bookchin, M., (2017), *Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*, 2. Baskı, İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Bora, T., (2016), “Türk Muhafazakârlığı ve İnşaat Şehveti”, *İnşaat Ya Resulullah*, s. 9-15, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boratav, K., (2010), *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, 2. basım, İstanbul: Yordam Yayınları.

- Böke, V. (2024), “Kahramanmaraş Depremi, TOKİ ve Kentsel Dönüşüm”, *Kriter*, yıl: 8, sayı: 87.
- Brown, W., (2017), *Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Bruff, I., (2014), “The Rise of Authoritarian Neoliberalism”, *Rethinking Marxism*, 26 (1), s. 113-129.
- Bruff, I., (2018), “Otoriteryan Neoliberalizmin Yükselişi”, İ. Çakır (çev.), *Ayrıntı Dergi*, c. 28, s. 93-107.
- Buğra, A., (2015), *Devlet ve İşadamları*, 9. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buğra, A., Savaşkan, O., (2015), *Türkiye’de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Butler, C., (2018), “State Power, the Politics of Debt and Confronting Neoliberal Authoritarianism”, *Law and Critique*, vol. 29, s. 311-331.
- Cammack, P., (2000), “The resurgence of populism in Latin America”, *Bulletin of Latin American Research*, 19 (2).
- Cammack, P., (2007), “What the World Bank means by poverty reduction, and why it matters”, *New Political Economy*, Vol. 9, No. 2, s. 189-211.
- Cammack, P., (2009), “Poverty Reduction and Universal Competitiveness”, *Labour, Capital & Society*, Vol. 42, No. 1/2.
- Canovan, M., (1981), *Populism*, New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Canovan, M., (1982), “Two Strategies for the Study of Populism”, *Political Studies*, 30 (4).
- Canovan, M., (1984), “‘People’, Politicians and Populism”, *Government and Opposition*, Vol. 19, No. 3.
- Canovan, M., (1999), “Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy”, *Political Studies*, 47 (1).

- Canovan, M., (2002), "Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy", *Democracies and the Populist Change*, der. Y. Mény ve Y. Surel, New York: Palgrave.
- Canovan, M., (2004), "Populism for political theorists?", *Journal of Political Ideologies*, Vol. 9, No. 3.
- Cengiz, F.Ç., (2021), "Türkiye'deki Merkez Sağda Devlet, Siyaset ve Hizmet İlişkisi", *Marmara Üniversitesi Siyasi İlimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1
- Ceyhan, N., "Demokrasi ve İlliberal Demokrasi", *Tesam Akademi Dergisi*, 11/1, s. 213-234.
- Comaroff, J., (2011), "Populism and Late Liberalism: A Special Affinity?", *ANNALS, AAPSS*, 637.
- Corniff, M.L., (1999), "Introduction", *Populism in Latin America*, Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Coşar, S. ve Özman, A., (2004), "Centre-right politics in Turkey after the November 2002 general election: neoliberalism with a Muslim face", *Contemporary Politics*, 10/1, s.57-74.
- Coşar, S. ve Yücesan-Özdemir, G., (2014), "Akp Türkiye'sinde Neoliberalizmin İslamcı Politikalara Eklemlenmesini Çözümlemeye Yönelik Bir Girişim", der. S. Coşar ve G. Yücesan-Özdemir, *İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Craig, D. ve Porter, D., (2005), "The Third Way and the Third World: Poverty Reduction and Social Inclusion Strategies in the Rise of 'Inclusive' Liberalism", *Review of International Political Economy*, Vol. 12, No. 2, s. 226-263.
- Cumhuriyet Halk Partisi, (2015), *Yolsuzluğun Kitabı 2: TOKİ*, www.chp.org.tr.
- Çavdar, A., (2016), "AKP's housing policy: TOKI as the loyalty generator", *Journal Für Entwicklungspolitik*, XXXII ½, s.42-63.

- Çavuşoğlu, E., Strutz, J., (2014), “‘We’ll Come and Demolish Your House’: The Role of Spatial (Re-)Production in the Neoliberal Hegemonic Politics of Turkey”, *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony*, der. İ. Akça & A. Bekmen & B.A. Özden, Londra: Pluto Press.
- Çavuşoğlu, E., (2016a), “İnşaata Dayalı Büyüme Modelinin Yeni-Osmanlıcılıkla Bütünleşerek Ulusal Popüler Proje Haline Gelişi: Kadim İdeoloji Korporatizme AKP Makyajı”, *İnşaat Ya Resulullah*, der. T. Bora, s. 77-94, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çavuşoğlu, E., (2016b), *Türkiye Kentleşmesinin Toplumsal Arkeolojisi*, 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Demiralp, S., (2018), “Making Winners: Urban Transformation and Neoliberal Populism in Turkey”, *Middle East Journal*, 72/1, s. 89-108.
- Derks, A., (2006), “Populism and the Ambivalence of Egalitarianism: How do the Underprivileged Reconcile a Right Wing Party Preference with their Socio-Economic Attitudes?”, *World Political Science Review*, Vol. 2, No. 3, s.175-200.
- Di Tella, T.S., (1965), “Populism and reform in Latin America”, der. C. Veliz, *Obstacles to Change in Latin America*, Oxford: Oxford University Press.
- Dix, R.H., (1985), “Populism: Authoritarian and Democratic”, *Latin American Research Review*, Vol. 20, No. 2, s. 29-52.
- Doğan, A.E., (2007), *Eğreti Kamusalılık*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Doğan, S., (2016), *Mahalledeki AKP: Parti İşleyişi, Taban Mobilizasyonu ve Siyasal Yabancılaşma*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Doğru, H. E., (2021), *Çılgın Projelerin Ötesinde: TOKİ, Devlet ve Sermaye*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Durmuş, M., (2012), “Yeniden Kamusalılık! Kamusalılığı Yeniden Tanımlamak ya da Yerine Devrimci Bir Seçenek Koymak?”, *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 12 (45-46).
- Dursun, P., Ekmekçi, T.O., (2010), “Mapping Urban Transformation via New Housing Projects in the City of Istanbul”, *European Network for Housing Research (ENHR) Konferansı*, 4-7 Temmuz, İstanbul.
- Eder, M., (2003), “Globalization Versus Populism: A False Dichotomy?”, 2. ECPR Konferansı (Marburg, Almanya) için hazırlanmış bildiri, 18-21 Eylül 2003, Bölüm 26, Panel 2.
- Eder, M., (2015), “AKP’nin Politik Ekonomisi ve Ötesi”, der. Y. Madra, *Türkiye’de Yeni İktidar Yeni Direniş: Sermaye Ulus Devlet Karşısında Yerel Ötesi Müşterekler*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Ellner, S., (1999), “The Heyday of Radical Populism in Venezuela and Its Aftermath”, der. M. L. Corniff, *Populism in Latin America*, Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Ellner, S., (2003), “The Contrasting Variants of the Populism of Hugo Chavez and Alberto Fujimori”, *Journal of Latin American Studies*, 35 (1).
- Engels, F., (2020), *Konut Sorunu*, çev. E. Özalp, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Ergüder, B., (2015), “2000’li Yıllarda Türkiye’de Hanehalkı Borçlanması: Konut Kredileri ve Toplumsal Refah”, *Praksis*, 38, s. 99-127.
- Erman, T., (2016), “*Mış Gibi Site*”: *Ankara’da Bir TOKİ-Gecekondu Dönüşüm Sitesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fassin, E., (2018), *Popülizm: Büyük Hınç*, G. Kırnalı & İ. Kocael (çev.), Ankara: Heretik Yayınları.
- Foucault, M., (2008), *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France 1978-1979*, New York: Palgrave Macmillan.

- Fedai, R., (2015), “Kamunun Yönetiminde Artan Merkez Etkisi”, der. B. Övgün, *AKP Nasıl Yönetti? (2002-2015)*, der. B. Övgün, Ankara: Nika Yayınevi.
- Gamble, A., (2001), “Neo-Liberalism”, *Capital & Class*, 75.
- Germani, G., (1969), *Authoritarianism, Fascism, and National Populism*, New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Gill, S., (1995), “Globalisation, Market Civilisation and Disciplinary Neoliberalism”, *Millenium: Journal of International Studies*, 24 (3), s. 399-423.
- Göksu, E., Bal, E., (2010), “Türkiye’de Neoliberal Mekânsal Gelişim Stratejisi Olarak Kentsel Dönüşüm Projeleri”, *Kentsel Dönüşümde Politika, Mevzuat, Uygulama: Avrupa Deneyimi, İstanbul Uygulamaları*, der. D. Özdemir, Ankara: Nobel Yayınları.
- Gülalp, H., (2003), *Kimlikler Siyaseti: Türkiye’de Siyasal İslamın Temelleri*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Güngen, A.R., (2021), *Borçlandırma Siyaseti: Türkiye’de Finansal İçerilme*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gürakar, E.Ç., (2018), *Kayıрма Ekonomisi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gürek, H., (2008), *AKP’nin Müteahhitleri*, 2. Baskı, İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Güzelsarı, S., (2019), “Neoliberal Otoriterleşme, Devletin Şirketleşmesi ya da Şirket-Devlet: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”, *Ayrıntı Dergi*, c. 29, s. 39-50.
- Hadiz, V.R., (2014), “A New Islamic Populism and the Contradictions of Development”, *Journal of Contemporary Asia*, 44/1, s. 125-143.
- Halifeoğlu, M., (2019), “Hangi Hegemonya Projesi? Adalet ve Kalkıma Partisinin Sermaye Birikimiyle İmtihani”, *Alternatif Politika*, Özel Sayı, Aralık, s.120-148.
- Hall, S., (1985), “Authoritarian Populism: A Reply”, *New Left Review*, 1/151, s. 115-124.
- Hall, S., (1995), “Yeni Zamanların Anlamı”, der. S. Hall & M. Jacques, *Yeni*

- Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, çev. A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hall, S. ve Held, D., (1995), "Yurttaşlar ve Yurttaşlık", der. S. Hall & M. Jacques, *Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, çev. A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harvey, D., (2005), *A Brief History of Neoliberalism*, New York: Oxford University Press.
- Harvey, D., (2015), *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, A. Onacak (çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Hawkins, K., (2003), "Populism in Venezuela: the rise of Chavismo", *Third World Quarterly*, 24 (6).
- Işıkkaya, A.D., (2016), "Housing Policies in Turkey: Evolution of TOKI (Governmental Mass Housing Administration) as an Urban Design Tool", *Journal of Civil Engineering and Architecture*, vol. 10, s. 316-326.
- İslam, T., Sakızoğlu, B., (2015), "The making of, and resistance to, state-led gentrification in Istanbul, Turkey", *Global Gentrifications: Uneven Development and Displacement*, der. L. Lees, H. B. Shin & E. Lopez-Morales, Büyük Britanya: Bristol University Press.
- Jansen, R.S., (2011), "Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism", *Sociological Theory*, Vol: 29, No. 2, s. 75-96.
- Jayasuriya, K. Ve Hewison, K., (2004), "The Antipolitics of Good Governance: From Global Social Policy to a Global Populism?", *Critical Asian Studies*, Vol. 36, No. 4, s. 571-590.
- Jessop, B. ve Bonnet, K. ve Bromley, S. ve Ling, T., (1984), "Authoritarian Populism, Two Nations and Thatcherism", *New Left Review*, I/147.

- Karadağ, A., Durukan, Z., (2022), “Neoliberal Kentleşmenin Mekânsal Yansıması Olarak Güvenlikli Siteler ve Türkiye”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 31 (1), s. 207-220.
- Karahanoğulları, Y., Türk, D., (2018), “Otoriter Devletçilik, Neoliberalizm, Türkiye”, *Mülkiye Dergisi*, 42 (3), s. 403-448.
- Karahanoğulları, Y., (2012), “Neo-liberal popülizm: 2002-2010 kamu maliyesi, finans, dış ticaret dengesi ve siyaset”, *Toplum ve Bilim*, 123.
- Karpat, K.H., (2024), *Gecekondular: Türkiye’de Kırsal Göç ve Kentleşme*, 7. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kart, E., (2015), “Yoksulluğun Mekânlarında Borçluluğun ve ‘Borçlu’nun Üretilişi”, *Praksis*, 38, s. 155-179.
- Kartal, F., (2000), “Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması Çerçevesinde Belediye Hizmetlerinin Özelleştirilmesi: Ankara’dan Örnekler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 9/1, s. 58-80.
- Kazgan, G., (2016), *Liberalizmden Neoliberalizme: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kazin, M., (1998), *The populist persuasion: an American history*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Keane, J., (1994), *Demokrasi ve Sivil Toplum: Avrupa Sosyalizminin Açmazları, Toplumsal ve Siyasal İktidarın Denetlenmesi Sorunu ve Demokrasi Beklentileri Üzerine*, N. Erdoğan (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Keleş, R., Erbay, Y., Görmez K., (2022), *Kentsel Dönüşümden Kentsel Ranta*, Ankara: İmge Yayınevi.
- Keleş, R., (2017), *Kentleşme Politikası*, 16. Baskı, Ankara: İmge Yayınları.
- Khoros, V.G. (1984), *Populism: Its Past, Present and Future*, Moscow: Progress Publishers.

- Keyman, F., (2023), “Otoriter Popülizm: Söylemler, Stratejiler, Sınırlar”, der. S.Ayata, *Otoriter Popülizm ve Demokrasi*, Ankara: Sosyal Demokrasi Derneği.
- Knight, A., (1998), “Populism and Neo-Populism in Latin America, Especially Mexico”, *Journal of Latin American Studies*, 30 (2).
- Kutun Gürgen,M., (2013), “Türkiye’de Neoliberal Ekonomi Politikalarının Uygulanması Sürecinde Bir Yönetim Stratejisi Olarak Apolitizasyon ve Depolitizasyon”, *Praksis*, 30-31, s. 41-74.
- Laclau, E., (1985), *İdeoloji ve Politika*, H. Sarıca (çev.), İstanbul: Belge Yayınları.
- Laclau, E., (2007), *Popülist Akıl Üzerine*, N.B. Çelik (çev.), Ankara: Epos Yayınları.
- Lapavit, C., (2013), “The Financialization of Capitalism: ‘Profiting without Producing’”, *City*, 17 (6), s. 792-805.
- Lazzarato, M., (2015), *Borçla Yönetmek*, Ş. Çiltaş (çev.), İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Lazzarato, M., (2020), *Borçlandırılmış İnsanın İmali: Neoliberal Durum Üzerine Deneme*, M. Erşen (çev.), İstanbul: Dergah Yayınları.
- Leadbeater, C., (1995), “İktidar Kişiye”, der. S. Hall & M. Jacques, *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*, çev. A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Leaman, D.E., (1999), “Populist liberalism as dominant ideology: Competing ideas and democracy in post-authoritarian Argentina, 1989-1995”, *Studies in Comparative International Development*, Vol: 34, No: 3, s. 98-118.
- Lefebvre, H., (2014), *Mekânın Üretimi*, çev. I. Ergüden, 7. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H., (2022), *Şehir Hakkı*, çev. I. Ergüden, 5. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lemke, T., (2001), “‘The birth of biopolitics’: Michel Foucault’s lecture at the Collège de France on neo-liberal governmentality”, *Economy and Society*, 30 (2), s. 190-207.

- Levitas, R., (1996), “The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony”, *Critical Social Policy*, Vol: 16, No: 46.
- Lord, C., (2023), *Cumhuriyet’in Doğuşundan AKP’ye Türkiye’de Din Siyaseti*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Madden, D. ve Marcuse, S., (2021), *Aşırı Metalaşma Çağında Konutu Savunmak*, Ş. Geniş (çev.), Ankara: İdealkent Yayınları.
- Mény, Y. ve Surel, Y., (2002), “The Constitutive Ambiguity of Populism”, *Democracies and the populist challenge*, der. Yves Mény ve Yves Surel, New York: Palgrave.
- Moffitt, B., (2020) *Popülizmin Küresel Yükselişi: Performans, Siyasi Üslup ve Temsil*, O. Özgür (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mounk, Y., (2021), *Demokrasinin Halkla İmtihanı: Liberal Demokrasinin Krizi, Otoriter Popülizmin Yükselişi*, İ. Özekmekçi (çev.), İstanbul: H2O Kitap.
- Mouzelis, N., (1985), “On the Concept of Populism: Populist and Clientelist Modes of Incorporation in Semiperipheral Polities”, *Politics and Society*, Vol: 14. No: 3.
- Mudde, C., (2004), “The Populist Zeitgeist”, *Government and Opposition*, Vol. 34, No.4.
- Mueller, A., “The meaning of ‘populism’”, *Philosophy and Social Criticism*, Cilt: 45 (9-10).
- Muhcu, E., (2011), “‘Çılgın Projeler’ ve Akıl Tutulması”, *Mimarlık 360*, Temmuz-Ağustos.
- Munro-Kua, A., (1996), *Authoritarian Populism in Malaysia*, New York: St. Martin’s Press.
- Müller, J.W., (2018), *Popülizm Nedir?*, O. Yıldız (çev.), 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oakeshott, M., (1996), *The Politics of Faith and the Politics of Scepticism*, New Haven: Yale University Press.

- Oğuz, Ş., (2012), “Türkiye’de Kapitalizmin Küreselleşmesi ve Neoliberal Otoriter Devletin İnşası”, *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 45-46.
- Oral, B., (2015), *Erdoğan’ın Milli İrade Söyleminin Analizi: Tek Olarak Milletten Biz Olarak Millete* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Oral-Gündoğdu, B., (2022), “Claude Lefort, demokrasi ve iktidarın boş yeri”, <https://textumdergi.net/claude-lefort-demokrasi-ve-iktidar-in-bos-yeri/>.
- Ozan, E.D., (2011), *Gülme Sırası Bizde: 12 Eylül’e Giderken Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Özbay, F., (2015), *Aile, Kent ve Nüfus*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özden, P., (2010), “Türkiye’de Kentsel Dönüşüm Politikaları ve Mevzuatına Eleştirel Bir Bakış”, *Kentsel Dönüşümde Politika, Mevzuat, Uygulama: Avrupa Deneyimi, İstanbul Uygulamaları*, der. D. Özdemir, Ankara: Nobel Yayınları.
- Özgüden, M., (2015), *Hegemonya ve Politik Toplum: “Bir Gramsci Okuması”*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Pamuk, Ş., (2014), *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Panizza, (2000), “Neopopulism and Its Limits in Collor’s Brazil”, *Bulletin of Latin American Research*, 19, (2).
- Panizza, F., (2003), “Populism and the mirror of democracy”, Political Studies Association’ın ‘Democracy and Diversity’ başlıklı 53. Yıllık Konferansı’nda *Populism and Democratic Politics* Paneli kapsamında sunulmuş bildiri, 15-17 Nisan, The University of Leicester.

- Penpecioglu, M., (2013), “Büyük Ölçekli Kentsel Projeler, Mekânın Üretimi ve Neo-Liberal Hegemonya: İzmir Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, *Megaron*, 8/2, s.97-114.
- Penpecioglu, M., (2016), Kapitalist Kentleşme Dinamiklerinin Türkiye’deki Son 10 Yılı: Yapılı Çevre Üretimi, Devlet ve Büyük Ölçekli Kentsel Projeler”, *İnşaat Ya Resulullah*, der. T. Bora, s. 163-180, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Philip, G., (1998), “The New Populism, Presidentialism and Market-Oriented Reform in Spanish South America”, *Government and Opposition*, Vol. 33, No. 1, s. 81-97.
- Poulantzas, N., (2006), *Devlet, İktidar, Sosyalizm*, Ankara: Epos Yayınları.
- Poulantzas, N., (2014), *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, Ankara: Epos Yayınları.
- Roberts, K.M., (1995), “Neoliberalism and the Transformation of Populism in Latin America: The Peruvian Case”, *World Politics*, 48 (1).
- Roberts, K.M., (1998), “Neoliberalism and Lower-Class Voting Behavior in Peru”, *Comparative Political Studies*, Vol. 31, No. 2.
- Roberts, K.M., (2007), “Latin America’s Populist Revival”, *SAIS Review*, 27 (1).
- Rosanvallon, P., (2023), *Popülizm Yüzyılı: Tarih, Teori, Eleştiri*, S.B. Çağlan (çev.), İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Ruckert, A., (2009), “A Decade of Poverty Reduction Strategies in Latin America: Empowering or Disciplining the Poor?”, *Labour, Capital & Society*, Vol. 42, No. 1/2.
- Russell, B., (2019), *Bilimsel Bakış*, çev. F. Sezer, 2. Baskı, İstanbul: Say Yayınları.
- Savran, S. (2014), “İslamcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı”, *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*, der. N. Balkan, E. Balkan & A. Öncü, İstanbul: Yordam Yayınları.

- Saylan, İ., (2021), “Batı Avrupa Siyasetinde Popülist Radikal Sağın Yükselişi: Nedenler, Söylem ve Etkiler”, *Batı Avrupa’da Popülist Radikal Sağ Partiler*, der. M. Aknur & İ. Saylan, Ankara: Nobel Yayınları.
- Schmitt, C., (2006), *Siyasal Kavramı*, E. Göztepe (çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Sennett, R., (2014), *Karakter Aşınması*, B. Yıldırım (çev.), 8. basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Serter, G., (2018), *Muhafazakâr Kentin İnşası: Neoliberalizm ve Muhafazakârlık İlişkisinde Mekânın Yeri*, İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Sofos, S.A., (2021), “Space and the emotional topography of populism in Turkey: The case of Hagia Sophia”, *Cogent Social Sciences*, 7/1.
- Sönmez, M., (2010), *Teğet’in Yıkımı: Dünyada ve Türkiye’de Küresel Krizin 2009 Enkazı ve Gelecek*, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Sönmez, M., (2012), “AKP Rejiminin İnşaat Baronları”, *Cumhuriyet*.
- Sönmez, M., (2016), ““Mega Projeler’in Mega Sorunları”, *TMMOB Bülten*, Sayı: 220, Ekim, s. 2-22.
- Stanley, B., (2008), “The Thin Ideology of Populism”, *Journal of Political Ideologies*, 13 (1).
- Sunar, İ. (1985), “Demokrat Parti ve Popülizm”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt:8, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şen, M., (2006), “Türk-İslamcılığının Neoliberalizmle Kutsal İttifakı”, *Küreselleşmeye Güney’den Tepkiler*, der. C. Gürkan & Ö. Taştan & O. Türel, s. 221-240, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Şengül, M., (2019), “Mega Projeler ve Çevre Siyaseti: Çılgınlık Bu İşin Neresinde”, *Ayrıntı Dergi*, Sayı: 29, Ocak-Şubat, s. 96-102.
- Şengül, T., (2015), “Gezi Başkaldırısı Ertesinde Kent Mekânı ve Siyasal Alanın Yeni Dinamikleri”, *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 32 (01), s. 1-20.

- Şengül, T., (2001), *Kentsel Çelişki ve Siyaset: Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar*, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi.
- Tafolar, M., (2009), “Neoliberal Populism and the ‘Özal Decade’: Its Implications for the Democratic Process”, *Zaytoon*, Vol. 1, s. 104-115.
- Taggart, P., (2004), *Popülizm*, B. Yıldırım (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tanyılmaz, K., (2014), “Türkiye Büyük Burjuvazisinde Derin Çatlak”, *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*, der. N. Balkan, E. Balkan & A. Öncü, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Taylor, M., (2010), “Evolutions of the competition state in Latin America: power, contestation and neo-liberal populism”, *Policy Studies*, Vol. 31, No. 1, s. 39-56.
- TOKİ, *Kuruluş ve Tarihçe*, <https://www.toki.gov.tr/kurulus-ve-tarihce>.
- TOKİ, (2018), *Kurumsal Tanıtım Dokümanı*.
- TOKİ, *Konut Üretim Raporu*, 19.06.2018.
- Tolunay, D., (2015), “İstanbul’daki Üçüncü Havalimanı ÇED Raporunun Değerlendirilmesi”, *6. Ulusal Hava Kirliliği ve Kontrolü Sempozyumu*, İzmir, Türkiye, 07-09 Ekim, s. 225-238.
- Toplu Konut Kanunu (2985 sayı), www.mevzuat.gov.tr, 02.03.1984.
- Toprak, Z., (2013), *Türkiye’de Popülizm 1908-1923*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Touraine, A., (2004), *Demokrasi nedir?*, O. Kunal (çev.), 4. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tuğal, C., (2010), *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Turan, S., Yalçınır Ercoşkun, Ö., (2017), “Meydanlardaki İsim Değişikliklerinin Kent Belleğine Etkisi: Ankara Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi*, 2 (1), s. 55-68.

- Türel, A., (1989), “1980 Sonrasında Konut Üretimindeki Gelişmeler”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 9/1, s. 137-154.
- Türk, B., (2014), *Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türk, B., (2016), “‘Şantiyeler Kralı’: Bir Yeni Zaman Muktediri Olarak Ali Ağaoğlu”, *İnşaat Ya Resulullah*, s. 101-112, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ulusoy, A. E., (2020), “Türkiye’de Konut Politikaları: Tarihsel Süreç ve Aktörlerin Rolü”, *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, 1/3, s. 87-123.
- Weyland, K., (1996), “Neopopulism and neoliberalism in Latin America: Unexpected affinities”, *Studies in Comparative International Development*, 31, s. 3-31.
- Weyland, K., (1999a), “Neoliberal populism in Latin America and Eastern Europe”, *Comparative Politics*, 31 (4), s. 379-401.
- Weyland, K., (1999b), “Populism in the Age of Neoliberalism”, *Populism in Latin America*, der. M.L. Corniff, Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Weyland, K., (2001), “Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics”, *Comparative Politics*, 34 (1).
- Weyland, K., (2003), “Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: how much affinity?”, *Third World Quarterly*, 24 (6).
- Weyland, K., (2017), “Populism: A Political-Strategic Approach”, *The Oxford Handbook of Populism*, der. C.R. Kaltwasser, P. Taggart, P.O. Espejo & P. Ostiguy, Oxford: Oxford University Press.
- Wiles, P., (1969), “A Syndrome, Not A Doctrine: Some Elementary Theses on Populism”, *Populism: Its Meaning and National Characteristics*, der. G. Ionescu & E. Gellner, New York: Macmillan.
- Wood, E.M., (1990), “The Uses and Abuses of ‘Civil Society’”, *Socialist Register*, Vol. 26, s. 60-84.

- Wood, E.M., (2003), *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, Ş. Artan (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yalman, G., (2004), “Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi”, *Sürekli Kriz Politikaları: 2000’li Yıllarda Türkiye*, der. N. Balkan ve S. Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
- Yalman, G., (2009), *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yaman Öztürk, M. ve Ercan, F., (2009), “1979 Krizinden 2001 Krize Türkiye’de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler”, *Praksis*, 19, s. 55-93.
- Yankaya, D., (2014), *Yeni İslami Burjuvazi: Türk Modeli*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yaşlı, F., (2020), “*Halkçı Ecevit*”: *Ecevit, Ortanın Solu, CHP (1960-1980)*, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Yeldan, E., (2008), *Küreselleşme, Kim İçin?*, 2. Baskı, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Yeşilbağ, M., (2016), “Hegemonyanın Harcı: AKP Döneminde İnşaata Dayalı Birikim Rejimi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 71, S:2, s. 599-626.
- Yıldırım, D., (2009), “AKP ve Neoliberal Popülizm”, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, der. İ. Uzgel & B. Duru, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Yılmaz, Z., (2013), “AKP ve devlet hayırseverliği: Minnet ekonomisi, borç toplumu ve siyasal sermaye birikimi”, *Toplum ve Bilim*, 128, s. 32-70.
- Yılmaz, Z., (2018), *Yeni Türkiye’nin Ruhü: Hınç, Tahakküm, Muhtaçlaştırma*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zabcı, F., (2002), “Dünya Bankası’nın Küresel Pazar için Yeni Stratejisi: Yönetişim”, *A. Ü. SBF Dergisi*, Cilt 57, No. 3, s. 152-179.

- Zabcı, F., (2003), “Sosyal Riski Azaltma Projesi: Yoksulluğu Azaltmak mı, Zengini Yoksuldan Korumak mı?”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58/2, s. 215-241.
- Zabcı, F., (2009), *Dünya Bankası: Yanılsamalar ve Gerçekler*, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Zengin, O., (2019), “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve İdari Yapıya Etkisi”, *Emek Araştırma Dergisi*, 10/15, s. 1-24.

Medya Taraması

- “Erdoğan ‘Acil Eylem Planı’ nı açıkladı”, www.hurriyet.com.tr, 16.11.2002.
- “Erdoğan: 60 kişiye bırakmam”, www.sabah.com.tr, 28.12.2002.
- “Erdoğan: 3Y ile mücadele vere vere bugünlere geldik”, www.hurriyet.com.tr, 13.01.2015.
- “Erdoğan: 2001’in en önemli olayı AKP’nin kurulması”, www.hurriyet.com.tr, 31.12.2001.
- “Bakın görün Tekel’i babalar gibi satarım”, www.hurriyet.com.tr, 13.04.2003.
- “Erdoğan: Din üzerinden siyasete karşıyız”, www.sabah.com.tr, 11.01.2004.
- “Devlet işletmeci olamaz”, www.radikal.com.tr, 28.07.2005.
- “İstanbul’a konut kuşatması”, *Cumhuriyet*, 26.09.2005.
- “Ülkemi pazarlamakla mükellefim”, www.milliyet.com.tr, 16.10.2005.
- “Yabancıya satışta alarm”, *Cumhuriyet*, 11.06.2006.
- “Erdoğan’ın ‘açılış’ merakı”, *Cumhuriyet*, 13.02.2007.
- “Ayakların başı yönettiği yerde kıyamet kopar”, www.hurriyet.com.tr, 23.04.2008.
- “Terör demokrasiden saptıramaz”, www.radikal.com.tr, 19.10.2008.
- “MÜSİAD’a bir köy”, *Cumhuriyet*, 19.11.2008.

“Kriz teğet geçti dedim, etkilemedi demedim”, www.milliyet.com.tr, 03.04.2009.

“Erdoğan: Kriz sürtünüp geçecek”, www.cnnturk.com, 20.05.2009.

“Erdoğan: Bu krizi IMF’siz kendimiz yönettik, yine söylüyorum teğet geçiyor”, www.radikal.com.tr, 15.12.2009.

“2B’ler TOKİ’ye yarayacak”, *Cumhuriyet*, 22.12.2009.

“Erdoğan, TEKEL işçilerine gözdağı verdi”, www.milliyet.com.tr, 02.02.2010.

“Ali Sami Yen’e düşük teklif”, *Cumhuriyet*, 17.04.2010.

“‘Dönüşüm’e suç duyurusu”, *Cumhuriyet*, 11.05.2010.

“Erdoğan: Madencilik’in kaderinde var”, www.ntvmsnbc.com, 19.05.2010.

“TÜSİAD ve DİSK dört konuda ortak çalışacak”, www.milliyet.com.tr, 08.07.2010.

“Bitaraf olan bertaraf olur”, www.milliyet.com.tr, 18.08.2010.

“Bu çılgın bir proje değil”, www.hurriyet.com.tr, 27.04.2011.

“Başbakan Erdoğan’dan 1 Mayıs mesajı”, www.sabah.com.tr, 01.05.2011.

“Grev karşıtı hutbe!”, www.milliyet.com.tr, 20.05.2011.

“Başbakan’dan üçüncü balkon konuşması”, www.hurriyet.com.tr, 13.06.2011.

“Erdogan’s Moment”, www.time.com, 28.11.2011.

“‘Model Ülke Türkiye’ efsanesi”, www.milatgazetesi.com, 15.03.2012.

“Can kaybı olabilir”, *Cumhuriyet*, 11.07.2012.

“İklime gerek yok ‘kentsel dönüşüm’ yeter”, *Cumhuriyet*, 11.07.2012.

“TOKİ’nin selle imtihanı”, *Cumhuriyet*, 11.07.2012.

“AKP’den tarihe kazma, yeşile beton”, *Cumhuriyet*, 20.08.2012.

“Bayraktar: TOKİ’de dolandırıcılık yapıldı”, *Cumhuriyet*, 23.11.2012.

“Yoksul kent dışına”, *Cumhuriyet*, 23.11.2012.

“TOKİ riski seviyor”, *Cumhuriyet*, 18.04.2013.

“Özelleştirmede rekor kırıldı”, www.cnbc.com, 23.08.2013.

“Türkiye’de bir dönem sona erdi”, www.milliyet.com.tr, 01.10.2013.

“Erdoğan: Faiz lobisinin neferi oldular”, www.ntv.com.tr, 22.06.2013.

“İhalede sahtecilik”, *Cumhuriyet*, 02.12.2013.

“Erdoğan’dan TÜSİAD’a yanıt”, www.cnnturk.com, 24.01.2014.

“En büyük hırsızlık milli irade hırsızlığıdır”, www.aa.com.tr, 26.01.2014.

“14 milyon borçlu istikrar diyor”, www.ahaber.com.tr, 25.03.2014.

“Yatağan işçileri Ankara’da özelleştirme ‘nöbetinde’”, www.bbc.co.uk/turkce, 19.04.2014.

“AKP vurguna kılıf arıyor”, *Cumhuriyet*, 28.04.2014.

“TOKİ’yi sıfırladılar”, *Cumhuriyet*, 03.05.2014.

“AKP satmaya doymuyor”, www.sol.org.tr, 05.05.2014.

“İşte Meclis’teki Soma görüşmesinin tutanakları”, www.sol.org.tr, 13.05.2014.

“Bu işin fitratında kaza var”, www.radikal.com.tr, 15.05.2014.

“Soma Türkiye’nin en büyük maden faciası”, www.aydinlikgazete.com, 15.05.2014.

“Zorla lağım temizlettirilen taşeron işçi Zafer Açıkgozoğlu hayatını kaybetti”, www.sol.org.tr, 17.08.2014.

“Oy’a göre Konut”, *Cumhuriyet*, 18.11.2014.

“Tandoğan’ın yeni adı Anadolu Meydanı oldu”, www.hurriyet.com, 14.04.2015.

“Bir işçinin mektubu: AKP’ye neden oy verdim?”, www.evrensel.net, 16.11.2015

“Erdoğan: Faiz lobisi kanımızı emmeye devam ediyor”, www.birgun.com.tr, 26.02.2016.

“Recep Tayyip Erdoğan: Demokrasi bizim için amaç değil araçtır”, www.cumhuriyet.com.tr, 03.04.2016.

“Erdoğan’ın ‘inşaat sevdası’ kabardı: Hamdolsun, Antalya’yı yine şantiye olarak gördüm”, www.cumhuriyet.com.tr, 22.04.2016.

“Tape’ydi gerçek oldu”, *Cumhuriyet*, 23.01.2017.

“TRT’nin arşivinden Erdoğan’ın çok konuşulacak görüntüleri çıktı”, www.cumhuriyet.com.tr, 01.04.2017.

“İhale Partisi”, *Cumhuriyet*, 10.04.2017.

“Cumhurbaşkanı Erdoğan: ‘İstanbul’un kıymetini bilemedik. Bu şehre ihanet ettik. Ben de bundan sorumluyum’”, www.milliyet.com.tr, 21.10.2017.

“Erdoğan: Devleti şirket gibi yönetirsek netice alırız”, evrensel.net, 07.06.2018.

“Milli iradenin vesayetini keyfine bırakılmasına artık kimse göz yumamaz”, www.tccb.gov.tr, 08.06.2018.

“O tartışma AKP’yi ikiye böldü: ‘Rüşvet, adam kayırma, torpil...’”, www.yurtgazetesi.com.tr, 05.09.2018.

“Silueti bozmakla kalmamış”, *Cumhuriyet*, 07.09.2019.

“TOKİ, Torunlar’a çalışmış!”, *Cumhuriyet*, 15.09.2019”.

“Yolcu garantisinin zararı 65 milyon doları buldu”, *Cumhuriyet*, 06.11.2019.

“Cumhurbaşkanı Erdoğan: Ayasofya artık aslına döndü”, www.bbc.com, 24.07.2020.

“Erdoğan Bayraktar: 17/25 Aralık’ta dosyamda ne varsa doğrudur”, www.yenicaggazetesi.com.tr, 30.08.2021.

“Erdoğan: Minareler süngü, kubbeler miğfer. Camiler kışlamız, müminler asker”, www.birgun.net, 05.12.2021.

“Başbakan Erdoğan: Büyük ve güçlü Türkiye’yi inşa edeceğiz”, www.aksam.com.tr, 12.01.2022.

“Cumhurbaşkanı Erdoğan ‘Türkiye Yüzyılı’ vizyonunu açıkladı”, aa.com.tr, 28.10.2022.

“Çıracılık ve kalfalık dönemi bitti, ustalık aşamasındayız”, www.hurriyet.com.tr, 29.11.2022.

“AKP’nin ‘yap işlet beklet’ modeli”, www.cumhuriyet.com.tr, 07.07.2023.

“TÜİK Dönemsel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla III. Çeyrek (Temmuz-Eylül 2023) istatistikleri”, www.data.tuik.gov.tr, 30.11.2023.

“Son 11 yılda yabancıların satın aldığı konut sayısı 385 bin adede dayandı: Yurttaşlığı kapan gidiyor”, www.cumhuriyet.com.tr, 15.04.2024.

“İstanbul’un sembollerinden Büyük Çamlıca Camisi, Türkiye’nin en modern külliyesi niteliğinde”, www.aa.com.tr, 04.05.2024.

Özet

Bu çalışma 2000'li yıllarda Türkiye'nin iktisadi siyasi yapılanmasında belirleyici konuma gelen inşaat ve konut sektörünün temsilcisi konumundaki Toplu Konut İdaresi'ni (TOKİ), Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarının neoliberal popülist siyaseti ile ilişkisi çerçevesinde incelemektedir. Tezin temel iddiası, inşaat ve konut sektöründe kilit bir kamu kuruluşu olan TOKİ'nin AKP iktidarında uygulamaya konulan neoliberal otoriter popülist politikaların açığa çıktığı bir siyasi aygıt olduğudur.

Kavramsal muğlaklığına karşın, popülizm zaman ve mekân boyutlarını aşan bir esnekliğe sahiptir. Aynı zamanda farklı iktisadi siyasi yapılanmalarla da uyum içerisindedir. Bu noktada popülizmin araçsal doğası öne çıkmaktadır. Günümüzde popülizmin neoliberalizmle olan ittifakının sonucu olarak neoliberal popülizme dönüşümü popülizmin araçsallığının yansımasıdır. Bu yönüyle, çalışmada popülizm siyasal strateji olarak ele alınmaktadır. Bu ise, popülist liderin iktidar olma ve iktidarda kalma doğrultusunda başvurduğu siyasal yöntemleri ve araçları göz önüne almayı gerektirir.

2008 Finans kriziyle birlikte, neoliberalizmin dönüşümünün sonucu olarak otoriterleşen devlet aygıtının pek çok alanda yansımaları olmuştur. Bu bağlamda kent siyaseti de neoliberal otoriterleşme ekseninde belirgin bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönemde neoliberal otoriter devlet inşasına bağlı olarak artan merkezileşme ve piyasa odaklı yeniden kurumsallaşma, konut sektörü açısından da belirleyici olmuştur. Neoliberal etkin devlet inşasının sonucu olarak, TOKİ konut sektöründe piyasa kurucu ve düzenleyici konuma gelmiştir. Konutta yaşanan yoğun metalaşmanın etkisi ve inşaat finans birlikteliği ile bu yıllarda konut sektörü sermaye için çok daha cazip hale gelmiş ve bu durumun yansıması olarak, TOKİ üzerinden ihaleler ve ortaklıklar yoluyla AKP iktidarına yakınlığıyla bilinen birtakım İslami muhafazakâr sermaye çevrelerine yüksek

rant aktarımları gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte ortaya çıkan rant mekanizması sadece konut üzerinden değil, aynı zamanda iktidar tarafından her fırsatta milli gurur meselesi haline getirilen mega projeler, namıdiğer çılgın projeler, üzerinden de işlemiştir. Bu dönemde başta megakentler olmak üzere, kentler en ücra köşelerine kadar şantiye alanı ve rant alanı haline getirilmekle kalmamış, aynı zamanda mevzuatta yapılan değişikliklerle hayata geçirilen kentsel dönüşüm uygulamaları üzerinden de gecekondu bölgeleri yeniden piyasaya kazandırılmıştır. Bu durum konutta metalaşmanın yanı sıra, beraberinde mülksüzleştirmeye dayalı sermaye birikimini de getirmiştir. Öte yandan, toplumun yoksul kesimlerinin TOKİ tarafından yapılan kentsel dönüşüm projeleri aracılığıyla konut sahibi olma amacıyla uzun yıllara dayalı olarak borçlanarak finansal sisteme dahil edilmeleri ve ağır çalışma koşullarına maruz kalarak sisteme kazandırılmaları sağlanmaktadır. Bu ise, toplumsal çelişkilerin üstünü örten, sınıfsal eşitsizlikleri göz ardı eden, toplumu uyum içinde gösterme çabası içinde olan bir siyasi anlayışı yansıtmaktadır. Bütün bunlara ek olarak, TOKİ’de açığa çıkan neoliberal otoriter siyaset anlayışının bir başka yansıması da, kitlelerin İslami muhafazakâr değerler üzerinden mobilizasyonudur. Bu ise, TOKİ tarafından inşa edilen toplu konutlarda ortaya konulan mekân kurgusu, kurumsal mimari anlayışı ve semboller üzerinden İslami muhafazakâr esaslara dayalı bir hayat tarzının sunumunu ve bu hayat tarzı üzerinden Osmanlıya referansla Kemalizmle hesaplaşmayı içermektedir.

Anahtar Sözcükler: Popülizm, Neoliberal Popülizm, Sağ Popülizm, Neoliberal Kentleşme, Konut Politikası, Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ)

Summary

This study examines the Mass Housing Administration (TOKİ), the representative of the construction and housing sector, which has become a determining factor in Turkey's economic and political structuring in the 2000s, within the framework of its relationship with the neoliberal populist politics of the Justice and Development Party (JDP) government. The main claim of the thesis is that TOKİ, a key public institution in the construction and housing sector, is a political device where the neoliberal authoritarian populist policies implemented under the JDP government are revealed.

Despite its conceptual ambiguity, populism has a flexibility that transcends time and space. At the same time, it is in harmony with different economic and political structures. At this point, the instrumental nature of populism comes to the fore. Today, the transformation of populism into neoliberal populism as a result of its alliance with neoliberalism is a reflection of the instrumentality of populism. In this respect, populism is considered as a political strategy in this study. This requires taking into consideration the political methods and tools that the populist leader uses to gain and remain in power.

With the 2008 Financial Crisis, the state apparatus that became authoritarian as a result of the transformation of neoliberalism had repercussions in many areas. In this context, urban politics has also undergone a significant transformation on the axis of neoliberal authoritarianism. In this period, increasing centralization and market-oriented re-institutionalization due to the neoliberal authoritarian state formation were also decisive for the housing sector.

As a result of neoliberal active state formation, TOKİ has become a market maker and regulator in the housing sector. With the effect of intense commodification in housing

and the construction finance complex, the housing sector has become much more attractive for capital in these years. As a reflection of this situation, high rent transfers have been made to some Islamic conservative capital groups, known for their closeness to the AKP government, through tenders and partnerships through TOKİ. The profit mechanism that emerged in this process operated not only through housing, but also through mega projects, which were made a matter of national pride by the government at every opportunity. During this period, especially megacities, down to their remotest corners were not only turned into construction sites and areas for profit, but also slum areas were brought back to the market through urban transformation practices implemented with the changes made in the legislation. This situation, in addition to the commodification of housing, has also brought about capital accumulation based on dispossession. On the other hand, through the urban transformation projects carried out by TOKİ, the poor segments of the society are included in the financial system by borrowing for many years in order to own a house and brought into the system by being exposed to harsh working conditions. This reflects a political understanding that covers up social contradictions, ignores class inequalities, and strives to portray society in harmony. In addition to all these, another reflection of the neoliberal authoritarian understanding of politics revealed in TOKİ is the mobilization of the masses through Islamic conservative values. This includes the presentation of a lifestyle based on Islamic conservative principles through the space setup, institutional architectural understanding and symbols in the mass building built by TOKİ, and a reckoning with Kemalism with reference to the Ottomans through this lifestyle.

Keywords: Populism, Neoliberal Populism, Right Populism, Neoliberal Urbanism, Housing Policy, Housing Development Administration (TOKI)